

Tematski zbornik radova

PEDESET GODINA PSIHOLOGIJE
NA FILOZOFSKOM FAKULTETU U NIŠU
– *retrospektive, praktične implikacije i vizija za buduće generacije
psihologa i socijalnih radnika*

<https://doi.org/10.46630/pgp.2021>

Koordinator izdavačkog centra
Prof. dr Dušan Stamenković

Recenzenti

dr Blagica Zlatković,

redovni profesor Pedagoškog fakulteta u Vranju, Univerziteta u Nišu

dr Milica Tošić Radev,

docent Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu

dr Petar Mitić,

vanredni profesor Fakulteta sporta i fizičkog vaspitanja Univerziteta u Nišu

* Ova publikacija pripremljena je u okviru projekta Pedeset godina Filozofskog fakulteta u Nišu – retrospektive, praktične implikacije i vizija za buduće generacije psihologa i socijalnih radnika, koji se izvodi na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu (br. 100/1-10-6-01).

* Nastanak ove publikacije podržalo je Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (Ugovor br. 451-03-9/2021-14/200165).

Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet

PEDESET GODINA PSIHOLOGIJE NA FILOZOFSKOM FAKULTETU U NIŠU

*– retrospektive, praktične implikacije i vizija za buduće
generacije psihologa i socijalnih radnika*

ТЕМАТСКИ ЗБОРНИК РАДОВА

Urednik
Dušan Todorović

Niš, 2021.

Sva autorska prava zadržana. Zabranjeno je svako neovlašćeno umnožavanje,
fotokopiranje ili reprodukcija delova teksta.

SADRŽAJ / CONTENTS

Gordana Đigić OSNOVNE STUDIJE PSIHOLOGIJE NA FILOZOFSKOM FAKULTETU UNIVERZITETA U NIŠU 1971–2021. GODINE ...	9
Vladimir Hedrih, Ivana Pedović PROJEKAT 179002 – INDIKATORI I MODELI USKLAĐIVANJA ULOGA NA POSLU I U PORODICI, ISTORIJA	29
Nebojša Milićević, Miodrag Milenović, Joviša Obrenović, Milkica Nešić, Vladimir Nešić, Ana Jovančević LABORATORIJA ZA PSIHOLOŠKA ISTRAŽIVANJA (LPI) – DOPRINOSI NAUČNOJ AFIRMACIJI DEPARTMANA ZA PSIHOLOGIJU FILOZOFSKOG FAKULTETA U NIŠU	43
Ivana Pedović, Vladimir Hedrih DEPARTMAN ZA PSIHOLOGIJU KAO DEO MREŽE ZA SOCIJALNU TRAUMU (SOCIAL TRAUMA NETWORK)	59
Ljubiša Zlatanović ZBORNİK RADOVA POSVEĆEN STOGODIŠNJICI ROĐENJA PROFESORA NIKOLE ROTA	67
Bojana Dimitrijević, Milica Mitrović JEDNAK PRISTUP ZA SVE: OSNAŽIVANJE SOCIJALNE DIMENZIJE U CILJU JAČANJA EVROPSKOG PROSTORA VISOKOG OBRAZOVANJA	73
Jelisaveta Todorović, Ivana Janković, Miljana Spasić-Šnele DOPRINOS DEPARTMANA ZA PSIHOLOGIJU RAZUMEVANJU CIRKUMPLEKS MODELA PORODIČNOG FUNKCIONISANJA	87
Jelena Opsenica Kostić CELOŽIVOTNI RAZVOJ: ODRASLO I STARO DOBA	113

Predgovor

Publikacija **PEDESET GODINA PSIHOLOGIJE NA FILOZOFSKOM FAKULTETA U NIŠU – retrospektive, pratkične implikacije i vizija za buduće generacije psihologa i socijalnih radnika** predstavlja tematski zbornik radova primarno posvećen značajnom jubileju Filozofskog fakulteta u Nišu koji ove godine obeležava pet decenija postojanja, period u kojem je ova institucija ostavila nemerljiv uticaj na užu i širu zajednicu, pre svega kroz stvaranje i uzdizanje visoko obrazovanih profesionalaca, ali i elitnog nastavno-naučnog kadra. Radovi koji čine sadržinu ovog zbornika se pored toga vezuju za interni projekat Filozofskog fakulteta u Nišu, koji je među brojnim ciljevima imao retrospektivu i analizu značaja naučnih rezultata te publikovanih radova kroz pedeset godina postojanja Fakulteta i njegovih departmana, pre svega Departmana za psihologiju i Departmana za socijalnu politiku i socijalni rad.

Svi odabrani radovi su recenzirani i prilagođeni zahtevima publikovanja u tematskom zborniku. Priređivač je nastojao da grupiše radove saglasno njihovoj osnovnoj tematici, uprkos tome što pokrivaju više različitih oblasti. Kako je ranije naglašeno, svi autori bili su deo tima internog projekta Fakulteta koji je sproveo Departman za psihologiju. Finalnu strukturu zbornika sačinjava osam radova. Prvi rad usmeren je na prikaz razvoja i transformacija osnovnih studija psihologije, od njenih početaka 1971. godine pa do danas. Sledeći rad ističe značaj i bavi se najvećim i najdužim projektom departmana za psihologiju, na kojem je istraživačke i edukativne delatnosti ostvarivala većina članova departmana, a koji je uz finansijsku podršku Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja “osvetlio” jednu od najozbiljnijih tema savremenog sveta – balans porodičnih i profesionalnih uloga. Najveći deo aktuelnog tima Laboratorije za psihološka istraživanja, iznedrio je iscrpan prikaz osnivanja, istorije i aktivnosti Laboratorije za psihološka istraživanja (LPI) na Departmanu za psihologiju, Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu. Jedan od radova obrazložio je sve pojedinosti internacionalne mreže usmerene na problematiku socijalne traume – *social trauma network*, koja je osnovana zajedno sa partnerskim univerzitetima iz Nemačke i regiona Balkana koju koordinira Međunarodni psihoanalitički univerzitet u Berlinu, a u sklopu koje radi značajan broj nastavnika i saradnika departmana. Naredni rad koji je deo zbornika pruža sažet prikaz izdanja „Ličnost i socijalne situacije“ koje je Filozofski fakultet u Nišu objavio sa svrhom obeležavanja 100 godina od rođenja Nikole Rota (1910–2007), istaknutog srpskog psihologa i univerzitetskog profesora. Jedan od radova analizira projekat EQUI-ed uspostavljen za podršku strukturnoj reformi sistema visokog obrazovanja u Srbiji radi povećanja jednakosti pristupa visokom obrazovanju, a nosilac projekta bio je Filozofski fakultet Univeziteta u Nišu. Ozbiljan retrospektivni rad koji sadrži znača-

jan ešalon empirijske građe bavio se doprinosom članova Departmana za psihologiju razumevanju Cirkumpleks modela porodičnog funkcionisanja i čini važan integralni segment ove publikacije. I na kraju, nikako najmanje bitan, već naprotiv baš iz razloga samog naslova rada i problematike koja se u njemu razmatra – finalne stranice zbornika zauzima rad „Celoživotni razvoj: odraslo i staro doba”.

Svi radovi koji su deo ove publikacije pojedinačno su recenzirani od strane eminentnih eksperata za datu oblast. Ovom prilikom izražavam duboku i iskrenu zahvalnost svim recenzentima radova koji su nedvosmislenim stručnim procenama i sugestijama, značajno doprineli kvalitetu svakog rada i publikacije u celini.

Niš, septembra 2021. godine.

Urednik

OSNOVNE STUDIJE PSIHLOGIJE NA FILOZOFSKOM FAKULTETU UNIVERZITETA U NIŠU 1971–2021. GODINE¹

Rezime

Studije psihologije u Nišu postoje od osnivanja Filozofskog fakulteta u sastavu Univerziteta u Nišu. Tokom prethodnih pedeset godina, program osnovnih studija psihologije pretrpeo je brojne transformacije – od naziva studijskog programa, preko trajanja studija, broja, obima i sadržaja predmeta u strukturi studijskog programa, do izlaznog zvanja, a bilo je i prekida u radu Studijske grupe za psihologiju. I pored toga, među trinaest departmana Filozofskog fakulteta u Nišu, Departman za psihologiju danas je jedan od najvećih po broju nastavnika i saradnika (koji realizuju nastavu i na studijskim programima svih drugih departmana), a prvenstveno prema broju studenata koji se svake godine upisuju na studije psihologije. Psihologija redovno predstavlja jedan od najatraktivnijih studijskih programa za buduće bruce, tako da je sasvim uobičajeno da se za upis na ovaj studijski program prijavljuje trostruko veći broj kandidata u odnosu na broj slobodnih mesta. Kroz analizu studijskih programa osnovnih studija psihologije koji su realizovani na Fakultetu od osnivanja do danas, u ovom radu biće prikazano kako su ti programi razvijani i unapređivani.

Ključne reči: psihologija, osnovne studije, studijski program, istorijat, Filozofski fakultet u Nišu

Uvod

Studijski program osnovnih akademskih studija psihologije je, pored anglistike i sociologije, jedan od programa sa kojima je Filozofski fakultet u Nišu počeo rad pre pola veka, a koji su i danas zastupljeni na Fakultetu. Za razliku od preostala dva pomenuta programa, studijski program osnovnih studija psihologije imao je prekid. Studenti nisu upisivani na studije psihologije počev od 1984/85. sve do 1997/98. godine, kada je ponovo upisana generacija bruceša na psihologiju. I pored ove pauze u radu, danas Departman za psihologiju po broju studenata predstavlja

¹ Pripremljeno u okviru projekta Pedeset godina Filozofskog fakulteta u Nišu – retrospektive, praktične implikacije i vizija za buduće generacije psihologa i socijalnih radnika, koji se izvodi na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu (br. 100/1-10-6-01).

jedan od najvećih departmana na Fakultetu, studijski program osnovnih akademskih studija psihologije je najpopularniji među svršenim srednjoškolcima kada je reč o studijskim programima na Fakultetu, a slično je i u poređenju sa studijskim programima na nivou Univerziteta. Naime, sasvim je uobičajeno da se za ukupno 90 mesta na ovom programu prijavi i više od trostrukog broja kandidata. Zahvaljujući tome što je tokom čitavog perioda postojanja ovog studijskog programa interesovanje bilo znatno veće od broja studenata koji je upisivan na studije psihologije su redovno upisivani kandidati sa visokim školskim uspehom i postignućem na prijemnom ispitu. Takva struktura studenata doprinosila je i postavljanju sve viših standarda kada je reč o kvalitetu studijskog programa i nastave. U ovom radu biće prikazano kako se razvijao studijski program osnovnih studija psihologije na Filozofskom fakultetu u Nišu, od osnivanja do danas.

Studijski programi su od početka rada Fakulteta sve do uvođenja sistema akreditacije, donošeni od strane Nastavno-naučnog veća Fakulteta i objavljivani kao sastavni deo Statuta Fakulteta. Izuzetak je prva godina rada Fakulteta, kada se nastava izvodila po Privremenom nastavnom planu koji je bio donet od strane Matične komisije Fakulteta i koji je važio do donošenja Statuta i ustrojavanja svih organa i tela novoosnovane institucije. Od donošenja Zakona o visokom obrazovanju 2005. godine, počelo je ustrojavanje procedure akreditacije studijskih programa. Prvi studijski program osnovnih akademskih studija psihologije koji je izrađen u skladu sa principima uspostavljenim ovim zakonom je iz 2006. godine, a prvi akreditovani studijski program osnovnih akademskih studija psihologije na Filozofskom fakultetu u Nišu je iz 2008. godine. Od tada se studijski programi donose na odgovarajućem stručnom veću Univerziteta, na predlog Nastavno-naučnog veća Fakulteta, a postaju važeći onda kada od relevantnog nacionalnog tela dobiju akt o akreditaciji. Akreditovani studijski programi se objavljuju kao zasebni dokumenti na sajtu Fakulteta. Najnoviji studijski program osnovnih akademskih studija psihologije na Fakultetu akreditovan je 2021. godine i prvi studenti će na ovaj program biti upisani u školskoj 2021/2022. godini.

U ovu analizu uključeni su svi studijski programi osnovnih studija psihologije koji su realizovani na Filozofskom fakultetu u Nišu, a to je ukupno deset varijanti ovog studijskog programa. Naziv studijskog programa 1971. godine bio je Pedagogija sa psihologijom, a od 1972. godine naziv studijskog programa je Psihologija i nije se menjao do danas. Menjala se samo oznaka nivoa studija. Do donošenja prvog Zakona o visokom obrazovanju (2005. godine) to su bile osnovne studije, a svi programi doneti 2006. godine i kasnije nose oznaku osnovne akademske studije. Završetkom osnovnih ili osnovnih akademskih studija psihologije, studenti su sticali (i dalje stiču) zvanje *diplomirani psiholog*.

Izvore podataka za analizu prikazanu u ovoj studiji čini uglavnom dokumentacija i evidencija Filozofskog fakulteta u Nišu (popis korišćenih izvora nalazi se na kraju rada). Pored toga, korišćeni su i podaci iz neobjavljenog rukopisa profesora emeritusa dr Vladimira Nešića, nastalog povodom deset godina

postojanja Grupe za psihologiju na Filozofskom fakultetu u Nišu. Kao jedan od ključnih dokumenata koji donosi značajne promene u sistemu visokog obrazovanja u Republici Srbiji, pa i u razvoju ovog studijskog programa, u radu se pominje Zakon o visokom obrazovanju iz 2005. godine.

Analiza koja sledi fokusirana je na strukturu studijskih programa osnovnih studija psihologije koji su se izvodili na Filozofskom fakultetu u Nišu tokom njegovog poluvekovnog postojanja. Aspekti strukture studijskih programa na koje će biti usmerena pažnja su:

- trajanje studijskog programa;
- ukupan broj predmeta u okviru studijskog programa;
- trajanje kurseva iz postojećih predmeta (jednosemestralni / dvosemestralni / višesemestralni);
- odnos između broja stručnih (psiholoških) i opšteobrazovnih predmeta (iz drugih naučnih disciplina);
- zastupljenost predmeta iz pojedinih grana psihologije (iz bazičnih teorijskih i primenjenih disciplina);
- zastupljenost izbornih predmeta;
- zastupljenost prakse;
- diplomski ispit i rad.

Kroz hronološki organizovan prikaz studijskih programa biće načinjen osvrt na pomenute aspekte strukture studijskih programa, sa namerom da se učini prepoznatljivim put razvoja koji su studije psihologije na Filozofskom fakultetu u Nišu prevalile od 1971. godine do danas.

Analiza studijskih programa osnovnih studija psihologije realizovanih na Filozofskom fakultetu u Nišu

Studijski program osnovnih studija Pedagogija sa psihologijom (1971)

Proces osnivanja Filozofskog fakulteta u sklopu Univerziteta u Nišu započeo je tokom prve polovine 1971. godine. Od donošenja odluke o osnivanju do kompletnog pravnog ustrojavanja i konstituisanja organa i tela Fakulteta, pripreme za početak rada vodila je Matična komisija Filozofskog fakulteta u Nišu. Ova Komisija donela je Privremeni nastavni plan Fakulteta u okviru koga se nalazi studijski program Pedagogija sa psihologijom. Mada je Matična komisija donela odluku da će na ovaj studijski program biti upisano 100 studenata (50 redovnih i 50 vanrednih), iz matične evidencije Fakulteta vidi se da je bilo upisano ukupno 195 studenata. Među upisanim studentima, bilo je predstavnika različitih generacija. Najstariji upisani student bio je rođen 1920. godine, a najmlađe upisane su bile dve studentkinje rođene 1953. godine. Od ukupno 195 upisanih studenata (redovnih i vanrednih), studije je završilo njih 82, dok su ostali odustajali najčešće već na samom početku, bez ijednog položenog ispita, a bilo je i onih koji su odustali od studija pošto su položili deo ispita.

Program četvorogodišnjih studija imao je mali broj predmeta (ukupno 21), ali je planirano da se tri predmeta (Opšta pedagogija, Istorija pedagogije i Opšta psihologija) izučavaju sve četiri godine, a devet predmeta bi bilo zastupljeno u dve ili tri godine studija. U tom programu je bila očigledna dominacija pedagogije sa ukupno deset predmeta naspram pet psiholoških predmeta. Psihološki predmeti su pokrivali opštu (dva predmeta), kliničku (dva predmeta) i pedagošku psihologiju (1 predmet). Studije su se završavale diplomskim ispitom koji se sastojao iz dva dela – klauzure i diplomskog rada. Ovaj način polaganja diplomskog ispita ostao je prisutan u svim studijskim programima do donošenja Zakona o visokom obrazovanju, uvođenja procedure akreditacije studijskih programa i reorganizacije nivoa studiranja na osnovne, master i akademske studije (sa osnovnih, post-diplomskih magistarskih studija i izrade doktorske disertacije), kada je diplomski ispit na kraju osnovnih akademskih studija prestao da postoji.

Pregledom raspoložive dokumentacije vezane za pokretanje rada Fakulteta došlo se i do jednog zanimljivog podatka o učešću žena u nauci i visokom obrazovanju u to vreme. Naime, Matična komisija Fakulteta je donela odluku o poveravanju nastave nastavnicima drugih fakulteta za školsku 1971/1972. godinu. Na listi nastavnika kojima je poverena nastava za predmete na različitim studijskim grupama našao se ukupno 41 nastavnik, među kojima su bile samo dve žene – profesorka i lektorka sa Filološkog fakulteta u Beogradu. Među angažovanim profesorima bila su dva psihologa, i to profesor Vojin Matić i profesor Boško Popović sa Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Studijski program osnovnih studija Psihologija (1972)

O tome kako je studijski program Pedagogija sa psihologijom transformisan u studijski program Psihologija govore podaci izloženi u rukopisu profesora Vladimira Nešića (u to vreme asistenta), sačinjenom povodom desetogodišnjice rada Katedre za psihologiju (1981. godine). Već tokom prve godine realizacije ovog studijskog programa, Društvo psihologa Srbije je ocenilo da ovakav studijski program nije u skladu sa interesima razvoja psihologije u Srbiji i pokrenuta je inicijativa za promenu statusa ove studijske grupe u grupu za psihologiju. Već sledeće školske godine (1972/73), studije su organizovane prema nastavnom planu Studijske grupe za psihologiju, tako što je vanrednim studentima koji su upisani prethodne godine omogućeno da završe studije po programu koji su započeli, a redovni studenti su prebačeni na studije psihologije. Nedostatak odgovarajućeg nastavnog kadra rešen je potpisivanjem sporazuma o saradnji sa Filozofskim fakultetom u Beogradu, a počelo je i formiranje sopstvenog kadra prijemom asistenata u radni odnos. Takođe, od 1972. godine upis na studije psihologije se odvija na osnovu prijemnog ispita, a upisivan je znatno manji broj studenata (od 20 do 50) i tako je bilo sve do upisa 1984. godine, nakon čega je usledila pauza u radu ove studijske grupe.

Dakle, novi nastavni plan četvorogodišnjih studija, sada za Grupu psihologija, donet je u proleće 1972. godine. Te godine je u prvu godinu upisano 20

studenata. Ovaj studijski program je specifičan po tome što je podrazumevao mentorski rad nastavnika sa studentima – jedan mentor je radio sa grupom od 5 studenata. Studijskim programom je bilo propisano da se ocene donose na osnovu rezultata u toku školske godine. Takođe je nastavni plan specifičan po tome što je obuhvatao ukupno 39 osnovnih kurseva, od kojih četiri obavezna praktikuma – po jedan na svakoj godini studija. U okviru ponuđenih praktikuma, studenti su gradili znanja i veštine u oblasti metodologije psiholoških istraživanja, statistike, psihometrije, kao i primene pojedinih psiholoških instrumenata. Praktikumima su podrazumevali praktičan rad studenata i može se reći da oni predstavljaju preteču današnje stručne prakse. Na listi osnovnih kurseva našla su se i četiri učešća u naučnom projektu (u ulozi tehničkog saradnika u istraživanju; u ulozi asistenta istraživanja; u ulozi stručnog saradnika u istraživanju; i u ulozi samostalnog organizatora istraživanja, što je istovremeno predstavljalo istraživanje za diplomski rad). Pored osnovnih kurseva, studenti su imali obavezu da, u dogovoru sa svojim mentorom, izaberu i dva specijalna kursa. Specijalni kursevi bili su organizovani tako da su grupisani uz osnovne kurseve. Nudilo se od 3 do 11 specijalnih kurseva vezanih za konkretan osnovni kurs, a ukupno je u nastavnom planu bilo navedeno 86 specijalnih kurseva. Osnovni kursevi uz koje su bili ponuđeni specijalni kursevi bili su: Osnovi psihologije ličnosti, Kognitivni procesi 1, Kognitivni procesi 2, Kognitivni procesi 3, Emocije i motivacija, Osnovni problemi psihološkog razvoja, Osnovni principi društvenog razvoja, Psihopatologija, Osnovni problemi i principi pedagoške psihologije, Osnovni principi i problemi kliničke psihologije, Psihoterapeutski postupci, Problemi psihologije rada. Primera radi, ovde će biti navedena grupa specijalnih kurseva vezanih za osnovni kurs Psihologija ličnosti: Razvoj ličnosti, Psihoanalitičke teorije ličnosti, Neopsihoanalitičke teorije ličnosti, S-R teorije ličnosti, Faktorske teorije ličnosti, Humanističke teorije ličnosti, Organizmičke teorije ličnosti, Pojam karaktera u savremenoj psihologiji, Savremena ego-psihologija, Organizacija ličnosti. Na specijalnim kursevima vodile su se seminarske diskusije, što je značilo da studenti pišu seminarske radove o kojima se diskutuje na času. Pored toga, studenti su imali ponuđene i slobodne kurseve koje nisu morali da biraju, ali ukoliko bi ih izabrali, ocene su im upisivane u indeks (ovakav status odgovara današnjim fakultativnim predmetima). Bilo je ponuđeno šest slobodnih kurseva iz srodnih naučnih oblasti (ekonomija, sociologija, antropologija, filozofija).

Ono što je verovatno predstavljalo problem tadašnjim studentima jesu neravnomerno raspoređene aktivnosti i opterećenje tokom semestra. Naime, ovakav rad je podrazumevao periodične dolaske profesora i višerasovni rad sa studentima u tim prilikama. Ako imamo u vidu da u to vreme nije bilo drugih vidova komunikacije između nastavnika i studenata, jasno je da je manjkao kontinuitet u radu, kao i u praćenju angažovanja studenata od strane nastavnika. Taj problem je delom ublažen time što su primljeni u radni odnos i prvi asistenti, koji su održavali aktivnosti sa studentima i između dolazaka nastavnika iz Beograda.

Iako je ovakva koncepcija studijskog programa predstavljala način prevazilaženja nedostatka nastavnickog kadra, može se reći da je zapravo bila vrlo avangardna i da bi u velikoj meri odgovorila na zahteve koji proističu iz savremenih teorijskih i empirijskih znanja u oblasti psihologije obrazovanja (pod uslovom da je realizuju stalno prisutni nastavnici).

U ovom studijskom programu značajnu većinu čine psihološki predmeti (29 osnovnih kurseva). Zastupljeni su predmeti koji pokrivaju bazične teorijske discipline, kao i tri ključne grane primenjene psihologije: kliničku, pedagošku i psihologiju rada. Već u ovom studijskom programu prepoznaje se značajno veća zastupljenost predmeta koji pripadaju oblasti kliničke psihologije (pet osnovnih predmeta) u odnosu na pedagošku i psihologiju rada koje su zastupljene sa po jednim osnovnim predmetom. Ta izrazitija zastupljenost kliničke psihologije u poređenju sa pedagoškom i psihologijom rada ostala je prepoznatljiva i u svim kasnijim studijskim programima osnovnih studija psihologije u Nišu. S jedne strane, to bi se moglo povezati sa prostorom na tadašnjem tržištu rada u kome su psiholozi nalazili svoje mesto. S druge strane, može se reći da je takva struktura studijskog programa u skladu i sa dominantnim interesovanjem studenata psihologije, kako onih koji su se tek upisivali na osnovne studije, tako i onih koji su se dalje usavršavali i gradili univerzitetsku karijeru. Čini se da je profil interesovanja studenata psihologije i danas vrlo sličan. U prilog tome, mogu se navesti jasno prepoznatljive razlike u interesovanjima studenata za različite oblasti primenjene psihologije prilikom opredeljivanja studenata aktuelnih master akademskih studija psihologije koje se realizuju na Fakultetu tokom poslednjih sedam godina. To je studijski program sa četiri modula, od kojih modul kliničke psihologije svake godine ima značajno veći broj studenata u odnosu na druge module (razvojno-pedagoška psihologija, psihologija rada i socijalna psihologija).

Kada je reč o opšteobrazovnim predmetima, pored srodnih nauka (pedagogija, sociologija, filozofija, fiziologija centralnog nervnog sistema), bili su zastupljeni Srpskohrvatski jezik, Strani jezik, Osnovi fizičkog vaspitanja, ali i predmeti poput Filozofije marksizma i Osnova narodne odbrane, što odslikava tadašnje društveno uređenje i sistem vrednosti koji je država uspostavljala i održavala kroz sistem obrazovanja.

Nastavni plan studija na Grupi psihologija (1974, 1976)

U Statutu Filozofskog fakulteta iz 1974. godine objavljen je novi studijski program četvorogodišnjih osnovnih studija psihologije. Program je u pogledu broja predmeta značajno redukovan u odnosu na program iz 1972. godine. Program koji je sadržao 39 osnovnih i dva specijalna kursa preinačen je u program sa 23 obavezna predmeta i jednim izbornim predmetom. Među obaveznim predmetima, bilo je 16 psiholoških predmeta i sedam opšteobrazovnih predmeta iz drugih disciplina. Među psihološkim predmetima ostao je samo jedan praktikum, ali zastupljen tokom sve četiri godine studija. Takođe, ostao je samo jedan naučni

projekat, tj. diplomski rad. U više slučajeva je po dva ili tri predmeta integrisano u jedan. Na primer, Kognitivni procesi 1, 2 i 3 integrisani su u jedan predmet pod nazivom Kognitivni procesi. Neki predmeti su izostavljeni, pri čemu su njihovi sadržaji verovatno integrisani u postojeće predmete – npr. sadržaji Mentalne higijene su mogli biti uključeni u Uvod u kliničku psihologiju. Za razliku od prethodnog programa koji je sadržao 20 jednosemestralnih osnovnih kurseva, u programu iz 1974. godine ima samo pet jednosemestralnih predmeta, od kojih su samo tri psihološka predmeta. Svi ostali predmeti su dvosemestralni, a Kognitivni procesi su se slušali četiri semestra. Najveći broj psiholoških predmeta pokriva opštu psihologiju i bazične teorijske discipline, a od primenjenih psiholoških disciplina zastupljena su tri predmeta iz kliničke, dva iz psihologije rada i jedan iz pedagoške psihologije.

U vezi sa opšteobrazovnim predmetima, treba naznačiti da je uz Uvod u marksizam i Osnove opštenarodne odbrane SFRJ, sada uveden i Društveno-politički sistem SFRJ. Ova grupa predmeta je učvrstila svoj status u svim, pa i u ovom studijskom programu za narednih petnaestak godina, što je svakako bilo povezano sa opštom društvenom klimom i Ustavom SFRJ koji je donet te godine. S druge strane, u ovom studijskom programu nema Srpskohrvatskog jezika, Pedagogije i Metodike nastave psihologije. Kada je reč o izbornim predmetima, na listi su se našli predmeti iz srodnih disciplina (filozofija, sociologija, pedagogija, antropologija).

Naredni Statut Filozofskog fakulteta u Nišu donet je 1976. godine, a u njemu je objavljen nastavni plan Grupe psihologija koji je identičan opisanom nastavnom planu iz 1974. godine.

Nastavni plan studija na Grupi psihologija (1979)

U Statutu Fakulteta iz 1979. godine nalazi se izmenjeni nastavni plan Grupe za psihologiju. To je program sa 26 obaveznih predmeta, uz koje je student imao još i diplomski ispit i diplomski rad. Sada su se među 18 dvosemestralnih psiholoških predmeta našle i Statistika u psihologiji, Psihometrija i Metodologija istraživanja u psihologiji (sadržaji ovih predmetima su u programu iz 1972. godini bili sastavni deo praktikuma). Pored predmeta iz opšte psihologije i osnovnih teorijskih disciplina, i dalje su zastupljene tri osnovne grane primenjene psihologije, ponovo klinička psihologija sa tri predmeta, psihologija rada sa dva i pedagoška sa jednim predmetom.

Ovaj studijski program bio je specifičan iz dva razloga. Jedan je taj što je na prvoj godini postojao predmet Područja primene psihologije iz koga se nije polagao ispit, već su studenti imali obavezu da urade seminarski rad koji nije ocenjivan ocenom, već je samo upisivano u indeks da je student uradio taj rad. Druga specifičnost je Specijalni tečaj, čiji sadržaj nije bio unapred definisan. U nastavnom planu je bilo definisano da se on organizuje na poseban predlog Grupe psihologija kada za to ima uslova. Tako je, na primer, prva generacija studenata

upisanih po ovom programu, kao Specijalni tečaj imala Vojnu psihologiju, koja se zadržala i u kasnijim generacijama.

U grupi opšteobrazovnih predmeta su, pored Filozofije marksizma, Opštenarodne odbrane 1 i 2 i Političkog sistema SFRJ, i dalje Fiziologija centralnog nervnog sistema, Opšta sociologija, Strani jezik i Osnovi fizičkog vaspitanja, a vraćena je i Pedagogija.

Isti nastavni plan potvrđen je Statutom Filozofskog fakulteta u Nišu iz 1982. godine, a iz nastavnog plana koji se nalazi u Statutu Fakulteta iz 1985. godine izostavljeni su Osnovi fizičkog vaspitanja, što predstavlja jedinu razliku u odnosu na opisani program ustanovljen 1979. godine.

Nastavni plan po kome se odvijala nastava na Grupi psihologija od 1979. godine sve do prekida u radu ove Grupe, ima dosta jasnu strukturu i može se reći da predstavlja okvir koji je prepoznatljiv i u kasnijim studijskim programima osnovnih studija psihologije.

Počev od školske 1985/86. godine, ukupno dvanaest godina nije bilo upisa studenata na osnovne studije psihologije. Upisani studenti imali su mogućnost da završe započete studije zaključno sa 30. septembrom 1991. godine, nakon čega je prestao svaki rad na Grupi psihologija. Manji deo postojećeg kadra je raspoređen na nastavu psiholoških predmeta na drugim studijskim grupama na Fakultetu, a deo kadra je ostao bez angažovanja na Fakultetu.

Nastavni plan obnovljenih osnovnih studija na Studijskoj grupi za psihologiju (1997/1998)

U junu 1997. godine, grupa nastavnika (dr Vladimir Nešić, vanredni profesor, dr Blagoje Nešić, vanredni profesor, dr Joviša Obrenović, docent i dr Aleksandar Milojević, docent) u svojstvu članova inicijativne grupe, podnela je Nastavno-naučnom veću Fakulteta predlog za pokretanje postupka za obnavljanje Studijske grupe za psihologiju. Predlog je podržan, usvojen je od Saveta Fakulteta, dobio je saglasnost Univerziteta, a u avgustu iste godine Ministarstvo prosvete odobrilo je Fakultetu upis 60 studenata (30 studenata koji se finansiraju iz budžeta i 30 studenata koji plaćaju školarinu) na osnovne studije psihologije.

Te godine studenti su upisani na četvorogodišnje osnovne studije psihologije prema nastavnom planu koji je sadržao 29 predmeta (27 obaveznih dvosemestralnih i dva jednosemestralna izborna) i diplomski ispit. Od 29 predmeta, bilo je 20 psiholoških, među kojima je najviše predmeta bilo iz opšte psihologije i bazičnih teorijskih disciplina, a kada je reč o granama primenjene psihologije, i ovde se ponavlja već ranije uočena formula: tri predmeta iz oblasti kliničke psihologije, dva iz psihologije rada i jedan iz oblasti pedagoške psihologije.

Za razliku od ranijih studijskih programa u kojima su izborni predmeti bili iz drugih naučnih disciplina ili ih nije ni bilo, u ovom programu korpus izbornih predmeta čine kursevi iz nekih savremenijih i specifičnih područja psihologije (Psihologija sporta, Neuropsihologija, Osnovi menadžmenta, Psihologija sek-

sualnosti, Forenzička psihologija, Vojna psihologija, Psiholingvistika, Neverbalna komunikacija), a na listi izbornih predmeta našla se i Metodika nastave psihologije, kao i Retorika.

Generalno, obavezni predmeti pokrivaju sada već prepoznatljivo standardno polje sadržaja ključnih psiholoških disciplina (opštih, teorijskih i primjenjenih), a izborni predmeti dobijaju smisao koji imaju i u današnjim studijskim programima: pružaju studentima mogućnost da upoznaju i neka sasvim specifična istraživačka područja i neke uže i novije psihološke discipline.

U periodu između posljednjeg prethodno donetog nastavnog plana za studije psihologije na Filozofskom fakultetu u Nišu i ovog obnovljenog, zemlja je prošla kroz dramatične događaje, čiji je rezultat bio raspad Jugoslavije, a novoustanovljena država ušla je u proces ekonomske i političke transformacije. Pošto je nestala prethodna država, nestala je i grupa predmeta koju su činili Marksizam, Opštenarodna odbrana i Politički sistem. Tako su sada u grupi opšteobrazovnih predmeta ostale srodne naučne i pomoćne discipline (Fiziologija nervnog sistema, Pedagogija, Sociologija, Filozofija, Kulturna antropologija, Informatika i računarstvo, Strani jezik i Fizičko vaspitanje).

Ovakav nastavni plan potvrđen je u Elaboratu o reorganizovanju Filozofskog fakulteta iz februara 1998. godine, uz jednu dopunu: lista izbornih predmeta dopunjena je predmetom Humana genetika. U Statutu Fakulteta iz 1998. godine nalazi se ovaj program sa dve izmene. Sa liste predmeta uklonjeno je Fizičko vaspitanje koje više nikada nije vraćeno u nastavni plan, a ova izmena je učinjena u godini koja je prethodila novoj reorganizaciji Fakulteta – odvajanju Odseka za fizičku kulturu u zaseban fakultet (istovremeno sa odvajanjem tri odseka za prirodne nauke u Prirodno-matematički fakultet). Druga izmena i specifičnost ovog studijskog programa jeste da se prvi put precizno definiše uslovljenost polaganja pojedinih ispita prethodno položenim ispitima iz određenih predmeta.

Nastavni plan osnovnih studija na Studijskoj grupi za psihologiju (2002/2003)

Poslednji nastavni plan koji je donet prema Zakonu o univerzitetu je iz 2002. godine. Iz ovog nastavnog plana prepoznatljivo je da je Studijska grupa za psihologiju kadrovski ojačala. Naime, nakon ponovnog pokretanja studijskog programa, na Fakultet su se vratili neki od ranijih asistenata, a primljeni su u radni odnos i novi asistenti. Nekoliko asistenata je doktoriralo i izabrano u nastavnička zvanja do donošenja ovog programa. To je omogućilo uključivanje novih obaveznih psiholoških predmeta umesto nekih opšteobrazovnih predmeta koji su isključeni iz nastavnog plana, kao i obogaćivanje liste izbornih predmeta.

Sada nastavni plan uključuje 29 predmeta i diplomski ispit. Od 29 predmeta, samo je šest opšteobrazovnih predmeta iz drugih disciplina (Fiziologija nervnog sistema, Sociologija, Pedagogija, Filozofija, Računarstvo i informatika i Strani jezik).

Predmeti su bili uglavnom dvosemestralni, izuzev Filozofije i dva izborna predmeta koji su bili jednosemestralni, i Stranog jezika koji je trajao četiri semestra.

Od 23 psihološka predmeta, 16 predmeta je iz oblasti opšte i bazičnih teorijskih psiholoških disciplina. Kada je reč o oblastima primenjene psihologije, u ovom programu se dodatno intenzivira zastupljenost kliničke psihologije koja se izučava u okviru pet predmeta (Opšta psihopatologija, Zaštita mentalnog zdravlja, Psihopatologija detinjstva i mladosti, Psihodijagnostika i Osnovi psihološkog savetovanja i psihoterapija), dok psihologija rada i pedagoška psihologija ostaju zastupljene sa istim brojem predmeta kao i u ranijim programima (sa dva i jednim predmetom). Na listu obaveznih predmeta uključene su neke specifične oblasti, kao npr. Forenzička psihologija sa kriminologijom, Psihologija marketinga i Psihologija umetnosti.

S druge strane, obogaćena je lista izbornih predmeta sa koje je student birao dva od ukupno 13 ponuđenih (Zdravstvena psihologija, Psihologija samstva i identiteta, Vojna psihologija, Psihologija morala, Psihologija sporta, Psihologija religije, Neuropsihologija, Psihologija neverbalnog ponašanja, Psihologija stresa, Psihologija i psihopatologija adolescencije, Psihologija dečije igre, Psihologija stvaralaštva, Psihologija međuljudskih odnosa).

U ovom nastavnom planu nije vidljivo da li se polaganje određenih ispita uslovljava prethodno položenim ispitima iz ranije odslušanih predmeta.

Još jedna specifičnost ovog nastavnog plana je to što se uvodi obavezna petnaestodnevna stručna praksa koju student treba da obavi u vezi sa jednom od primenjenih psiholoških disciplina. Najzad, treba pomenuti i to da je ovo poslednji nastavni plan osnovnih studija psihologije na Filozofskom fakultetu u Nišu koji je predviđao diplomski ispit (klauzuru) i diplomski rad.

Program Osnovnih akademskih studija iz oblasti psihologije (2006)

U okviru značajnih društvenih promena koje su se u Srbiji dešavale na samom početku 2000-ih godina, započeo je i opsežan i veoma složen proces reforme obrazovanja. Taj proces je podrazumevao napuštanje paradigmi na kojima se zasnivala dotadašnja koncepcija i postavljanje novih temelja za izgradnju kvalitetnijeg obrazovanja. Jedan od najznačajnijih koraka u ovom procesu bilo je donošenje Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja 2003. godine, kojim su ustrojene promene u douniverzitetskom obrazovanju. Početak značajnih promena u koncepciji visokog obrazovanja u Srbiji obeležilo je pristupanje Srbije Bolonjskoj deklaraciji 2003. godine. Ova deklaracija, koju su 1999. godine potpisali ministri obrazovanja 29 zemalja članica Evropske unije, a kojoj se u narednim godinama pridružilo još 18 evropskih i azijskih država, predstavlja okvir za unapređivanje kvaliteta visokog obrazovanja na međunarodnom nivou kroz saradnju na planu uspostavljanja uporedivih kriterijuma i metodologije osiguranja kvaliteta, sa ciljem unapređivanja mobilnosti studenata, nastavnika, istraži-

vača i administrativnog osoblja. Zakon o visokom obrazovanju, usvojen 2005. godine, stvorio je i pravni okvir za sprovođenje principa koji proističu iz Bolonjske deklaracije. Najznačajnije promene koje se tiču studija i studijskih programa su: drugačije definisanje nivoa i obima studija, iskazivanje obima studija i udela pojedinačnih kurseva u skladu sa Evropskim sistemom prenosa bodova (ESPB) i uvođenje procesa akreditacije visokoškolskih ustanova i studijskih programa. Takođe je ovim Zakonom uvedena obaveza samovrednovanja i spoljašnjeg vrednovanja rada ustanova. Prema ovom Zakonu, napravljena je razlika između strukovnih i akademskih studija. Kada je reč o akademskim studijama, definisano je da osnovne akademske studije mogu imati obim od 180 (trogodišnje) ili 240 ESPB (četvorogodišnje), a naredni nivo su bile diplomske akademske studije – master, obima od 60 (jednogodišnje) ili 120 ESPB (dvogodišnje), zavisno od obima prethodno završenih osnovnih studija, tako da ova dva nivoa zajedno obezbeđuju sticanje ukupno 300 ESPB. Ovaj zakon je uveo i doktorske akademske studije (tri godine, odnosno 180 ESPB), za razliku od ranije procedure prijave, izrade i odbrane doktorske disertacije nakon završenih postdiplomskih magistarskih studija (koje su trajale dve godine nakon završenih četvorogodišnjih osnovnih studija).

Na Filozofskom fakultetu u Nišu je već 2006. godine kreiran studijski program Osnovnih akademskih studija iz oblasti psihologije u koji su ugrađene ključne novine iz Zakona. Ovaj studijski program nije prošao kroz proceduru akreditacije jer u to vreme još uvek nisu bili uspostavljeni svi potrebni mehanizmi na nacionalnom nivou, već je predlog programa usvojen na Nastavno-naučnom veću Fakulteta i dobio je saglasnost Univerziteta. Prema ovom studijskom programu, osnovne akademske studije psihologije su trajale tri godine (180 ESPB), a završetkom studija se sticalo zvanje „prvi stepen visokog obrazovanja iz oblasti psihologije“. Naredne godine je u Pravilnik o listi stručnih, akademskih i naučnih naziva uvedeno zvanje „psiholog“ za završene osnovne akademske studije, dok je zvanje „diplomirani psiholog – master“ podrazumevalo završene diplomske akademske studije (Pravilnik o listi, Sl. glasnik RS, 30/2007 i 112/2008). Delom zbog ove konfuzije sa stečenim akademskim nazivom, a više zbog toga što na tržištu rada nije bilo potrebe za psiholozima koji su završili trogodišnje studije, studenti koji su bili upisani na ovaj studijski program (dve generacije od po 80 studenata – 40 budžetskih i 40 samofinansirajućih) na kraju treće godine studija podneli su zahtev da im se omogući prelazak na stari nastavni plan i završetak studija po Zakonu o univerzitetu, što im je Nastavno-naučno veće Fakulteta i odobrilo. Tako se dogodilo da su studenti upisani na ovaj studijski program, završavali studije po starom programu.

Bez obzira na ovakvu sudbinu studijskog programa, ovde će biti predstavljena njegova struktura i novine u koncipiranju u odnosu na ranije studijske programe. Najveća promena je bila trajanje studija (tri godine). Svi predmeti su iskazani određenim brojem ESPB bodova (od 3 do 6, najčešće 5). Takođe, svi

predmeti u ovom studijskom programu su jednosemestralni. Program obuhvata 32 obavezna i šest izbornih predmeta (po semestru je bilo 6–7 predmeta). Osim Stranog jezika, Jezika struke i Fizioloških osnova psihičkih procesa 1 i 2, svi ostali obavezni predmeti su bili iz oblasti psihologije, kao i dva od ukupno šest izbornih predmeta koje su studenti birali sa liste ponuđenih (birali su četiri od 11 ponuđenih predmeta iz srodnih disciplina i dva od šest ponuđenih psiholoških predmeta). Obavezni predmeti su uglavnom pokrivali opštu psihologiju i bazične discipline, a kada je reč o primenjenim psihološkim disciplinama, najzastupljenija je bila klinička psihologija (sada sa šest obaveznih jednosemestralnih predmeta), dok se na pedagošku i na psihologiju rada odnosio samo po jedan obavezni jednosemestralni predmet. Na listi izbornih predmeta iz oblasti psihologije našli su se predmeti: Psihologija u zajednici, Kulturno-istorijska psihologija, Akademsko pisanje, Psihologija inteligencije, Psihologija morala, Neverbalna komunikacija i Psihologija stresa.

Ovaj studijski program donet je sa željom da Fakultet što pre odgovori na zahteve koji su proisticali iz prethodno donetog novog Zakona i tako učini prve korake u procesu približavanja evropskom obrazovnom prostoru. Iako praktično nema studenata koji su stekli diplomu na osnovu završenog ovog studijskog programa, on je imao značajnu ulogu zbog toga što je trasirao polje za koncipiranje budućih programa po principima ustanovljenim Zakonom o visokom obrazovanju iz 2005. godine i dalje razvijanim kroz nove dokumente i izmene Zakona.

Studijski program Osnovnih akademskih studija psihologije (2008)

Prvi studijski program osnovnih akademskih studija psihologije koji je prošao proceduru akreditacije je iz 2008. godine. Program je akreditovan za ukupno 90 studenata, s tim što je 2008, 2011. i 2012. godine upisivano po 80 studenata u generaciji. Od 2013. godine, kada je upisana poslednja generacija po ovom programu, ustalio se broj novoupisanih studenata po generaciji na 90 (40 studenata koji se finansiraju iz budžeta i 50 samofinansirajućih). To je broj studenata za koji su akreditovani programi i u naredna dva ciklusa akreditacije (2014. i 2021. godine) i od koga se nije odstupalo prilikom raspisivanja konkursa za upis studenata na prvu godinu osnovnih akademskih studija.

Studijski program koji je akreditovan 2008. godine podrazumeva ponovo trogodišnje osnovne akademske studije psihologije, čiji je ukupan obim izražen sa 180 ESPB. U ovom studijskom programu se našlo ukupno 37 jednosemestralnih predmeta, čiji je obim definisan u rasponu od 4 do 6 ESPB, a najčešće sa 5 ESPB. Strukturu ovog studijskog programa čini 29 obaveznih i osam izbornih predmeta. Svi obavezni predmeti, osim Fizioloških osnova psihičkih procesa 1 i 2, pripadaju oblasti psihologije. Kada je reč o izbornim predmetima, dva izborna bloka bila su rezervisana za strane jezike i još dva bloka za predmete iz srodnih i pomoćnih disciplina (filozofija, sociologija, pedagogija, informatika). U preostala

četiri izborna bloka bilo je raspoređeno ukupno deset predmeta u okviru kojih su studenti imali prilike da izučavaju neke uže, specifične psihološke discipline (Principi psihološkog testiranja, Kroskulturalna adaptacija psiholoških mernih instrumenata, Kulturno-istorijska psihologija, Akademsko pisanje u psihologiji, Istraživanja u razvojnoj psihologiji, Psihologija samstva, Psihologija u zajednici, Psihologija morala, Psihologija stresa, Neverbalna komunikacija). Od ukupno 31 predmeta iz oblasti psihologije, 24 predmeta se odnose na opštu psihologiju i na bazične teorijske discipline. Sa primenjenim psihološkim disciplinama, situacija je slična kao i u prethodnim programima: pet predmeta se odnosi na sadržaje iz oblasti kliničke psihologije, a po jedan predmet pokriva sadržaje iz oblasti psihologije rada i pedagoške psihologije.

Tokom primene, ovaj studijski program pretrpeo je dve transformacije. Prve izmene su izvršene tokom proleća 2010. godine. U skladu sa odredbama Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja koje su definisale obavezno pedagoško-psihološko-metodičko obrazovanje nastavnika, na Departmanu za psihologiju formulisan je predlog izmene i dopune ovog, kao i studijskog programa diplomskih (master) akademskih studija psihologije. Taj predlog je usvojen na Nastavno-naučnom veću Fakulteta i potvrđen na Senatu Univerziteta u Nišu, u junu 2010. godine. Ove izmene i dopune obezbedile su studentima koji završe osnovne i diplomske – master akademske studije psihologije (3+2) neophodnih 36 ESPB stečenih na osnovu položenih ispita iz predmeta koji pripadaju psihološkim, pedagoškim i metodičkim disciplinama, od čega 6 ESPB na osnovu stručne prakse u obrazovno-vaspitnim ustanovama. U okviru ovih izmena, na osnovnim akademskim studijama povećan je broj ESPB za predmet Pedagogija (sa 4 na 5), dok je na diplomskim (master) akademskim studijama u izborne blokove dodata Pedagogija 2, kao i Metodika nastave društveno-humanističkih nauka, a za stručnu praksu povećan je broj ESPB sa 5 na 6.

Druga transformacija ovog studijskog programa sprovedena je tokom jeseni 2010. godine. Naime, na predlog Veća Departmana za psihologiju i mišljenja Kolegijuma Fakulteta, Nastavno-naučno veće Fakulteta donelo je 13. oktobra 2010. godine odluku o usvajanju izmena i dopuna studijskog programa osnovnih akademskih studija psihologije, a Senat Univerziteta u Nišu je 24. novembra 2010. godine potvrdio ovu odluku koja je značila povratak na četvorogodišnje osnovne studije. Izvorno definisan sistem studija 3+2 (180+120 ESPB) preformulisan je u sistem 4+1 (240+60 ESPB). To je izvedeno tako što je prva godina postojećih dvogodišnjih diplomskih (master) akademskih studija postala četvrta godina osnovnih akademskih studija. Tako je nastao četvorogodišnji studijski program osnovnih akademskih studija psihologije (240 ESPB), sa ukupno 48 predmeta i stručnom praksom. Strukturu ovog studijskog programa činilo je 38 obaveznih i 10 izbornih predmeta čiji je sadržaj ostao saglasan duhu prethodnih studijskih programa osnovnih studija psihologije. Ovako redefinisani studijski program predstavljao je osnovu za kreiranje studijskog programa u ciklusu akreditacije iz 2014. godine.

Pomenuta 2010. godina značajna je zbog još jednog detalja. Te godine donet je Pravilnik o izmenama Pravilnika o Listi stručnih, akademskih i naučnih naziva, u kome je otklonjena konfuzija iz Pravilnika iz 2007. godine. U izmenjenom Pravilniku su jasno razvrstani nazivi koji se stiču na akademskim studijama različitog nivoa i obima. Tako je definisano da se osnovnim akademskim studijama obima 180 ESPB stiče zvanje *psiholog*, da se osnovnim akademskim studijama obima 240 ESPB stiče zvanje *diplomirani psiholog*, a da se master akademskim studijama obima ukupno 300 ESPB stiče naziv *master psiholog*.

Program Osnovnih akademskih studija iz oblasti psihologije (2014)

Na ovaj studijski program upisano je ukupno sedam generacija od po 90 studenata. Ovaj program akreditovan je prema proceduri koja je podrazumevala prethodno sproveden proces samovrednovanja, a zatim i postupak spoljašnje provere kvaliteta (u odnosu na definisane Standarde za samovrednovanje i ocenjivanje kvaliteta visokoškolskih ustanova) i procene ispunjenosti Standarda za akreditaciju visokoškolskih ustanova i studijskih programa.

Akreditovan je studijski program četvorogodišnjih osnovnih akademskih studija psihologije (240 ESPB), čiju strukturu čine 53 jednosemestralna predmeta, od kojih 46 predmeta pokriva različite oblasti psihologije, a sedam opšteobrazovnih predmeta je iz drugih srodnih i pomoćnih disciplina. Pored 43 obavezna predmeta (od kojih su samo dva iz drugih naučnih oblasti – Fiziološke osnove psihičkih procesa 1 i 2), studenti imaju obavezu da od predmeta ponuđenih u okviru odgovarajućih izbornih blokova, izaberu ukupno deset izbornih predmeta. U polovini izbornih blokova ponuđeni su predmeti iz drugih disciplina, a u preostalih pet izbornih blokova su predmeti koji pokrivaju sadržaje pojedinih specifičnih područja psihologije. Opšteobrazovni izborni predmeti su, pored stranih jezika i informatike, bili iz naučnih oblasti pedagogije, metodike, sociologije, antropologije, filozofije. Među psihološkim izbornim predmetima ponuđeni su: Principi psihološkog testiranja, Kroskulturalna adaptacija psiholoških mernih instrumenata, Kulturno-istorijska psihologija, Akademsko pisanje u psihologiji, Psihologija samstva, Muzika i mediji, Psiholingvistika, Uvod u psihologiju interneta, Psihodijagnostika dece.

Predmeti koji pripadaju naučnoj oblasti psihologije (ukupno 46) odnose se na opštu psihologiju i bazične teorijske discipline (31 predmet), na kliničku psihologiju (9 predmeta), na psihologiju rada (3 predmeta) i pedagošku psihologiju (2 predmeta), a tu je i petnaestodnevna stručna praksa obima 6 ESPB. Kao u prethodnom, ni u ovom studijskom programu nema diplomskog ispita i završnog rada.

Po opštoj koncepciji, može se reći da ovaj studijski program u velikoj meri predstavlja repliku prethodnog rekonstruisanog programa iz 2008. godine, s tim da je uočljivo povećanje ukupnog broja predmeta. To je uglavnom rezultat nešto drugačijeg raspoređivanja predmeta na pozicije na osnovnim i master akademskim studijama koje su sada istovremeno kreirane.

Studijski program Osnovnih akademskih studija psihologije (2021)

Program akreditovan 2014. godine poslužio je kao polazište za kreiranje najnovijeg studijskog programa osnovnih akademskih studija psihologije koji je akreditovan 2021. godine. Novoakreditovani studijski program se ipak razlikuje u odnosu na prethodni jer su u međuvremenu izmenjeni Standardi za akreditaciju studijskih programa. Pravila koja se tiču zastupljenosti predmeta odgovarajućeg statusa (obavezni i izborni) i tipa (akademsko-opšteobrazovni, teorijsko-metodološki, naučno-stručni i stručno-aplikativni), kao i pravila u vezi sa stručnom praksom ostala su ista kao u prethodnim Standardima. Novi zahtev je da studijski programi koji pripremaju kadar za rad u obrazovanju („pedagoški studijski programi“) moraju obezbediti pedagošku praksu u drugoj, trećoj i četvrtoj godini studija od minimum 90 sati godišnje. Takođe je u novim Standardima za akreditaciju naglašeno da, shodno Zakonu o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, u okviru studijskog programa treba obezbediti i obrazovanje iz psiholoških, pedagoških i metodičkih disciplina od najmanje 30 ESPB bodova.

Uvažavajući zahteve Standarda 5 (koji se tiče kurikuluma), Departman za psihologiju kreirao je studijski program osnovnih akademskih studija psihologije sa ukupno 56 predmeta (45 obaveznih i 11 izbornih). Strukturu studijskog programa čini 48 psiholoških i osam predmeta iz oblasti drugih naučnih disciplina, među kojima su dva obavezna (Fiziološke osnove psihičkih procesa 1 i 2) i šest izbornih predmeta (pored stranih jezika, tu su predmeti iz oblasti pedagogije, metodike, sociologije, antropologije, filozofije). Od 48 psiholoških predmeta, 30 predmeta se odnosi na opštu psihologiju i bazične teorijske grane, devet predmeta pokriva sadržaje kliničke, tri predmeta pokriva sadržaje psihologije rada, a dva predmeta su iz oblasti pedagoške psihologije. U tom pogledu je ovaj studijski program gotovo identičan kao prethodni. Preostale četiri stavke iz studijskog programa su tri pedagoške i jedna stručna praksa. Među psihološkim predmetima, ponuđeno je pet izbornih blokova u kojima su ponuđeni slični izborni predmeti kao i u prethodnom studijskom programu: Akademsko pisanje u psihologiji, Kulturno-istorijska psihologija, Psihologija polnih razlika, Principi psihološkog testiranja, Kroskulturalna adaptacija psiholoških mernih instrumenata, Teorija afektivne vezanosti i trauma, Psihologija umetnosti, Psihologija partnerskih veza, Psihologija interneta – osnove i primena, Neverbalna komunikacija, Psihologija kreativnosti, Psihodijagnostika dece, Psiholingvistika, Psihologija samstva. Završni rad nije predviđen ni ovim studijskim programom.

Zaključak

Sa osnivanjem Filozofskog fakulteta 1971. godine, Niš je postao drugi po redu univerzitetski centar u Srbiji u kome su ustanovljene studije psihologije. Od tada do danas na Fakultetu je razvijeno i realizovano deset studijskih programa

osnovnih studija psihologije (realizacija najnovijeg će početi na jesen 2021. godine). Iako je fokus ovog rada bio na studijskim programima osnovnih studija, treba naznačiti da danas na Filozofskom fakultetu u Nišu postoje studije psihologije na sva tri nivoa (osnovne, master i doktorske akademske studije).

Prvi studijski program nosio je naziv Pedagogija sa psihologijom. Taj program je važio samo godinu dana. Već naredne godine donet je program osnovnih studija psihologije i na njega su prebačeni i svi redovni studenti upisani prethodne godine. Svi programi razvijani od tada do danas predstavljaju programe osnovnih (ili osnovnih akademskih) studija psihologije. Iako su dva studijska programa predviđala trogodišnje studije, zapravo su svi studenti psihologije na Filozofskom fakultetu u Nišu završavali studije u četvorogodišnjem trajanju i sticali zvanje diplomirani psiholog.

Osim prve generacije, svi ostali studenti upisivani su nakon polaganja prijemnog ispita koji je najčešće imao bar dve komponente, odnosno predstavljao je neku kombinaciju ispitivanja sposobnosti, testa znanja i testa opšte informisanosti. Studije su se za sve studente koji su studirali po propisima i programima do donošenja Zakona o visokom obrazovanju, završavale diplomskim ispitom (klauzutom) i odbranom diplomskog rada. U kasnijim studijskim programima više nije predviđan diplomski ispit, odnosno diplomski rad.

Kada je reč o promenama u strukturi studijskog programa, uočljivo je da je prvi program sadržao manji broj obaveznih, uglavnom dvosemestralnih, ali i predmeta koji bi se izučavali sve četiri godine. Postepeno se ovakva struktura transformisala tako što su se pojavljivali i izborni predmeti, tako što je bilo sve više jednosemestralnih predmeta, da bi se došlo do strukture u kojoj su svi predmeti jednosemestralni. Svaki naredni studijski program sadržao je sve veći broj predmeta, što s jedne strane odražava razvoj i diversifikaciju psihologije kao nauke, a s druge strane predstavlja rezultat kadrovskog jačanja Departmana za psihologiju. Kada je reč o prostoru koji je posvećen pojedinim granama primenjene psihologije, u svim studijskim programima je vidljivo najzastupljenija oblast kliničke psihologije (u odnosu na pedagošku i psihologiju rada). Najveći broj predmeta iz svih studijskih programa odnosi se na sadržaje opšte psihologije i njenih bazičnih teorijskih disciplina. Stručna praksa se u strukturi studijskog programa osnovnih studija psihologije pojavljuje počev od 2002. godine kao petnaestodnevna praksa u poslednjem semestru, dok u ranijim programima ili uopšte nije postojala ili su postojali praktikumi koji su bili orijentisani više istraživački. Tek u najnovijem programu, akreditovanom 2021. godine, praksa je zastupljena u većoj meri, ali se radi o pedagoškoj praksi koju studenti imaju na drugoj, trećoj i četvrtoj godini studija, pored već postojeće stručne prakse koju studenti mogu realizovati i u ustanovama u kojima postoji psihološka delatnost iz drugih oblasti.

U procesu razvoja visokog obrazovanja, pa i u transformaciji ovog studijskog programa, prelomne tačke čine priključivanje zemlje Bolonjskoj deklaraciji 2003. godine, donošenje Zakona o visokom obrazovanju 2005. godine i uvođe-

nje sistema akreditacije studijskih programa. Standardi za akreditaciju studijskih programa definisali su preciznije koji sve elementi studijskog programa moraju biti definisani i na koji način, što znači da su studijski programi, počev od 2008. godine i kasnije, znatno detaljnije i preciznije razrađeni u poređenju sa ranijim programima. Kada je reč o kurikulumu, u novijim programima je svaki predmet detaljno razrađen kroz ciljeve, očekivane ishode, sadržaje i literaturu, način rada, predispitne i ispitne obaveze i način njihovog vrednovanja, a naznačeni su i uslovi pohađanja kurseva. Cilj ovakve standardizacije visokog obrazovanja jeste da doprinese izgradnji sistema visokog obrazovanja koji će studentima omogućiti sticanje potrebnih kvalifikacija kroz razvoj stručnih i generičkih kompetencija.

Najzad, može se reći da studenti psihologije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu studiraju po programu koji je kompatibilan sa studijskim programima na drugim univerzitetima u Srbiji, ali i sa studijskim programima na evropskim univerzitetima, što predstavlja jedan od standarda za akreditaciju studijskih programa. Zahvaljujući toj kompatibilnosti, ima psihologa koji su svoje studije završili u Nišu, koji uspešno rade u struci i u drugim zemljama na tlu Evrope, ali i na drugim kontinentima.

Korišćeni izvori

Međunarodni dokument:

The Bologna Declaration of 19 June 1999 - Joint declaration of the European Ministers of Education, preuzeto 27.05.2021. sa: https://web.archive.org/web/20051028002104/http://www.bologna-berlin2003.de/pdf/bologna_declaration.pdf

Propisi Republike Srbije:

Zakon o visokom obrazovanju RS, Sl. glasnik RS, 76/2005.

Pravilnik o listi stručnih, akademskih i naučnih naziva, Sl. glasnik RS, 30/2007 i 112/2008.

Pravilnik o izmenama Pravilnika o listi stručnih, akademskih i naučnih naziva, Sl. glasnik RS, 81/2010.

Pravilnik o standardima i postupku za akreditaciju studijskih programa, Sl. glasnik RS, 13/2019, 1/2021, 19/2021.

Republika Srbija, Ministarstvo prosvete i sporta i Komisija za akreditaciju i proveru kvaliteta (2010). Akreditacija u visokom obrazovanju. Beograd: Ministarstvo prosvete i sporta RS.

Opšta akta Filozofskog fakulteta u Nišu:

- Statut Filozofskog fakulteta u Nišu, 1972.
- Statut Filozofskog fakulteta u Nišu, 1974.
- Statut Filozofskog fakulteta u Nišu, 1976.
- Statut Filozofskog fakulteta u Nišu, 1979.
- Statut Filozofskog fakulteta u Nišu, 1982.
- Statut Filozofskog fakulteta u Nišu, 1985.
- Statut Filozofskog fakulteta u Nišu, 1997.
- Statut Filozofskog fakulteta u Nišu, 1998.
- Statut Filozofskog fakulteta u Nišu, 2002.

Evidencija Filozofskog fakulteta u Nišu:

- Matična knjiga studenata Filozofskog fakulteta u Nišu upisanih 1971. godine na studijski program Pedagogija sa psihologijom

Dokumentacija – odluke organa i tela Filozofskog fakulteta u Nišu:

- Odluka Matične komisije Filozofskog fakulteta u Nišu o privremenom nastavnom planu Filozofskog fakulteta u Nišu, 21.10.1971.
- Odluka Saveta Filozofskog fakulteta o postupnom ukidanju Nastavno-naučne grupe Psihologija Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu, 25.02.1987.
- Predlog inicijativne grupe Nastavno-naučnom veću Filozofskog fakulteta u Nišu za pokretanje postupka za obnavljanje Studijske grupe za psihologiju, 16.06.1997.
- Elaborat o reorganizovanju Filozofskog fakulteta, februar 1998.
- Nastavni planovi osnovnih studija za novoosnovane studijske grupe u sastavu Fakulteta, Nastavno-naučno veće Fakulteta, 19.06.2000.
- Osnovne akademske studije iz oblasti psihologije i diplomske akademske studije iz oblasti psihologije, Filozofski fakultet, 2006.
- Dokumentacija za akreditaciju studijskog programa Osnovnih akademskih studija psihologije – struktura studijskog programa, 2008
- Odluka Nastavno-naučnog veća Filozofskog fakulteta u Nišu o studiranju i upisu u školsku 2010/2011. godinu, 13.10.2010.
- Dokumentacija za akreditaciju studijskog programa Osnovnih akademskih studija psihologije – Raspored predmeta po semestrima i godinama studija, 2014.
- Dokumentacija za akreditaciju studijskog programa osnovnih akademskih studija Psihologija – Struktura studijskog programa, 2021.

Odluke Senata Univerziteta u Nišu:

Odluka Senata Univerziteta u Nišu o izmenama studijskog programa osnovnih akademskih studija „Psihologija“, 22.06.20010.

Odluka Senata Univerziteta u Nišu o izmenama studijskog programa osnovnih akademskih studija pod nazivom „Psihologija“, 24.11.20010.

Akt Ministarstva prosvete:

Saglasnost Ministarstva prosvete sa upisom studenata u prvu godinu osnovnih studija na studijskoj grupi za psihologiju, 06.08.1997.

Neobjavljeni rukopis:

Nešić, Vladimir (1981). Deset godina Katedre za psihologiju.

BA PSYCHOLOGY STUDIES AT THE FACULTY OF PHILOSOPHY, UNIVERSITY OF NIŠ FROM 1971 TO 2021

Summary

Studies of psychology in Nis have existed since the founding of the Faculty of Philosophy within the University of Niš. During the previous fifty years, the program of BA studies of psychology has undergone numerous transformations - from the name of the study program, over the duration of studies, then the number, scope and content of courses in the structure of the study program, up to the title acquired by graduation; also there were discontinuity in the work of study group for psychology. Nevertheless, among thirteen departments of the Faculty of Philosophy in Niš today, the Department of Psychology is one of the largest in terms of the number of teachers and associates (who also teach courses involved in the study programs of all other departments), and primarily in terms of the number of students enrolling each year. Psychology regularly represents one of the most attractive study programs for future freshmen, so it is quite common that three times more candidates compete than the number of students who can be enrolled. Through the analysis of the study programs of BA studies of psychology that have been realized at the Faculty since its establishment until today, this paper will show how these programs have been developed and improved.

Key words: Psychology, BA studies, study program, historical perspective, Faculty of Philosophy

PROJEKAT 179002 – INDIKATORI I MODELI USKLAĐIVANJA ULOGA NA POSLU I U PORODICI, ISTORIJA¹

Rezime

Projekat 179002 – Indikatori i modeli usklađivanja uloga na poslu i u porodici bio je najveći i najduži naučni projekat u dotadašnjoj istoriji departmana za psihologiju. Projekat je trajao od 2011. do 2019. godine, punih 9 godina i uključivao je većinu članova Departmana za psihologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, kao i jedan broj istraživača sa drugih naučnoistraživačkih institucija iz Srbije i Hrvatske - ukupno 27 istraživača od kojih su većina bili mladi istraživači. Ukupan budžet projekta iznosio je više od pola miliona evra. Istraživači na projektu su tokom njegovog trajanja i nakon njegovog okončanja, a na osnovu materijala prikupljenih na projektu, objavili skoro 1000 naučnih publikacija različitih kategorija, a tokom trajanja projekta odbranjeno je i 6 doktorskih disertacija. Projekat je vodio prof. dr Vladimir Hedrih. Tokom trajanja projekta istraživači su realizovali dve velike studije na nacionalnim uzorcima (PORPOS-1 i PORPOS-3) gde su prikupljanje podataka realizovali istraživači zajedno i veliki broj studija manjeg obima koje su realizovali istraživači individualno ili u manjim grupama. Aktivnosti projekta i istraživačke grupe ovog projekta ostavile su vidljiv pečat i na nizu stvari od značaja za psihološku nauku u Srbiji, pre svega godišnju konferenciju Dani primenjene psihologije koja je dovedena na nivo međunarodne konferencije, časopise Psihologija i Godišnjak za psihologiju koje već godinama vode istraživači sa ovog projekta.

Ključne reči: psihologija, odnosi posla i porodice, projekat 179002, Vladimir Hedrih

Uvod

Projekat 179002 – Indikatori i modeli usklađivanja uloga na poslu i u porodici trajao je od 2011. do 2019. godine i bio je najveći i najduži naučni projekat u dotadašnjoj istoriji Departmana za psihologiju. Inicijalno zamišljen kao če-

¹ Pripremljeno u okviru projekta Pedeset godina Filozofskog fakulteta u Nišu – retrospektive, praktične implikacije i vizija za buduće generacije psihologa i socijalnih radnika, koji se izvodi na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu (br. 100/1-10-6-01).

Ovo istraživanje podržalo je Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (Ugovor br. 451-03-9/2021-14/200165).

tvorogodišnji projekat, sticajem okolnosti i zahvaljujući nizu produžetaka trajao je punih 9 godina i za rezultat imao skoro 1000 naučnih publikacija različitih kategorija. U njega je bilo uključeno ukupno 27 istraživača, od kojih je većina uključenih mladih istraživača. A kako je sve počelo i kako je došlo do toga da se većina nastavnika i saradnika Departmana za psihologiju Filozofskog fakulteta u Nišu okupi oko ove teme?

Kako je sve počelo – projekat 149062 – 2005–2010. Negde u kasno proleće, rano leto 2005. godine, tadašnje Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije, raspisalo je konkurs za finansiranje novog petogodišnjeg ciklusa naučnih projekata na koji su mogle da konkurišu naučnoistraživačke institucije iz Republike Srbije. Ovo je bila prilika i za tada još mladi Departman za psihologiju, od čijeg osnivanja, tj. obnove rada, nije u tom trenutku prošlo ni 10 godina, da dobije sredstva za finansiranje naučnih istraživanja. Međutim, u prethodnom projektnom ciklusu, departman je dobio dva mala projekta koji se iz različitih razloga nisu održali do kraja projektnog ciklusa, te nakon tog iskustva, u raspoloženju članova mladog departmana i nije bilo previše entuzijazma niti nade da bi se novi projekat mogao dobiti ili održati. Konkursni rok je tekao, a inicijativne za prijavu projekta nije bilo. Sve do popodneva kada su prof. dr Milkica Nešić, koja je tada radila na Medicinskom fakultetu u Nišu, a na Departmanu za psihologiju bila angažovana na predmetima iz oblasti fiziologije nervnog sistema, i prof. dr Vladimir Nešić, redovni profesor i vođa jednog od prethodnih projekata, pozvali nekolicinu članova departmana i predložili da konkurišu za novi projekat. Ideja koju su predložili bila je inspirisana sve većim interesovanjem za istraživanje odnosa posla i porodice, a koja je bila vidljiva u to vreme u svetskoj psihologiji. Predstavili su nam rezultate istraživanja grupe istraživača iz Nemačke pod nazivom Famwork, a koji su veze odnosa na poslu i u porodici ispitivali preko jednog obimnog instrumenta kojim su pokušavali nizom kratkih skala da obuhvate veliki broj ličnih, organizacionih, porodičnih i opštih sredinskih faktora. U toku razgovora smo shvatili da se zapravo naša različita naučna interesovanja u oblasti psihologije dobro dopunjuju i da bismo ovakav projekat verovatno mogli da iznesemo. Raspodelili smo poslove oko sastavljanja projektne prijave i dogovorili se da budućim projektom rukovodi prof. dr Vladimir Nešić, kao i da zadužen za administrativne stvari bude tadašnji istraživač-stipendista Ministarstva nauke i tehnološkog razvoja Vladimir Hedrih, kao najmlađi član grupe. Ovu grupu činili su: prof. dr Vladimir Nešić, prof. dr Milkica Nešić, prof. dr Snežana Vidanović, doc. dr Jelisaveta Todorović, prof. dr Snežana Stojiljković, ass. mr Nebojša Milićević, ass. Jelena Opsenica Kostić i Vladimir Hedrih, kao istraživač-stipendista Ministarstva nauke i tehnološkog razvoja. Konstatovali smo da se ovako sastavljen tim dosta dobro dopunjavao pokrivajući različite oblasti – prof. dr Vladimir Nešić i ass. mr Nebojša Milićević bili su socijalni psiholozi, interesovanja i naučne aktivnosti prof. dr Jelisavete Todorović su bile u oblasti psihologije porodice, prof. dr Snežane Vidanović u oblasti psihologije darovitosti i psihopatologije mladih,

prof. dr Snežane Stojiljković u oblasti psihologije ličnosti, prof. dr Milkice Nešić u oblasti medicine, pre svega fiziologije, što je omogućilo da se u oblast istraživanja uključe i faktori fizičkih bolesti, kao i fiziološki faktori, dok je istraživač-stipendista Vladimir Hedrih u to vreme bio na magistarskim studijama iz oblasti organizacione psihologije, a na fakultetu bio angažovan u nastavi predmeta statistika u psihologiji. Tim je formiran i iako je vreme do isteka roka za prijavu bilo kratko, prijava je uspešno sastavljena i predata. Poučeni iskustvima sa prethodnih projekata, članovi tima nisu previše računali na to da će njihov predlog projekta dobiti finansiranje, ali projekat je na kraju ipak prošao i finansiranje je odobreno.

Inicijalna ideja ovog tima bila je da se replikuje studija Famwork projekta samo na srpskoj populaciji i da vidimo šta će se dobiti. Međutim, iz različitih razloga, od kojih je jedan nizak nivo raspoloživih sredstava za materijalne troškove, punu replikaciju ove studije nije bilo moguće realizovati. Zato su se istraživači orijentisali na realizaciju niza manjih studija koje su se bavile različitim aspektima relevantnim za temu projekta. Na početku projekta, tri istraživača – prof. dr Snežana Vidanović, prof. dr Jelisaveta Todorović i istraživač-stipendista Vladimir Hedrih napravili su monografiju „Porodica i posao: izazovi i mogućnosti“ koju su posvetili predstavljanju tadašnjeg stanja stvari u oblasti istraživanja odnosa posla i porodice (Vidanović, Todorović, & Hedrih, 2006), što je predstavljalo početak rada ovog istraživačkog tima u oblasti odnosa posla i porodice. A potom su tokom trajanja projekta objavljene desetine publikacija različitih kategorija, među kojima su i:

Istraživanje u kom je proveravana validnost sferičnog modela profesionalnih interesovanja u Srbiji, a koje je objavljeno u Elsevierovom časopisu *Journal of Vocational Behavior* (Hedrih, 2008).

U međunarodnom naučnom časopisu *Psihologija* koji izdaje Društvo psihologa Srbije su članovi tokom trajanja projekta objavili veći broj zapaženih radova od kojih su samo neki: rad na ispitivanju psiholoških faktora srčanih bolesti (Hadži-Pešić et al., 2007), rad koji se bavio ispitivanjem funkcionisanja Hollandovog modela profesionalnih interesovanja na uzorcima iz Hrvatske i Srbije (Hedrih & Šverko, 2007) i rad koji se bavio ciljevima postignuća i perfekcionizmom gimnazijalaca (Milojević et al., 2009)

Istraživanje koje se bavilo različitim socijalnopsihološkim i psihofiziološkim aspektima starenja i starosti objavljeno u časopisu *Teme* koji izdaje Univerzitet u Nišu (Nešić i Nešić, 2008).

Naučna monografija koja se bavila vaspitnim stilovima roditelja i samopoštovanjem adolescenata (Todorović, 2005).

Pored toga, tokom trajanja projekta magistarske teze su odbranili i ass. Jelena Opsenica Kostić (2009) i istraživači-stipendisti Vladimir Hedrih (2006) i Nikola Dedić (2006). Takođe, tokom trajanja projekta je, tada već asistent, mr Vladimir Hedrih, odbranio doktorsku disertaciju (2008) i izabran u zvanje docenta.

Nakon početka projekta, Ministarstvo nauke i tehnološkog razvoja je omogućilo da se projektni tim proširi dodatnim, pre svega mladim istraživačima, tako

da su se projektu vremenom u statusu istraživača pridružili i asistenti Ivana Simić (danas Janković), Marina Stošić i Kristina Kašić (danas Randelović), a nakon njih i Milica Milojević sa Učiteljskog fakulteta u Vranju. Takođe, 2007. godine je istraživač stipendista Vladimir Hedrih, izabran u zvanje asistenta i preveden u pun status istraživača na projektu. Tako je na kraju realizacije, projektni tim uvećan na 12 članova.

2010. godina, projekat 179002. Novi projektni ciklus, koji je trebalo da traje, Ministarstvo nauke i tehnološkog razvoja najavilo je 2010. godine i uslovi su sadržali mnoge novine – uvedene su kategorije istraživača koje su zavisile od vrednosti referenci koje istraživač ima (u poenima, izračunatim prema pravilniku za kvantitativno vrednovanje referenci ovog ministarstva). Od kategorije koju bi istraživač dobio, zavisio je iznos finansiranja koji bi mogao da mu bude odobren. Rangiranje projekata, a od toga i to da li će dobiti finansiranje, zavisilo je i od referenci predloženog rukovodioca projekta. Takođe, važna novina bilo je izuzetno povoljno tretiranje istraživača koji imaju objavljene radove u međunarodnim naučnim časopisima, što je značilo svim onim časopisima koji su bili referisani na SSCI i SCI listama Thompson Royters-a (u trenutku pisanja ovog teksta te liste održava Clarivate Analytics). Svi istraživači iz oblasti društvenih nauka koji bi imali makar jedan rad u takvom časopisu automatski bi bili svrstani u najvišu kategoriju. Istovremeno, uslovi konkursa favorizovali su dodatno projektne predloge koje bi prijavljivali mladi istraživači. U toj situaciji, doc. dr Vladimir Hedrih, okupio je nastavnike Departmana za psihologiju koji su imali bar jedan rad objavljen u nekom međunarodnom časopisu, kao i tadašnje saradnike fakulteta i nekoliko doktoranada i predložio da prijave projekat koji bi se bavio proučavanjem odnosa posla i porodice, temom kojom se sržni deo ekipe novog projekta kao i on sam već bavio nekoliko godina u okviru prethodnog projekta 149062. Ideja je bila da okosnica ovog istraživačkog programa bude u to što će realizovati studiju u kojoj će na što reprezentativnijem uzorku iz radno aktivne populacije Srbije procene veliki broj različitih varijabli relevantnih za odnos posla i porodice. Pregledom ranije literature, uočeno je da je većina dotadašnjih studija bila fokusirana na ograničen broj varijabli i na različite uzorke specifične uzorke. Studija koje bi istovremeno obuhvatile veliki broj varijabli na uzorku iz opšte populacije praktično nije bilo u pretraživanoj literaturi. Sa ovom idejom projektne prijavu je podnela istraživačka ekipa koju su činili: dr Vladimir Hedrih, prof. dr Snežana Vidanović, prof. dr Snežana Stojiljković, prof. dr Jelisaveta Todorović, prof. dr Tatjana Stefanović Stanojević, prof. dr Vladimir Nešić, prof. dr Milkica Nešić, prof. dr Marina Hadži-Pešić, dr Iva Šverko, dr Vesna Anđelković, ass. Ivana Simić (sada Janković), ass. Kristina Randelović, ass. Marina Stošić, ass. Dragana Jovanović, sar. Milena Belić, sar. Milica Milojević (sada Ristić), sar. Gorana Rakić Bajić i Milica Tošić (sada Tošić Radev) i Milica Pavlović kao istraživači-stipendisti Ministarstva nauke i tehnološkog razvoja.

Projekat je odobren bez problema i tim je počeo sa radom. Na prijatno iznenađenje svih članova tima, skoro svi istraživači koji nisu kategorisani kao mladi

istraživači svrstani su u najvišu kategoriju istraživača. Takođe, odobrena je i kapitalna oprema za koju je projektni tim konkurisao, a koja je uključivala nabavku jednog vozila za realizaciju terenskog prikupljanja podataka, kao i nabavku licenci za tada aktuelni statistički softver IBM SPSS. Međutim, nakon odobravanja, projekat je od Ministarstva kategorisan kao teorijski projekat, što je značilo da mu pripadaju značajno manja sredstva za materijalne troškove. Svestan da sa tim nivoom sredstava neće biti moguće realizovati planirane istraživačke aktivnosti, rukovodilac projekta, doc. dr Vladimir Hedrih, piše žalbu sa zahtevom da se projekat kategoriše kao empirijski, kakav i jeste. Ova žalba je uvažena i projektu su odobrena višestruko veća sredstva za materijalne troškove. Sa ovim sredstvima na raspolaganju bilo je moguće pristupiti realizaciji planirane studije.

Studija odnosa na poslu i u porodici u Srbiji 2011. Prva velika zajednička aktivnost na projektu bila je realizacija zajedničke studije koja je nazvana Studija odnosa na poslu i u porodici u Srbiji 2011. godine, unutar tima označena akronimom PORPOS-1. Prvo što je postalo jasno to je da ambicija da se studija koja bi na istom velikom uzorku prikupila podatke o velikom broju varijabli iz domena porodičnih odnosa, odnosa na poslu, karakteristika posla, individualnih psiholoških i zdravstvenih karakteristika i karakteristika lokalne društvene sredine u kojoj osoba živi ne može realizovati ako bi se za prikupljanje svake od varijabli koristili psihološki testovi i skale u punom obimu kakav je korišćen u dotadašnjim istraživanjima. Međutim, srećna okolnost je bila da je tad već bio u zamahu svojevrsni trend skraćivanja testova u naučnoj psihologiji, gde su skraćeni testovi postajali sve popularniji i puno autora je objavljivalo kratke verzije testova. Istovremeno, neki od članova projektnog tima su već eksperimentisali (u okviru prethodnog projekta) sa merama dobijenim preko izabranih ajtema testova, inače dosta dužih testova). Donesena je odluka da se za potrebe ove studije za svaku varijablu koju treba uključiti u istraživanje, a koja se tipično meri odgovarajućom psihološkom skalom, napravi veoma kratka skala sastavljena od najviše nekoliko marker-ajtema, tj. ajtema najzasićenijih faktorom/latentnom dimenzijom koja je predmet merenja, dok su za neke predmete merenja kratke skale konstruisane iznova. Tako je nastala baterija nazvana PORPOS, baterija od ukupno 387 ajtema, i napravljena tako da se preko nje može proceniti veći broj konstrukata iz oblasti: 1) konativnih psiholoških dispozicija; 2) porodičnih i partnerskih odnosa i uloga; 3) funkcionisanja na i u vezi s poslom; 4) odnosa poslovnih i porodičnih (konflikt i prelivanje), kao i pojedinačnih pitanja namenjenih proceni niza sociodemografskih varijabli i karakteristika posla koji osoba obavlja. Proces konstruisanja ove baterije detaljno je predstavljen u monografiji „Odnosi na poslu i porodici početkom 21. veka“, u poglavlju posvećenom metodologiji istraživanja, a tu se može naći i detaljan pregled kratkih skala i mera koje ovaj instrument daje (Hedrih, Simić, & Ristić, 2013; Hedrih, Todorović, & Ristić, 2013). Naravno, kako u trenutku konstrukcije nije bilo poznato u potpunosti kako će se PORPOS baterija pokazati kada bude zadata velikom uzorku ispitanika,

prva verzija baterije nazvana je PORPOS-1 i planirana je za manju studiju za koju je bio plan da se realizuje samo na uzorku stanovnika Niša, a da se onda rade modifikacije gde bude bilo potrebno.

Ambicija projektnog tima bila je da ova studija bude krovna studija koja bi dala osnovnu sliku o stanju i varijabilitetu odnosa na poslu i u porodici u Srbiji u tom trenutku, te da tako predstavlja osnovu za niz kasnijih studija užeg fokusa koje bi proveravale nalaze koji su ovde dobijeni. Zato je plan prikupljanja podataka napravljen tako da obezbedi što je moguće obimniji i reprezentativniji uzorak iz populacije radno aktivnog stanovništva Srbije u tom trenutku, a koji je pak u dometu onoga što se može postići sredstvima koje je projekat imao na raspolaganju u svom budžetu. Odlučeno je da formiranje uzorka bude zasnovano na geografskim klasterima. U monografiji o ovoj studiji postupak prikupljanja ovog uzorka predstavljen je na sledeći način:

„U tu svrhu teritorija Srbije (bez Kosova i Metohije) podeljena je na upravne okruge, a svakom upravnom okrugu je pridružen podatak o broju stanovnika sa poslednjeg popisa. Na taj način dobijen je podatak o procentualnom učešću stanovništva svakog okruga u ukupnoj populaciji Srbije. Dogovoreno je da postupak prikupljanja podataka sprovedu istraživači sa projekta koji će voditi timove anketara. Anketari su regrutovani iz redova studenata psihologije sa univerziteta u Nišu, Beogradu, Novom Sadu i sa Državnog univerziteta u Novom Pazaru. Oni su dobijali nadoknadu zasnovanu na broju ispitanika koji su ispitali. Napravljen je set pravila za ponašanja anketara tokom realizacije studije i od njih je zahtevano da ih nauče i da ih se strogo pridržavaju tokom prikupljanja podataka. Formirani su timovi za prikupljanje podataka sastavljeni od jednog istraživača i 4 anketara. Ova veličina tima je odabrana jer je 5 broj ljudi koji staje u jedan automobil, što onda omogućava da se ceo tim preveze jednim automobilom na lokaciju gde treba prikupljati podatke, čime se optimizuju troškovi putovanja. Potom je iz operativnih razloga formirana jedinica za broj ispitanika koju smo nazvali tim-dan. Jedan tim-dan smo definisali kao prosečan broj ispitanika koje može da prikupi jedan tim tokom jednog dana rada radeći na jednoj lokaciji. Broj ispitanika koji čini jedan tim-dan definisan je na osnovu probne studije koju su realizovala dva tima istraživača tokom dva dana na teritoriji Nišavskog okruga (dva dela grada Niša, Pukovac i Malošište) i iznosio je 64“ (Hedrih, Simić, et al., 2013, pp. 191–192).

Inicijalni plan je bio da ukupan uzorak ima 2000 ispitanika, uvećan za još 300 ispitanika prikupljenih u pilot, odnosno probnoj studiji. Konačni ukupni uzorak sastojao se od 2283 učesnika u istraživanju od kojih je 962 muškog pola ispitanih na različitim lokacijama širom Srbije. Nakon realizacije probne studije, istraživački tim je napravio manje promene u PORPOS bateriji i dobijena je konačna verzija baterije koja je nazvana PORPOS-2. Međutim, kako su se PORPOS-1 i PORPOS-2 međusobno razlikovali vrlo malo – za par varijabli i neke preraspoređene skale, bilo je moguće spojiti uzorke iz probne i iz glavne studije i nadalje raditi sa jedinstvenim uzorkom.

Samo prikupljanje podataka realizovano je najvećim delom u trećem kvartalu 2011. godine, ali je deo posla obavljen i u 2012. godini. Prikupljanje je trajalo više meseci, jer su učesnici ispitivani u svojim domovima, pa je zbog toga prikupljanje podataka realizovano uglavnom u dane vikenda, najviše u popodnevним časovima, jer je tim danima bilo najlakše naći radno aktivne ispitanike kod kuće. Još jedan razlog zašto je studija realizovana praktično u zimu, bila je dinamika pristizanja sredstava za materijalne troškove projekta. Naime, iako su sredstva odobravana za celu godinu, tipično je većina sredstava bila uplaćivana fakultetima u drugoj polovini godine, nekada čak i pred sam kraj godine. Kako je troškove putovanja po Srbiji timova za prikupljanje podataka, kao i rad anketara trebalo platiti, svi masovniji troškovi projekta planirani su za kraj godine, kada je bilo poznato kolikim sredstvima projekat raspolaže.

Rezultati ove studije predstavljani su u monografiji „Odnosi na poslu i u porodici u Srbiji početkom 21. veka“ koju su zajednički uredili prof. dr Vladimir Hedrih, prof. dr Jelisaveta Todorović i ass. Milica Ristić (Hedrih, Todorović, et al., 2013), koja je izašla iz štampe 2013. godine, ali i u većem broju publikacija, kao i na više konferencija, a pre svega na Danima primenjene psihologije gde su članovi tima organizovali tematske simpozijume na kojima su predstavljali rezultate.

Predstavljanju rezultata ove studije, ali i kasnijih istraživanja projektnog tima na temu odnosa posla i porodice bila je posvećena i tematska podkonferencija koju je projektni tim organizovao na konferenciji Dani primenjene psihologije 2017. godine. Na tu temu je projektni tim objavio i zbornik od 18 radova pod naslovom „Work and Family Relations at the Beginning of the 21st Century“ (Hedrih, 2017). Ovaj zbornik radova sadrži radove članova projektnog tima sastavljene na osnovu rezultata ove studije, rezultata kasnijih ili drugih istraživanja članova tima, ali i nekoliko radova drugih autora pozvanih da podnesu radove na temu odnosa posla i porodice. Takođe, ovaj zbornik ne treba mešati sa, praktično istovremeno, zbornikom na srpskom jeziku objavljenim 2013. godine (Hedrih, Todorović, et al., 2013). Iako su naslovi oba zbornika praktično isti, s tim da je jedan na srpskom, a drugi na engleskom jeziku, njihovi sadržaji su potpuno drugačiji, sa jednom zajedničkom crtom da su organizovani od strane članova istog projektnog tima i na istu generalnu temu kojoj je bio posvećen istraživački program projekta.

Pred ovog, publikacije članova tima objavljene iz ove studije i u ovom periodu rada uključuju:

- Rad koji se bavi vezom između prekomerne upotrebe interneta, zadovoljstva životom i osobina ličnosti objavljen u Suvremenoj psihologiji (Rakić-Bajić i Hedrih).
- Rad koji se bavi vezom između opažanja važnosti potreba dece i kvaliteta života i porodičnih i poslovnih uloga roditelja izašao u Ljetopisu socijalnog rada (Anđelković et al., 2012).

- Ispitivanje relacija između podele rada, kvaliteta braka i rodne ideologije je objavljeno u Sociološkom pregledu (Todorović & Tošić, 2011).
- Poglavlje u knjizi *Neuroscience of nonverbal communication* izdavača Palgrave Macmillan koje se bavi odnosom socijalne psihologije i neverbalne komunikacije (Nešić & Nešić, 2015)
- Rad objavljen u časopisu Teme koji izdaje Univerzitet u Nišu na temu ispitivanja veza između radne klime, bazičnih psiholoških potreba i sindroma izgaranja kod učitelja osnovne škole i kod univerzitetskih profesora (Randelović & Stojiljković, 2015).

Navedene publikacije predstavljaju samo mali deo ukupne naučne produkcije istraživača na projektu.

Produžetak projekta 2015–2019. Kada je projekat pokrenut, planirano je da traje do 2015. godine, a tadašnje Ministarstvo nauke i tehnološkog razvoja bi onda 2015. godine raspisalo konkurs za novi ciklus projekata. 2015. godine, poziv je zaista i raspisan, ekipa projekta 179002 je pripremila projektnu prijavu. Međutim, ispostavilo se da ovaj poziv nije bio dobro pripremljen i da je bilo važnih nedostataka u pravilima konkursa i njihovoj usklađenosti sa pratećim pravilnicima. Ovo je izazvalo nezadovoljstvo naučne javnosti, te je Ministarstvo poništilo ovaj konkurs pre nego što je završen. Odlučeno je da se postojeći naučni projekti produže, prvo za godinu dana, potom za još godinu dana i tako sve do 2019. godine, kada je projektno finansiranje prešlo na uprave naučnih institucija u očekivanju da budu zamenjeni novim modelom finansiranja projekata, koji u trenutku pisanja ovog teksta, 2021. godine, tek treba da zaživi.

Studija odnosa na poslu i u porodici u Srbiji 2018. godine. Kada je projekat prvi put produžen, nove ambicije projektnog tima su bile skromne, jer su očekivali da će to biti samo kratak produžetak. Planovi su pravljani godinu za godinu i pretpostavljalo se u početku da je data godina i poslednja. Međutim, kako su godine odmicala i produžeci se nizali, shvatili smo da je prilično verovatno da će projekat još neku godinu trajati, te da ne treba gubiti vreme i čekati. Već prilikom pripreme potkonferencije o rezultatima projekta 2017. godine, kao i zbornika radova koji je tada pripremljen, počela je da se uočava potreba za novom velikom studijom na nacionalnom uzorku. Glavni rezultati studije iz 2011. godine su već uveliko bili „potrošeni“ (kako bi to istraživači rekli), odnosno objavljeni i potreba da se obezbede novi istraživački podaci na uzorku čije prikupljanje zahteva angažovanje celog tima je postajala sve vidljivija. Shvatili smo da bi imalo smisla ovakvu studiju ponoviti ako se projekat produži. Napravili bismo novi plan o tome koje podatke prikupiti, novi instrument, koji bi bio odraz novih istraživačkih ciljeva odnosno toga šta treba saznati, ali sa istom metodologijom realizacije. Ideja je bila da se realizacija ove studije osloni na metodologiju prikupljanja podataka iz studije sprovedene 2011. godine, samo sa novom baterijom, odnosno sa ciljem prikupljanja novih podataka. Nova studija konačno je pripremljena i realizovana 2018. godine. Međutim, iako su sredstva za materijalne

troškove projekta uvećana, cena po kojoj je bilo moguće angažovati anketare je takođe porasla tokom 7 godina koje su prošle u međuvremenu. Takođe, ovu studiju nije bilo moguće planirati tako da se protegne u 2 fiskalne godine, tj. da računa na sredstva iz naredne fiskalne godine. Projekat je produžavan godinu za godinu, sa generalnim stavom da je data godina i poslednja. Iako je tim smatrao vrlo verovatnim da će posle 2018. godine uslediti bar još jedan produžetak, na osnovu takvog očekivanja, a bez pouzdanog znanja da će se to stvarno i desiti, nije bilo moguće niti mudro preuzimati finansijske obaveze i praviti planove koji računaju na još jednu godinu produžetka, odnosno raspoloživost sredstava za tu godinu. Zato je planirani obim ove studije bio manji nego one 2011. godine. Ukupno je bilo planirano da studija obuhvati oko 1300 ispitanika, dok su konačno realno prikupljeni odgovori 1261 ispitanika. Primenjen je generalno isti pristup konstrukcije baterije za prikupljanje podataka, kao i u studiji 2011. godine i rezultat toga je bila baterija nazvana PORPOS-3. PORPOS-3 baterija se sastojala od 430 ajtema, od kojih je većina bila deo kratkih skala i marker pitanja, pokrivajući iste domene kao i PORPOS-1 i PORPOS-2 baterije, s tim da su ovde u bateriju bile uključene i neke nove cele skale koje su nastale kao rezultat rada istraživača kao npr. Skale percepcije održivosti karijere ili koje nije bilo moguće svesti na marker pitanja ili adekvatno skratiti. Terensko prikupljanje podataka sprovedeno je prikupljanjem geografskog klaster uzorka, na način kako je to urađeno u studiji 2011. godine. Istraživači su se oslonili na materijale i planove za organizaciju studije koji su napravljeni za studiju 2011. godine, od podele teritorije Srbije na upravne okruge, načina izbora lokacija za prikupljanje podataka, pravila za obuku anketara i drugo, samo su ih prilagodili manjem uzorku koji je ovde planiran. Studija je uspešno realizovana i prvi rezultati predstavljeni u različitim publikacijama i na konferencijama, a mnoge od publikacija na osnovu ove studije su još uvek u postupku objavljivanja u trenutku pisanja ovog rada.

Slika 1. Studija 2018. - prikupljanje podataka. Slika sa terena.

Mladi istraživači. Dok je projekat trajao, Ministarstvo je dozvoljavalo i aktivno podsticalo da projekti primaju nove mlade istraživače. Na početku je uključivanje mladih istraživača vršeno na osnovu predloga rukovodilaca projekta, a kasnije je proces više formalizovan i Ministarstvo je počelo da raspisuje konkurse za uključivanje istraživača u naučne projekte, kako u istraživačkim zvanjima, tako kao pridružene članove, preko stipendija koje je davalo najboljim studentima doktorskih studija. Tokom trajanja projekta istraživačkom timu su se pridružili 2014. godine ass. Dušan Todorović, ass. Ivana Pedović i ass. Marija Mladenov (sada Pejičić) i Damjana Panić kao istraživač-stipendista Ministarstva nauke i tehnološkog razvoja, a kasnije istraživač. Ass. Aleksandra Stojilković se timu priključila 2015. godine, a 2018. su u tim ušli ass. Katarina Suvajdžić, ass. Mila Dusković i Nikola Čirović kao istraživač pripravnik. 2019. se timu priključila ass. Ana Jovančević, a nakon nje, nakon formalnog završetka projekta 2020, grupi istraživača se pridružio i Miloš Stojadinović.

Svi mladi istraživači su činili vredan dodatak timu kome su doprineli vrednim i motivisanim radom kao i odličnom saradnjom sa kolegama. Svi oni se u trenutku pisanja ovog rada nalaze u nastavnim ili naučnim zvanjima.

Kolateralni efekti – DPP, STICS, nastava. Pored direktnih istraživačkih rezultata, aktivnosti projekta 179002 dovele su posredno i do različitih rezultata koji su doprineli razvoju akademske saradnje i unapređenju nastave na Filozofskom fakultetu:

DPP – Tokom godina trajanja projekta istraživači su, pored ostalih mesta, skoro po pravilu svoje rezultate predstavljali i na konferenciji Dani primenjene psihologije u čijoj su organizaciji redovno učestvovali, a često je i sami praktično organizovali. Tokom godina trajanja projekta, radili su na jačanju ove konferencije, predstavljali na njoj svoje važne rezultate (kroz simpozijume, potkonferenciju, ali i „obična“ izlaganja i tako doprineli da Dani primenjene psihologije postanu jedna od posećenijih međunarodnih konferencija u oblasti psihologije u regionu Zapadnog Balkana.

STICS – Deo istraživačkog tima projekta 179002, ostvario je saradnju sa istraživačkom mrežom „Trauma, trust and memory“, danas – Social Trauma in Changing Societies, što je rezultiralo studijom afektivnog vezivanja na prostoru bivše Jugoslavije koja je objavljena u jednom od zbornika ove međunarodne mreže (Hedrih, Pedović, & Pejičić, 2018), kao i uključivanjem dela istraživača projekta 179002 u STICS mrežu, što je akademska saradnja koja i danas traje.

Kroskulturna adaptacija testova – Kada je projektni tim počinjao svoj rad, u Srbiji nije bilo previše istraživanja na temu posla i porodice, niti su glavne skale postojale na srpskom jeziku. Veliki deo pripreme istraživanja sastojao se i u adaptaciji stranih skala srpskom jeziku i proveru njihovih psihometrijskih svojstava. Ovo je navelo rukovodioca projekta prof. dr Vladimira Hedriha da se posveti proučavanju i sistematizaciji metodologije kroskulturne adaptacije testova. Kao rezultat ovoga i prepoznajući značaj znanja o kroskulturnoj adaptaciji kako za istraživanja tako i

za rad psihologa koji u praksi radi sa adaptiranim testovima ili u multikulturalnim sredinama, prof. dr Vladimir Hedrih je osmislio, a Departman za psihologiju u program osnovnih studija uveo predmet Kroskulturalna adaptacija psiholoških mernih instrumenata. Prof. dr Vladimir Hedrih je 2018. izdao prvi udžbenik posvećen ovoj tematici i namenjen studentima osnovnih studija na srpskom jeziku u izdanju Filozofskog fakulteta (Hedrih, 2018). Unapređena i dopunjena verzija ovog udžbenika izdata je za međunarodno akademsko tržište 2020. godine u izdanju Routledgea u Velikoj Britaniji i SAD (Hedrih, 2020) i u trenutku pisanja ovog rada nalazi se u ponudi skoro svih vodećih svetskih distributera akademske literature.

Učešće u projektu je imalo velikog efekta u građenju stabilnih istraživačkih i međuljudskih veza za sve uključene, a šta neki od učesnika kažu dokumentujemo u sledećem navodu:

„Projekat je imao transformativni efekat na mene: naučio me je da do detalja budem svestan i planiram proces prikupljanja, obrade i interpretacije podataka. Učešće na projektu je produbilo moje interesovanje za individualne razlike dajući mi priliku (i vreme) da se ovom oblašću intenzivnije bavim. Dobra međuljudska klima i podrška kolega mi je pomogla u prevazilaženju izazova i ova razmena iskustava u sigurnom i kolegijalnom okruženju kakvo se negovalo na Departmanu i na projektu je odlično iskustvo koje mladom istraživaču u momentima obeshrabrenosti daje razlog da istraje u nauci. Zahvalan sam na ovome jer je sigurno mesto za učenje najdragocenija stvar koja se može imati.”

Nikola Ćirović, istraživač pripravnik

„Učešće na projektu omogućilo mi je unapređenje istraživačkih kompetenci, kao i saradnju sa kolegama sa drugih naučno-obrazovnih institucija i to kroz pripremu i realizaciju nacionalnih studija i rada na terenu.”

doc. dr Kristina Ranđelović

„Kroz rad na projektu, stekla sam bogato istraživačko iskustvo na terenu i dobila priliku da ispitam konflikt između posla i porodice u širem kontekstu, zahvaljujući saradnji sa kolegama iz različitih psiholoških disciplina, kao i istraživačima iz drugih humanističkih nauka.”

doc. dr Marija Pejičić

„Član sam projekta 179002 od njegovog početka, što je ujedno i početak moje profesionalne karijere. Od stipendiste Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj do docenta. Angažovanje na ovom projektu mi je obezbedilo finansije neophodne za doktorske studije u drugom gradu, pa i zasnivanje porodice u vreme kada sam bila nezaposlena, kao i saradnju sa današnjim kolegama sa Filozofskog fakulteta u Nišu na osnovu koje sam naučila mnogo toga i pokazala potrebne kompetence koje su rezultrale akademskom karijerom. Brojne publikacije, koautorstva, izazovan terenski rad i posvećenost nauci, kao i solidarnost, timski rad i nova prijateljstva su uspomene i opus koji su trajna tekovina ovog projekta.”

doc. dr Milica Tošić Radev

Projekat 179002 je bio projekat velikih razmera u okvirima Departmana za psihologiju i nedvosmisleno je dao doprinos kako nauci uopšteno, tako je i učešće u njemu dalo nedvosmisleno značajne doprinose naučnoj karijeri svih istraživača koji su bili angažovani. Veze koje su uspostavljene tokom trajanja ovog projekta bile su poslovne, ali i prijateljske. Ostaje nam da se nadamo i da radimo na tome da ovakvih projekata bude što više u budućnosti.

Literatura

- Anđelković, V., Vidanović, s., & Hedrih, V. (2012). Povezanost percepcije važnosti potreba djece, kvalitete života i obiteljskih te poslovnih uloga, *Ljetopis socijalnog rada* (pp. 297–316).
- Hadži Pešić, M., Todorović, J., Brajović Car, K. (2007). Psihološki faktori i koronarna bolest srca. *Psihologija*, 40(3), 461–477.
- Hedrih, V. (2006). *Bazična struktura ličnosti i profesionalna interesovanja učenika (Basic personality traits and vocational interests of high school students)*. University of Belgrade.
- Hedrih, V., & Šverko, I. (2007). Evaluacija Hollandovog modela profesionalnih interesovanja u Hrvatskoj i Srbiji, *Psihologija*, 40(2), 227–244.
- Hedrih, V. (2008). Structure of vocational interests in Serbia: Evaluation of the spherical model. *Journal of Vocational Behavior*, 73(1), 13–23. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2007.12.004>
- Hedrih, V. (Ed.). (2017). *Work and Family Relations at the Beginning of the 21st Century*. Filozofski fakultet, Niš.
- Hedrih, V. (2018). *Kroskulturalna adaptacija psiholoških mernih instrumenata*. Niš: Filozofski fakultet.
- Hedrih, V. (2020). *Adapting Psychological Tests and Measurement Instruments for Cross-Cultural Research: An Introduction (1st Edition)*. Oxon, New York: Routledge, Taylor&Francis Group.
- Hedrih, V., Pedović, I., & Pejičić, M. (2018). Attachment in postwar societies of Ex Yugoslavia. In A. Hamburger (Ed.), *Trauma, Trust, and Memory: Social Trauma and Reconciliation in Psychoanalysis* (pp. 141–151). London: Routledge.
- Hedrih, V., Simić, I., & Ristić, M. (2013). Odnosi na poslu i u porodici u Srbiji - metodologija istraživanja. In V. Hedrih, J. Todorović, & M. Ristić (Eds.), *Odnosi na poslu i u porodici početkom 21. veka* (pp. 191–214). Niš.
- Hedrih, V., Todorović, J., & Ristić, M. (Eds.). (2013). *Odnosi na poslu i u porodici u Srbiji početkom 21. veka*. Niš: Filozofski fakultet, Srbija.
- Milojević, M., Stojiljković, S., Todorović, J., & Kašić, K. (2009). Ciljevi postignuća i perfekcionizam gimnazijalaca, *Psihologija* (pp. 517–535).

- Nešić, V., & Nešić, M. (2008). Socijalnopsihološki i psihofiziološki aspekti starenja i starosti. *Teme*. XXXII, 3, (pp. 577–584).
- Nešić, V., & Nešić, M. (2015) The Social Psychology of Nonverbal Communication in *Neuroscience of nonverbal communication* (pp. 31–65) NY: Palgrave Macmillan.
- Randelović, K., & Stojiljković, S. (2015). Work climate, basic psychological needs and burnout syndrome of primary school teachers and university professors, *Teme*, (pp.823-844).
- Rakić-Bajić, G. & Hedrih, V. (2012). Prekomjerna upotreba interneta, zadovoljstvo životom i osobine ličnosti, *Suvremena psihologija* (pp. 119 –130).
- Todorović, D., & Tošić, M. (2011). Podela rada, kvalitet braka i rodna ideologija, *Sociološki pregled*, (pp. 393–419).
- Todorović, J. (2005). *Vaspitni stilovi roditelja i samopoštovanje adolescenata*, Prosveta, Niš.
- Vidanović, S., Todorović, J., & Hedrih, V. (2006). *Porodica i posao: izazovi i mogućnosti*. Niš: Filozofski fakultet, Niš.

RESEARCH PROJECT 179002 – INDICATORS AND MODELS OF WORK-FAMILY ROLE SYNCHRONIZATION, HISTORY

Abstract

National research project 179002 – Indicators and models of work-family role synchronization was the largest and the longest lasting scientific project in the history of the Department of Psychology. The project lasted between 2011 and 2019, full 9 years and it included most of the faculty of the Department of Psychology of the Faculty of Philosophy in Niš, as well as a number of researchers from other scientific institutions from Serbia and Croatia – a total of 27 researchers, most of which were early-stage researchers. The total budget of the project was somewhat above half million Euros. The researchers in the project published over 1000 scientific publications of various types during the working of the project and after the project was finished based on the research data collected in the scope of the project. Six doctoral dissertations were prepared and defended in the scope of the project. The leader of the 179002 project was prof. dr Vladimir Hedrih. As part of this project, the project researchers conducted two large scale studies on national samples (PORPOS-1 and PORPOS-3), where the data collection was conducted jointly by the researchers and a large number of smaller scale studies conducted by individual researchers or smaller groups of researchers on the project. The activities of the project and its research time left a visible mark on an array of things relevant for the science of psychology in Serbia. These include, among other things, the annual conference Days of Applied Psychology, which was transformed into an international conference, scientific journals Psihologija and Godišnjak za psihologiju, which have been led for years by the researchers of this project.

Keywords: *psychology, work-family relations, project 179002, Vladimir Hedrih*

Nebojša M. Milićević
Miodrag B. Milenović
Joviša M. Obrenović
Milkica Nešić

Vladimir Nešić

Ana Ž. Jovančević

Departman za psihologiju,

Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu

UDK 159.9.072.2 :[1:378(497.11Niš)

<https://doi.org/10.46630/pgp.2021.3>

LABORATORIJA ZA PSIHOLOŠKA ISTRAŽIVANJA (LPI) - DOPRINOSI NAUČNOJ AFIRMACIJI DEPARTMANA ZA PSIHLOGIJU FILOZOFSKOG FAKULTETA U NIŠU¹

Rezime

U ovom preglednom radu dat je prikaz osnivanja, istorije i aktivnosti Laboratorije za psihološka istraživanja (LPI) na Departmanu za psihologiju, na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu. U okviru više organizacionih jedinica, fakultet ima i dve svoje Laboratorije, čiji je rad regulisan Statutom: 1) Laboratoriju za psihološka istraživanja na Departmanu za psihologiju i 2) Laboratoriju za jezičku kogniciju na Departmanu za anglistiku. Laboratorija za psihološka istraživanja je nastala pod uticajem Laboratorije za eksperimentalnu psihologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Na njeno osnivanje i rad uticali su, pre svega, profesori Predrag Ognjenović i Jovan Davidović (1929–2021). Osnivač Laboratorije na Filozofskom fakultetu u Nišu bio je profesor Joviša Obrenović, koji je i bio njen dugogodišnji šef, sve do 2016. U radu se daje kratak pregled aktivnosti LPI u okviru eksperimentalnih istraživanja od osnivanja do danas. Takođe su prikazane oblasti u okviru psihologije umetnosti, tj. eksperimentalne estetike u okviru kojih su sprovedena eksperimentalna istraživanja. LPI je odlukom rektora Univerziteta u Nišu registrovana kao jedan od Inovativnih entiteta i resursa Univerziteta u Nišu (pored 24 istraživačka entiteta drugih fakulteta) i dobila je svoje mesto na sajtu Univerziteta. S obzirom na značaj eksperimentalnog rada, dosadašnje uspehe i bogat potencijal mladih istraživača, potrebno je raditi na daljem osavremenjavanju i razvijanju ovog istraživačkog resursa.

Ključne reči: *psihološka laboratorija, eksperimentalna psihologija, empirijska estetika, naučni doprinos, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu.*

¹ Pripremljeno u okviru projekta Pedeset godina Filozofskog fakulteta u Nišu – retrospektive, praktične implikacije i vizija za buduće generacije psihologa i socijalnih radnika, koji se izvodi na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu (br. 100/1-10-6-01).

Ovo istraživanje podržalo je Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (Ugovor br. 451-03-9/2021-14/200165).

Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu u okviru više organizacionih jedinica ima i dve svoje Laboratorije: 1) *Laboratoriju za eksperimentalnu psihologiju* na Departmanu za psihologiju² i 2) *Laboratoriju za jezičku kogniciju* na Departmanu za anglistiku.³

Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju (LEP) 2019. godine je preimenovana, na predlog Departmana za psihologiju i Šefa Laboratorije, u *Laboratoriju za psihološka istraživanja* (LPI).

Od osnivanja pa sve do 2016. godine šef Laboratorije bio je prof. dr Joviša Obrenović, a posle toga prof. dr Miodrag Milenović. LPI okuplja nastavnike, saradnike, mlade istraživače i studente svih nivoa studija (osnovnih, master i doktorskih), i sve zainteresovane za eksperimentalna istraživanja u oblasti psihologije i srodnih disciplina.

LEP (kasnije LPI) postala je zvanična naučna institucija Filozofskog fakulteta u Nišu, regulisana Statutom fakulteta, članom 42 (2020) u kojoj se obavlja istraživački i nastavni rad za sve oblasti eksperimentalne psihologije kao što su: psihologija percepcije (Miodrag Milenović, Miljan Jović); empirijska estetika i psihologija umetnosti (Vladimir Nešić, Nebojša Milićević i Ana Jovančević), eksperimentalna socijalna psihologija (Aleksandra Kostić, Vladimir Nešić, Nebojša Milićević i Marija Pejčić); eksperimentalna razvojna psihologija (Tatjana Stefanović Stanojević), psihologija rada, psihologija reklame, psihologija marketinga (Dušan Todorović, Miodrag Milenović), psihofiziologija (Milkica Nešić, Miodrag Milenović, Miljan Jović) i dr.

LPI je odlukom rektora Univerziteta u Nišu od 2018. godine registrovana kao jedan od Inovativnih entiteta i resursa Univerziteta u Nišu (pored 24 istraživačka entiteta drugih fakulteta), i dobila je svoje mesto na sajtu Univerziteta: <https://www.ni.ac.rs/univerzitet/o-univerzitetu/inovativni-entiteti-univerziteta-u-nisu/39-entitet/175-laboratorija-za-ekperimentalnu-psihologiju>

Na sajtu su kratko navedeni glavni ciljevi, osoblje, kontakti, dosadašnje i planirane aktivnosti kao i oprema kojom raspolažemo: Višekanalni poligraf – Pro comp Infinity i Multifunkcijski uređaj – Develop Ineo 224 e (dobijen zahvaljujući sredstvima ostvarenim u okviru TEMPUS projekta i našoj koleginici, profesorki Jelisaveti Todorović Beci, koja je bila rukovodilac dela ovog projekta Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu.).

Među mnogobrojnim besplatnim softverima za ispitivanje kognicije u našoj laboratoriji se najčešće primenjuje Open Sesame, izvrstan, profesionalni, a besplatan program za eksperimentalnu psihologiju. Bivši saradnik na Departmanu za Psihologiju Miljan Jović je instalirao ovaj program i održao kratku Edukaciju za studente koji su se prijavili za rad u LPI. U prošlosti smo imali problema oko programa potrebnih za istraživanja iz oblasti eksperimentalne psihologije, pre petnaestak godina smo angažovali programera koji nam je uradio program,

² <https://www.ni.ac.rs/39-entitet/175-laboratorija-za-ekperimentalnu-psihologiju>

³ <https://www.filfak.ni.ac.rs/organizacija/laboratorija-za-jezicku-kogniciju>

zatim nabavljali Super Lab Pro – preko naših doktoranada i prijatelja u LEP u Beogradu. Pomoću Open Sesame – Miljan Jović i njegov mentor master rada profesor Miodrag Milenović kreirali su nekoliko izvrsnih eksperimenata u oblasti marketinga, tj. percepcije proizvoda. Od novije opreme Laboratorija poseduje višekanalni poligraf – BioGraph Infinity i multifunkcijski uređjaj – Develop Ineo 224e, koji je dobijen u okviru Tempus projekta. Zahvaljujući projektu Ministarstva, br. 179002, „Indikatori i modeli usklađivanja poslovnih i porodičnih uloga“ koji vodi prof. dr Vladimir Hedrih nabavljen je Gazepoint eye tracker i HTC VIVE sistem za virtuelnu realnost (HTC VIVE virtual reality system).

Eksperimentalni rad u okviru psihologije i fiziologije na niškom Filozofskom fakultetu, počinje sa radom još krajem sedamdesetih godina (1979), tj. nekoliko godina nakon osnivanja *Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju* (LEP) na Filozofskom fakultetu u Beogradu, a zahvaljujući entuzijazmu profesora Joviše Obrenovića. Eksperimenti su se odvijali u prostoriji prizemlja zgrade fakulteta, gde se danas nalazi jedna od učionica, a donedavno je u toj prostoriji bila smeštena Finansijska služba Filozofskog fakulteta. Na osnivanje i aktivnosti Laboratorije uticali su, pre svega, profesori dr Predrag Ognjenović i dr Jovan Davidović (1929–2021), ali su presudan uticaj odigrali formiranje i aktivnosti Laboratorije za eksperimentalnu psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju (LEP) na Filozofskom fakultetu u Beogradu osnovana je 1974. godine. Profesor Predrag Ognjenović, njen osnivač i dugogodišnji upravnik, okupio je grupu mladih saradnika entuzijasta, tadašnjih studenata koji će kasnije postati istaknuti profesori i naučni radnici na univerzitetima u zemlji i renomiranim univerzitetima širom sveta. Tako je formiran prvi istraživački tim kojem će se tokom vremena priključivati brojni novi saradnici (Ognjenović, 1994). Među prvim saradnicima i istraživačima, bio je i naš profesor dr Joviša Obrenović (Slika 1, gornji red desno).

U *Laboratoriji za eksperimentalnu psihologiju* Filozofskog fakulteta u Beogradu, zahvaljujući, pre svega, našem akademiku, profesoru Aleksandru Kostiću, sakupljeni su i sačuvani vredni stari aparati poreklom iz Vuntove laboratorije (Wundt, 1874). Nešto slično desilo se u Laboratoriji za eksperimentalnu psihologiju u Nišu. Zahvaljujući entuzijazmu i zainteresovanosti pojedinaca, pre svega Božidara Ljubišića, psihologa Vojne bolnice u Nišu i Miodraga Milenovića, šefa Laboratorije za psihološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Nišu, sačuvana je vredna oprema koja je bila rashodovana i koja je već završila na vojnom otpadu. Kolega Milenović Miodrag je morao lično da je otkupi i dopremi na Filozofski fakultet i time spasi od zaborava.

Ovi aparati, iako ne tako stari i ne tako vredni kao oni u LEP u Beogradu iz doba Vuntovog osnivanja psihologije, značajni su za istoriju niške LEP. Reč je o kvalitetnim francuskim aparatima iz početka druge polovine prošlog veka koji su i danas u funkciji. Psiholog Božidar Ljubišić je tokom svoje radne karijere u saradnji sa trupnim psiholozima (Milićević, Ljubišić, Milenović, 2000) ovim

aparatura vršio selekciju više desetina hiljada vojnika – kandidata za različite dužnosti (vozače, nišandžije, tenkiste, rukovaoce različitim mašinama i vozilima, i dr.). Ovi aparati, iako su zamenjeni danas savremenim softverima, imaju izvesnu istorijsku, ili bar emotivnu vrednost (Milićević, 2019).

Niški psiholog, Božidar Ljubišić – Odisej, saradivao je sa Filozofskim fakultetom na odseku za Psihologiju u okviru predmeta i praktikuma koje je vodio profesor dr Predrag Ognjenović, i prenosio svoja bogata iskustva iz ustanova u kojima je radio (KPZ Požarevac, Centar za socijalni rad i Psihološki kabinet Vojne bolnice u Nišu). Saradnja Božidara Ljubišića i Vojne bolnice sa Laboratorijom se i kasnije nastavila, a nekoliko vojnih psihologa (Milenović Miodrag i Tatjana Stefanović Stanojević od 1999. godine, i Nebojša Milićević od 2000. godine) počeli su da rade na Studijskoj grupi za psihologiju.

Slika 1. Istraživački tim LEP (snimljeno 1980. godine). Gornji red (sleva na desno): Georgije Lukatela, Predrag Ognjenović, Miloš Knežević, Jelena Morača, Dejan Todorović, Katarina Lukatela, Aleksandar Kostić, Joviša Obrenović; donji red: Bojan Gligorijević, Dalibor Košutić, Borislav Lorenc, Dušan Radosavljević i Zoran Mandić. [Slika je preuzeta 19. 06. 2019. iz monografije: Todorović, Kostić, Zdravković, & Marković (Eds.), (2014). *40 godina Laboratorije za eksperimentalnu psihologiju*, uz dozvolu urednika].

Dragi profesor Predrag Ognjenović Braca, svesrdno je podržao rad naše Laboratorije za eksperimentalnu psihologiju na Filozofskom fakultetu u Nišu i preneo korisna i bogata znanja, ali i večito mladi duh u traganju za naučnim istinama. Njegova duhovitost i šarm u prenošenju znanja „namamili” su nas da sa lakoćom zađemo u ovo veoma ozbiljno područje.

I posle mnogo godina, svojim *Manifestom Libartizma* (2018) i idejama koje odišu neverovatnim mladalačkim entuzijazmom, prijatno nas je iznenadio i ulio nam novu motivaciju za eksperimentalni rad.

Miodrag Milenović je redovno organizovao posete naših studenata Vojnoj bolnici gde su se oni upoznavali sa primenom različitih instrumenata i aparata u postupcima profesionalne selekcije vojnika i starešina za različite dužnosti.

Slika 2. Psiholozi zaslužni za razvoj eksperimentalne psihologije u Nišu: Predrag Ognjenović, Božidar Ljubišić † i Joviša Obrenović (*Nišlijska mehana* 2004).

Vratimo se, ipak, počecima rada Laboratorije za eksperimentalnu psihologiju u Nišu. Joviša Obrenović, u to vreme asistent na predmetima Fiziologija nervnog sistema i Psihofiziologija rada ostaće upamćen kao borac za osnivanje i obezbeđivanje prostora za Laboratoriju za psihofiziologiju, kao i aparata i raznih učila, u skromnim mogućnostima Filozofskog fakulteta. Laboratorija se iz prizemlja fakulteta seli u prostoriju na četvrtom spratu Fakulteta koji je izgrađen 1996. godine, zahvaljujući preduzimljivosti tadašnjeg dekana Miomira Ivkovića. Prof. Joviša Obrenović je stalno pokazivao sklonost za tehniku i elektrotehniku, što je bilo važno za kreiranje i održavanje laboratorijske opreme. Bavio se ispitivanjima kognitivnih funkcija korišćenjem tahistoskopske tehnike, a kasnije različitih kompjuterskih programa, kao i ispitivanjem psihofizioloških parametara, pre svega govora u uslovima hipoksije (Obrenović, 1990; Nešić, Obrenović, Nešić, Cekić, Ćirić, 2002; Obrenović, Nešić, Nešić, Cekić, 2003). Obrenović i saradnici eksperimentalno istražuju: faktore prepoznavanja verbalnih jedinica u auditornoj kratkotrajnoj memoriji (Obrenović & Luković, 1981), detekciju slovnih vizuelnih simbola u uslovima vizuelnog šuma (Obrenović, 1984), vokalne indikatore psihofiziološkog statusa čoveka operatora (Obrenović, 1985), percepciju slogova u auditivnom zadatku (Obrenović & Nešić, 1995) i dr. Takođe, profesor Obrenović je uspostavio saradnju sa Klinikom za psihijatriju Univerziteta u Nišu iz koje je proizašao projekat Regionalne zajednice za nauku na temu funkcionalne asimetrije hemisfera kod shizofrenih, depresivnih i graničnih pacijenata (Obrenović, Baba-Milkić, Nešić, Velicki, Krstić, 1987; Baba-Milkić, Nešić, Obrenović, Mitić, Milanović, 1987; Nešić, Obrenović & Baba-Milkić, 1988).

Milkica Nešić, izabrana za asistenta pripravnika na predmetu Fiziologija nervnog sistema 1980. godine, kao prvi saradnik asistenta Obrenovića, učestvuje u obogaćivanju opreme i istraživačkim aktivnostima Laboratorije. U sklopu istraživanja funkcionalne asimetrije hemisfera za auditivne signale, a uz svesrdnu pomoć kreativnog inženjera, nastaje akustički relej koji omogućava merenje vremena reakcije ispitanika na akustičke signale. Dvokanalni magnetofon omogućava da se snimljeni materijal prezentuje samo na levo ili desno uvo, ili pak dihotično, tj. binauralno. Rezultati istraživanja su prikazani u magistarskom radu (Nešić, 1986) iz Eksperimentalne medicine – smer fiziologija odbranjenom na Medicinskom fakultetu u Nišu pred komisijom u čijem je sastavu bio profesor dr Jovan Davidović (1929–2021). Inspirisana radom profesora Davidovića i kolege Obrenovića nastavlja sa istraživanjima govornog signala, a uz primenu originalnog programa koji je nastao uz angažovanje nastavnika i saradnika Elektronskog fakulteta u Nišu (Stanković, Vučković, Nešić 1996, Nešić, 1998). Doktorsku disertaciju na temu psihofizioloških korelata ispitnog stresa (Nešić, 1999) odbranila je na Medicinskom fakultetu u Nišu, a uz nesebičnu podršku profesora Davidovića (1929-2021), kao člana komisije. Neke od tema eksperimentalnih istraživanja su: osnovna frekvencija glasa bolesnika lečenih ponovljenim dijalizama (Nešić, Veljković, Obrenović, Cekić, Veličković & Radenković, 1996), vreme reakcije kao indikator kognitivne obrade stimulusa (Nešić & Nešić, 1996; Nešić, Obrenović & Nešić, 1997), povezanost nivoa obrade, incidentalne memorije i govora u uslovima stresa (Nešić & Nešić, 2003), povezanost fundamentalne frekvencije glasa u ispitnom stresu i ličnosti (Nešić, Čičević, Nešić, Vučković, Kostić, Manić, 2012). Eksperimenti na temu povezanosti empatije i psihofizioloških korelata procenjenih uz pomoć poligrafa Pro comp Infinity izvedeni su u LEP (Nešić, Čirić, Nešić, Milenović, Branković, 2009; Nešić, Čirić, Nešić, Filipović, Veličković, 2010; Nešić, Kostić, Uljarević, Čirić, Nešić, 2012; Nešić, Kostić, Uljarević, Čičević, Nešić, 2012).

Planirano je više eksperimentalnih istraživanja ovim aparatima, ali zbog situacije pandemije Covid 19 takva istraživanja su odložena do ukidanja preventivnih mera.

Takođe je planirana izrada doktorske disertacije Ane Jovanović: *Percepcija gojaznih osoba: Estetske reakcije, stereotipi i predrasude* čiji cilj bi bio ispitivanje usmerenosti pogleda pri percepciji vizuelnih stimulusa, gde bi se koristio i *Gazepoint eye tracker*.

Slika 3. Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju 2001.

Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju (kasnije kao LPI) Departmana za Psihologiju nastavila je sve do danas bogatu saradnju sa LEP Filozofskog fakulteta u Beogradu i profesorom Ognjenovićem. Nakon dogovora sa prof. Ognjenovićem sklopljen je ugovor o uzajamnoj saradnji sa Udruženim laboratorijama za ispitivanje ljudskog mozga i Laboratorijom za psihologiju umetnosti (Slika 4). Naime, na inicijativu profesora Predraga Ognjenovića Brace, potpisan je 2005. g. ugovor o saradnji Udruženih laboratorija za ispitivanje ljudskog mozga u Beogradu i Laboratorije za eksperimentalnu psihologiju na Studijskoj grupi za psihologiju u Nišu.

Slika 4. Miodrag Milenović, Predrag Ognjenović i Nebojša Milićević
(Udružene laboratorije za ispitivanje ljudskog mozga, Laboratorija za psihologiju umetnosti, Kapetan Mišino zdanje, Beograd, 2005. godine)

U okviru te saradnje sa *Udruženim Laboratorijama za ispitivanje mozga i Laboratorijom za psihologiju umetnosti* iz Beograda 2006. i 2007. godine realizovane su jednosemestralne edukacije studenata Filozofskog fakulteta u Nišu pod nazivom „Primena teorije dinamičkih kompetencija na razvoj kreativnosti”. U okviru edukacije organizovano je više radionica po čijem završetku su polaznici edukacije imali zadatak da urade završni rad – da samostalno osmisle i realizuju radionicu i prezentuju je pred komisijom. Za ove aktivnosti i stečena znanja dobili su odgovarajuće sertifikate (Slika 5).

Slika 5. Radionica u okviru edukacije „Primena teorije dinamičkih kompetencija na razvoj kreativnosti”, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, 2006.

Kao i LEP u Beogradu, Laboratorija Departmana za psihologiju Filozofskog fakulteta u Nišu je oduvek imala dve važne funkcije: a) istraživačku i b) nastavnu funkciju.

Pored pomenute istraživačke funkcije, o kojoj će još biti reči, veoma je značajna i nastavna funkcija. U Laboratoriji se izvodi deo vežbi iz sledećih predmeta: Percepcija, Psihologija motivacije, Psihologija umetnosti, Osnovi socijalne psihologije (na osnovnim akademskim studijama psihologije), zatim iz Empirijskih istraživanja umetnosti, Istraživanja u socijalnoj psihologiji (na master akademskim studijama) i predmeta Empirijska estetika i Savremeni trendovi u socijalnoj psihologiji (na doktorskim akademskim studijama psihologije).

Takođe, više puta su organizovana predavanja gostujućih predavača na nivou fakulteta, ali i u okviru same Laboratorije.

U Laboratoriji za psihološka istraživanja na Departmanu za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu, urađeno je više diplomskih, magistarskih, master radova i doktorskih disertacija. Njihovo nabranjanje i opis bi zahtevali dosta prostora pa ćemo spomenuti samo neka najvažnija.

Marija Pejičić je realizovala eksperimentalno istraživanje i odbranila svoju doktorsku disertaciju pod nazivom: „Formiranje impresije o osobi na osnovu

facijalnih ekspresija emocija (Pejičić, 2020). gde joj je mentor bila prof. dr Aleksandra Kostić, a članovi komisije prof. dr Dragan Popadić i doc. dr Miroslav Komlenić.

Miljan Jović, demonstrator, student doktorskih studija i stipendista Ministarstva za nauku sa Departmana za psihologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, realizovao je u LPI u okviru svog master rada interesantno istraživanje koristeći višekanalni poligraf: „Provodljivost kože kao korelat nostalgije u kontekstu vremenskih perspektiva” (Jović, 2018). Rad je odbranjen je na našem Fakultetu pod mentorstvom doc. dr Miodraga Milenovića, a članovi komisije su bili prof. dr Milkica Nešić i prof. dr Aleksandra Kostić.

Slika 5. Miljan Jović (desno), nakon dodele nagrade Fond Katrina Marić za najbolju prezentaciju master rada 2019.

Na konkursu *Fondacije “Katarine Marić”*, na XXV naučnom skupu EIP 2019. u Beogradu, dobio je nagradu za najbolju prezentaciju master rada. Takođe je dobio poziv da polaznicima Istraživačke stanice Petnica u aprilu 2019. predstavi svoj rad i održi predavanje o svom eksperimentalnom radu u LPI na Departmanu za psihologiju u Nišu. Ovo je veliki uspeh studenta našeg fakulteta i ujedno najbolji način za promociju Departmana, naše Laboratorije, a pre svega, našeg Filozofskog Fakulteta.

Pošto nije uspeo da stupi u radni odnos kao asistent na Departmanu za psihologiju, Miljan Jović je primljen za istraživača na projektu na svetski prestižnom Univerzitetu u Holandiji (University of Twente, The Netherlands), gde uskoro treba da doktorira.

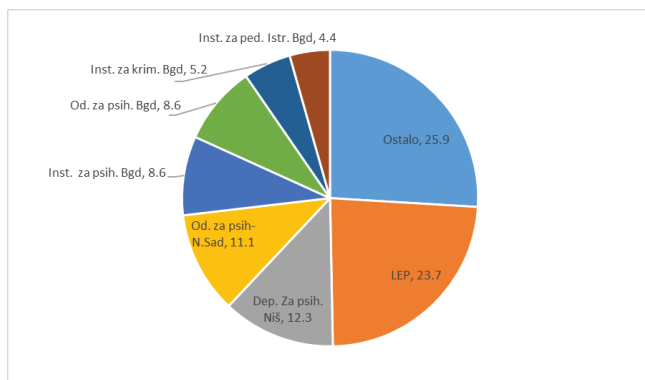
I pored skromne opreme i nedostatka sredstava, u okviru Laboratorije, sprovedena su brojna eksperimentalna istraživanja iz oblasti psihologije.

Jedna od najzastupljenijih istraživačkih oblasti je psihologija umetnosti i empirijska estetika. Radovi nastali u ovim oblastima prezentovani su na domaćim i inostranim naučnim skupovima. Najveći broj radova predstavljen je na *Empirijskim istraživanjima u psihologiji*, ali i na *Danima primenjene psihologije*, godišnjoj međunarodnoj konferenciji koju organizuje Departman za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu od 2004. godine do danas. Radovi su objavljivani u *Godišnjaku za psihologiju*, časopisu Departmana za psihologiju Filozofskog fakulteta u Nišu i tematskim zbornicima nacionalnog značaja sa konferencija DPP. Jedan od takvih tematskih zbornika je spomenuti iz 2015. godine (Milićević, Ristić, Nešić i Vidanović, 2015).

U okviru magistarskih studija i aktivnosti Laboratorije za psihologiju umetnosti i Udruženih Laboratorija za ispitivanje ljudskog mozga ostvarena je bogata i plodna saradnja sa koleginicama i kolegama iz Beograda (Bojana Škorc, Biljana Pejić, Irena Ristić, Andrijana Videnović, Milena Tomović i dr.), realizovana su brojna eksperimentalna istraživanja, ali i nezaboravna druženja. Saradnja u različitim oblastima psihologije umetnosti bila su veoma korisna inspiracija i za naše studente (Milićević, 2019).

Saradnja sa LEP Beograd je bogata i kontinuirana od osnivanja naše Laboratorije do danas. Sve je veći broj studentskih radova iz oblasti empirijskih istraživanja umetnosti koji su kvalitetni i prilično zapaženi na psihološkim naučnim skupovima u zemlji i inostranstvu.

Saradnja sa članovima LEP Filozofskog fakulteta u Beogradu koji su takođe nastavili da se bave psihologijom umetnosti i empirijskom estetikom ostala je bogata do današnjih dana. Zajednička nastupanja na Empirijskim istraživanjima u psihologiji u okviru Sekcije za percepciju i psihologiju umetnosti bila su značajna za razmenu ideja i korisnih saveta. Posebnu zahvalnost zaslužuju Slobodan Marković Fila (Marković & Marković, 2004) i Dragan Janković (2000), čije smo instrumente često primenjivali u svojim istraživanjima, ali i mnogi drugi.

Slika 6. Procenat radova na EIP 2000–2004. po institucijama

Prema analizi koju su uradili Aleksandar Kostić i Slobodan Marković (Slika 6) po ukupnom broju radova na EIP 2000–2004, od ukupno 63 institucije, Departman za psihologiju Filozofskog fakulteta u Nišu se sa 12,3% nalazio na drugom mestu, odmah iza LEP u Beogradu (23,7%). Značajan broj radova je bio izlagan u okviru sekcija za Percepciju i psihologiju umetnosti⁴, od kojih su mnogi studentski radovi, nastali u LPI Filozofskog fakulteta u Nišu. Kasnije analize nisu rađene, ali broj radova našeg Departmana za psihologiju i LPI je i dalje značajan.

Radove iz psihologije umetnosti možemo grubo podeliti u nekoliko oblasti. Najveći broj tih radova od 2000. godine do danas, nastao je u okviru saradnje sa profesorom Ognjenovićem i LEP Beograd. Ti radovi su sledili Ognjenovićevu HRD teoriju, tj. teoriju estetskog odlučivanja sa tri nivoa. Paralelno sa ovom teorijom testirana je i teorija Kolina Martindejla (Martindale, 1990), kao i njegove skale arousal potencijala i primordijalnog sadržaja (Milićević, & Jovančević, 2019).

Radovi u okviru ove dve teorije se dalje mogu podeliti na istraživanja estetskog odlučivanja u okviru obrazovanja, istraživanja hrd estetskih modusa kao principa estetiziranja tokom istorije umetnosti (Milićević i sar. 2002), istraživanja estetskog doživljaja ženskih portreta (Jovanović, 2015, Milićević i Jovanović, 2013), istraživanja estetskog doživljaja stilskih promena u okviru individualnih umetničkih karijera (Milićević, 2019; Milićević, Đorđević & Škorc, 2016), istraživanja geneze umetničkog dela (Milićević, 2005), eksperimenti serijske reprodukcije u istraživanju geneze umetničkog dela (Milićević, 2011), ispitivanje odnosa količine informacija i estetske procene umetničkih slika (Jovančević, & Milićević, 2018, Milićević, & Jovančević, 2019), istraživanja estetsog doživljaja fraktala – kod geometrijskih, fraktala u prirodi i fraktalnih Polokovih slika (Milićević, 2017).

Eksperimentalna istraživanja su rađena najviše u oblasti slikarstva, ali i drugih vizuelnih umetnosti, npr. filma (Ilić, 2020; Popović, 2020) i arhitekture (Davidovski & Spasić, 2005). Rađena su i empirijska istraživanja u oblasti muzike, muzičkih kompozicija setnog i veselog karaktera (Milićević i Ristić, 2004), klavirskih kompozicija (Milenović, Milićević, i Petković, 2002), ali i plesa kao što su savremeni, hip-hop i klasični balet (Stankov, 2021).

U okviru aktivnosti LPI Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu nastalo je preko 150 radova od kojih je dobar deo u okviru psihologije umetnosti i empirijske estetike. Detaljna bibliografija i opis svih tih radova bi zahtevali dosta prostora i vremena, pa ćemo taj posao ostaviti za neku drugu publikaciju.

Neophodno je istaknuti i doprinos naših brojnih studenata, bivših i sadašnjih, na koje se prenela ova iskra za naučnim traganjem. Teško ih je sve nabrojati, ali njihov entuzijizam, mladalačka radoznalost i neiscrpna energija u potrazi za

⁴ Profesor Ognjenović je jednom pilikom, otvarajući, kao voditelj, sekciju za psihologiju umetnosti, zadivljen povećanim brojem empirijskih radova studenata psihologije iz Niša, prokomentarisao: „Pozdravljam najmlađe učesnike i drago mi je što se *pelcer* eksperimentalnog duha primio i u Nišu!” (citirano prema sećanju autora /Milićević, 2019/).

naučnim saznanjima ulivaju optimizam u pogledu opstanka i budućnosti rada Laboratorije za psihološka istraživanja na Departmanu za psihologiju Filozofskog fakulteta u Nišu.

U svakom slučaju, istraživačke aktivnosti u LPI se nastavljaju, uprkos teškoća, nedostatka opreme, prostora i vremena, nesmanjenim tempom. Najveće bogatstvo su originalne ideje studenata koji ovim istraživanjima pristupaju sa ogromnim entuzijazmom, bez očekivanja neposredne koristi, sa sličnim poletom i mladalačkim žarom kao i osnivači LEP u Beogradu i Nišu na početku svega. To pruža dozu optimizma da se ove zahtevne eksperimentalne aktivnosti mogu nastaviti veoma uspešno, a Laboratorija kao važan naučno istraživački resurs našeg Univerziteta i fakulteta opstane i dalje se nesmetano i nezadrživo razvija.

Literatura

- Baba-Milkić N, Nešić M, Obrenović J, Mitić Z, Milanović S. Lexical decision and the functional asymmetry of the brain hemispheres in the depressed and borderline patients. *19th annual meeting of E.B.B.S*, Novi Sad, 1987, P-7.
- Davidovski, J., & Spasić, I. (2005). Estetske procene sakralnih objekata u svetlu pojedinih faktora [Apstrakt]. *IX Naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji*, Beograd.
- Ilić, J. (2020) Motivi gledanja filmova, osetljivost za potkrepljenje i FLOW kao prediktori preferencije različitih žanrova filmova (master rad, mentor N. Milićević). Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet.
- Janković, D. (2000). Konotativni aspekt značenja: utvrđivanje latentnih dimenzija. *Psihologija*, 33 (1–2), 199–221.
- Jovančević, A., & Milićević, N. (2018). Influence of Contextual Information on the Estimation of Artistic Paintings. In K. Damjanović, I. Stepanović Ilić, & S. Marković (Ed.), *Empirical Studies in Psychology, March 24–26th, 2018* (pp. 66–68). Belgrade: Faculty of Philosophy, University of Belgrade. Preuzeto 15. marta 2019. godine sa <http://empirijskaistrazivanja.org/wp-content/uploads/2016/06/EIP18-Zbornik-radova-u-celini.pdf>
- Jovanović, D. (2015). *Estetski doživljaj ženskih portreta iz različitih slikarskih pravaca* [Neobjavljen master rad]. (N. Milićević, /mentor/, V. Nešić, M. Komlenić, & S. Marković /članovi komisije/) Niš: Filozofski fakultet.
- Marković, S. (2017). *Domeni estetske preferencije: od estetskog stimulusa do estetskog doživljaja*. Beograd: Delfi, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- Marković, D., & Marković, S. (2004). Struktura doživljaja umetničkih slika. *Psihologija*, 37 (4), 527–547.
- Martindale, C. (1990). *Clockwork Muse, Predictability of artistic change*. New York: Basic Books.
- Milenović, M., Milićević, N., & Petković, B. (2002). Karakteristike ličnosti procenjivača i estetske procene muzičkih kompozicija različitih muzičkih pravaca [Apstrakt]. *VIII naučni skup: Empirijska istraživanja u psihologiji*. Knjiga rezimea (p. 9). Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

- Milićević, N., Ljubišić, B., & Milenović, M. (2000). Prognoštička valjanost baterije testova za selekciju operatora POVR [apstrakt]. *VI naučni skup: Empirijska istraživanja u psihologiji* (str. 1). Beograd: Filozofski fakultet. Knjiga rezimea.
- Milićević, N., Nešić, A., Želeskov, J., & Nedeljković, J. (2002). Modusi estetskih dimenzija slika različitih slikarskih pravaca [Apstrakt]. *VIII naučni skup, Empirijska istraživanja u psihologiji*. Knjiga rezimea (str. 17). Beograd: Filozofski fakultet.
- Milićević, N. (2005). *Nastajanje Pikasove Gernike u svetlu kognitivnih aspekata estetskog odlučivanja* [Neobjavljena magistarska teza]. (A. Kostić /mentor/, P. Ognjenović, B. Škorc i S. Marković /članovi komisije/) Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- Milićević, N. (2011). *Metode serijske reprodukcije vizuelnih stimulusa u ispitivanju kreativnog procesa*. [Neobjavljena doktorska disertacija]. (V. Nešić /mentor/, J. Obrenović, S. Vidanović i B. Škorc /članovi komisije/). Niš: Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet.
- Milićević, N., Ristić, I., Nešić, i V., Vidanović, S. [urednici]. (2015). *O kreativnosti i umetnosti – savremena psihološka istraživanja*. [Tematski zbornik]. (B. Dimitrijević, Ed.) Niš: Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet.
- Milićević, N. (2017). Fraktali kao psihološki pojam. In S. Filipović, B. Škorc, & S. Radojičić, *Implicitni red* [monografija]. (pp. 50–58). Beograd: Univerzitet umetnosti. Pruzeto 28. aprila sa <http://www.arts.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2018/04/Monografija-LUS-2017.-18.4.2018.-novo.pdf>
- Milicevic, N. & Jovancevic, A. (2019). Perception of Paintings Based on the Amount of Information in the Light of Martindale's Theory. *Ceskoslovenska psychologie* 2019 63 (6):664-675. <https://kramerius.lib.cas.cz/view/uuid:21fe86e4-0dc6-4010-a77a-21b5620d58fb?article=uuid:28c433af-1c10-4069-b329-35d9fc5f0046>
- Milićević, N., & Jovanović, D. (2013). Estetski doživljaj ženskih portreta različitih slikarskih perioda u svetlu evolucione teorije [Apstrakt]. *XIX Naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji, 22–24. mart*. Knjiga rezimea (pp. 28-29). Beograd: Filozofski fakultet. Preuzeto 28.06.2018. sa <http://empirijskaistrazivanja.org/wp-content/uploads/2016/06/Knjiga-Rezimea-EIP-2013.pdf>
- Milićević, N., & Komlenić, M. (2017). Estetski doživljaj Mandelbrotobvih fraktala, apstraktnih slika i prirodnih formi i H, R i D estetski modusi. In G. Đigić (Ed.), *Društvene nauke pred izazovima savremenog društva – Tematski zbornik radova* (pp. 453–462). Niš: Filozofski fakultet. Preuzeto 20.03.2018. sa <https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/zbornici/2017/drustvene-nauke-pred-izazovima-savremenog-drustva>
- Milićević, N., & Ristić, L. (2004). Estetski doživljaj kompozicija setnog i veselog karaktera [Apstrakt]. *X Naučni skup: Empirijska istraživanja u psihologiji, 5-6. februar* (pp. 24–25). Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Milicevic, N., Djordjevic, N., & Skorc, B. (2016). Changes in Van Gogh's painting in light of the Evolutionary Theory [Abstract]. *24th Biennial Congress of The International Association of Empirical Aesthetics (IAEA). Proceedings* (p. 55). Vienna: August 29 - September 1, 2016. Retrieved September, 1, 2016 from <http://www.science-of-aesthetics.org/data/proceedings/IAEACongressProceedings2016.pdf>

- Milićević, N., Nešić, A., Želeskov, J., & Nedeljković, J. (2002). Modusi estetskih dimenzija slika različitih slikarskih pravaca [Apstrakt]. *VIII naučni skup, Empirijska istraživanja u psihologiji*. Knjiga rezimea (str. 17). Beograd: Filozofski fakultet.
- Nešić M, Čičević S, Nešić V, Vučković V, Kostić J, Manić G. (2012). Voice fundamental frequency in the circumstances of exam stress and personality dimensions. *HealthMed* 6 (7): 2543–2549.
- Nešić M, Ćirić M, Nešić V, Filipović J, Veličković M. (2010). Impact of anxiety on valence, arousal, and Cardiovascular reactivity to Emotional Movie Scenes. *Bulgarian journal of psychology*, 1–4: 138–149.
- Nešić M, Ćirić M, Nešić V, Milenović M, Branković S. (2009). Valence, arousal and skin conductance of emotional movie scenes. *Physioacta* 3 (2): 137–147.
- Nešić M, Kostić J, Uljarević M, Čičević S, Nešić V. (2012). Empathy as a predictor of skin conductance response to evocative movie scenes. *Clinical Neurophysiology*, 123(7): e85.
- Nešić M, Kostić J, Uljarević M, Ćirić M, Nešić V. (2012). Relationship between empathy and cardiovascular response to emotional movie scenes. *Clinical Neurophysiology*, 123(7): e82.
- Nešić M, Nešić V. (2003). Levels of processing, incidental memory and speech in stress condition. in “Language, Reading and Dyslexia: Basic Mechanisms and Disorders” *Psychology Science*, 45, Sup I: 19 – 38.
- Nešić M, Obrenović J, Nešić V, Cekić S, Ćirić M. (2002). Intonacija izgovora u uslovima intenzivne akutne hipoksije. *Acta medica medianae*, 7: 31–41.
- Nešić M, Obrenović J. (1998). Hemispheric Specialization in the recognition of non-verbal visual stimuli by schizophrenic patients. *E.B.B.S. workshop on visual processing of form and motion*, Tübingen, 67.
- Nešić M. (1998). The effect of stress on attention and fundamental frequency of voice. *International Journal of Psychophysiology*, 30: 240.
- Nešić V, Nešić M. (1996). Confidence of accuracy in auditory discrimination and reaction time. *Facta universitatis, Series philosophy and sociology*, 1(3): 213–218.
- Nešić, M. (1986). Uloga interhemisferne asimetrije u diskriminaciji različitih kvaliteta tonova. *Magistarski rad*, Medicinski fakultet Niš.
- Nešić, M. Fiziološki, psihološki i akustički korelati ispitnog stresa (1999). *Doktorska disertacija*, Medicinski fakultet u Nišu.
- Nešić, M., Obrenović, J., Baba-Milkić, N. (1988). Hemispheric specialization in recognition of nonverbal material by depressed patients. *Advances in the biosciences*, Volume 70. Neuron, Brain and Behaviour. (Eds. J. Price, A. Colborne), Pergamon Press 70: 11–118.
- Nešić, M., Obrenović, J., Nešić, V. (1997). Vreme reakcije kao indikator kognitivne obrade stimulusa, *Acta medica mediane*, 1, 47–54.
- Nešić, M., Veljković, S., Obrenović, J., Cekić, S. Veličković, D., Radenković, M. (1996). Osnovna frekvencija glasa bolesnika lečenih ponovljenim hemodijalizama. *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo*, januar, 1996, 124, str. 99–101.

- Obrenović J, Baba-Milkić N, Nešić M, Velicki Z, Krstić J. (1987). Cerebral asymmetry in recognition of nonverbal material by borderline patients. *19th annual meeting of E.B.B.S*, Novi Sad, P-10.
- Obrenović J, Nešić M, Nešić V, Cekić S. (2003). Formant structure of the voice during the intensive acute hypoxia. *Vojnosanitetski pregled*, 60(2): 155–159.
- Obrenović, J. (1984). Detekcija slovnih simbola u uslovima vizuelnog šuma. *Ergonomija*, 1984, 4, 5–11.
- Obrenović, J. M. (1990). Strukturne promene govornog signala i kognitivno-motoričkih funkcija u akutnoj hipoksiji. Niš, doktorska disertacija.
- Obrenović, J. Nešić, V. (1995). Percepcija slogova u auditivnom zadatku. *Psihologija*, 1–2: 43–52.
- Obrenović, J. (1985). Vokalni indikatori psihofiziološkog statusa čoveka operatora. *Ergonomija*, 4: 21–28.
- Obrenović, J., Luković, M. (1981). Faktori prepoznavanja verbalnih jedinica u auditornoj kratkotrajnoj memoriji. *Psihologija*, 3, 76–84.
- Ognjenović, P. (1980). Jedan ili više nivoa estetske odluke. *Rad LEP*, 1–14. Beograd: Filozofski fakultet.
- Ognjenović, P. (1991). Processing of aesthetic information. *Empirical studies of the Arts*, 9 (1), 1–9.
- Ognjenović, P. (1994). Povodom 20 godina Laboratorije za eksperimentalnu psihologiju. *Psihologija*, XXVII (3–4), 217–221.
- Ognjenović, P. (2018). *Manifest Libartizma*. Beograd: Gutenbergova Galaksija.
- Pejičić, M. (2020). Formiranje impresije o osobi na osnovu facijalnih ekspresija emocija (doka disertacija) Mentor A. Kostić Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet.
- Stanković M, Vučković V, Nešić M. ADS V2.0 (1996). Programski paket za merenje i analizu parametara govornog signala, Zbornik radova, IV Telekomunikacioni forum, *TELFOR '96*, Beograd, 376–379.
- Stankov, M. (2021). Subjektivne procene slobode umetničke ekspresije i estetskog doživljaja tri vrste plesa: klasičnog baleta, savremenog plesa i hip hopa. (master rad) Mentor N. Milićević. Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet.
- Filozofski fakultet u Nišu (2020). *Statut* (prečišćen tekst). <https://www.filfak.ni.ac.rs/preuzimanje/send/5-opsta-akta/96-statut>
- Wundt, W. (1874). *Grundzüge der physiologischen Psychologie Bd.2*. [Electronic version]. Leipzig: Verlag von Vilhem Engelmann.

LABORATORY FOR PSYCHOLOGICAL RESEARCH - CONTRIBUTIONS TO THE SCIENTIFIC AFFIRMATION OF THE DEPARTMENT OF PSYCHOLOGY OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY, UNIVERSITY OF NIS

Summary

This review paper presents the establishment, history and activities of the Laboratory for Psychological Research (LPI) at the Department of Psychology on Faculty of Philosophy, of University of Nis. Within several organizational units, the faculty has two laboratories, whose work is regulated by the Statute: 1) Laboratory for psychological research at the Department of Psychology and 2) Laboratory for language cognition at the Department of English. The laboratory was created under the influence of LEP at the Faculty of Philosophy in Belgrade. Its founding and work were influenced, above all, by professors Predrag Ognjenović and Jovan Davidović (1929-2021). The founder of the Laboratory at the Faculty of Philosophy in Niš was Professor Joviša Obrenović, who was its long-term head, until 2016. The paper gives a brief overview of LPI activities within experimental research from its founding until today. Areas within the psychology of art are also presented, i.e., experimental aesthetics within which experimental research was conducted. By the decision of the Rector of the University of Nis, LPI was registered as one of the Innovative Entities and Resources of the University of Niš (in addition to 24 research entities of other faculties), and received its place on the University website. Given the importance of experimental work, previous successes and the rich potential of young researchers, it is necessary to work on further modernization and development of this research resource.

Keywords: *Laboratory for Psychological Research (LPI), experimental psychology, empirical aesthetics, scientific contribution. Faculty of Philosophy of University of Nis.*

DEPARTMAN ZA PSIHLOGIJU KAO DEO MREŽE ZA SOCIJALNU TRAUMU (SOCIAL TRAUMA NETWORK)¹

Rezime

Od 2013. godine grupa nastavnika i saradnika departmana za psihologiju Filozofskog fakulteta u Nišu je član međunarodne istraživačke mreže koja se bavi socijalnom traumom, a koja je osnovana zajedno sa partnerskim univerzitetima iz Nemačke i regiona Balkana koju koordinira Međunarodni psihoanalitički univerzitet u Berlinu (International Psychoanalytic University – IPU), a finansirana je od strane Nemačke službe za akademsku razmenu (DAAD). Cilj mreže je istraživanje tema iz oblasti socijalne traume, polazeći iz transregionalne i interdisciplinarne perspektive. Pored niza kolektivnih istraživačkih projekata i publikacija na tu temu, mreža zajednički nudi izborni predmet „Socijalna trauma“ (CST) koji se održava kao izborni predmet u okviru MAS na Departmanu za psihologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, kao i jednog broja partnerskih univerziteta, a čiji se delovi sprovode i u okviru međunarodne letnje škole koja se organizuje na godišnjem nivou na nekom od univerziteta koje mreža okuplja. Veliki broj članova departmana za psihologiju je bio angažovan u okviru različitih aktivnosti mreže tokom godina.

Ključne reči: Socijalna trauma, Departman za psihologiju, Niš, STICS, letnja škola.

Uvod

Socijalna trauma se može posmatrati iz dva ugla: kliničkog i socijalno-psihološkog. Socijalna trauma kao klinička kategorija definiše grupu posttraumatskih poremećaja uzrokovanih društvenim nasiljem ili genocidom, gde određena socijalna grupa predstavlja metu planiranog progona, te nije ugrožen samo pojedinac već čitavo njegovo socijalno okruženje. Zbog ovoga originalna, tj. početna trauma se može preslikavati na dugoročne procese, bilo na porodičnom, grupnom ili međugrupnom nivou funkcionisanja (Hamburger, 2018).

¹ Pripremljeno u okviru projekta Pedeset godina Filozofskog fakulteta u Nišu – retrospektive, praktične implikacije i vizija za buduće generacije psihologa i socijalnih radnika, koji se izvodi na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu (br. 100/1-10-6-01).

Ovo istraživanje podržalo je Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (Ugovor br. 451-03-9/2021-14/200165).

Socijalna trauma može oblikovati identitet grupe, pojedinačne i kolektivne koping mehanizme i transgeneracijski prenos (Hamburger, Hancheva, & Volkan, 2021). Psihopatološki simptomi koji nastaju kao posledica nasilja koje je usmereno na grupe u celini, i kod žrtava i kod počinitelaca, bitno se razlikuju od opštih simptoma trauma, a sociotraumatska iskustva pogađaju i celo društveno okruženje. Zbog navedenog bi socijalne traumatizacije trebalo shvatiti i tretirati u širem konceptualnom okviru, povezujući kliničku psihologiju i psihijatriju sa svim aspektima društvenog funkcionisanja. Kako su socijalne traume ukorenjene u kolektivnom nasilju, od socijalnih mehanizama zavisi da li i kako će se javiti uporni klinički simptomi ili transgeneracijski tragovi. Socijalna trauma može uticati na čitava društva gubitkom socijalne i političke poverljivosti (Hamburger et al., 2021).

Grupa nastavnika i saradnika iz Nemačke i različitih zemalja Balkana, a uz administrativnu koordinaciju Međunarodnog psihoanalitičkog univerziteta u Berlinu (International Psychoanalytic University – IPU), u okviru programa Pakta za stabilnost: „Akademska rekonstrukcija u Srednjoj i Jugoistočnoj Evropi (Academic Reconstruction in Middle and southeast Europe)“, uz finansijsku podršku Nemačke službe za akademsku razmenu (DAAD), osnovala je 2013. godine međunarodnu istraživačku mrežu koja se bavi socijalnom traumom. Do 2016. godine ovaj projekat je funkcionisao pod imenom Trauma, Trust and Memory (TTM), da bi u periodu 2017–2018. mreža bila okupljena pod imenom Migration — Trauma in Transition (MTT). Od 2019. mreža i projekat finansiran od DAAD-a koji finansijski podržava funkcionisanje mreže nose ime Social Trauma in Changing Societies (STICS).

Saradnja na ovom projektu je zasnovana na proučavanju interakcije individualnih i socijalnih aspekata traume, povezujući istraživače iz zemalja čije su istorije obeležene nekim oblikom socijalne traume. Ove istorije su specifične svaka na svoj način, ali sa puno sličnih elemenata, npr. Nemačka istorija je obeležena Holokaustom i vođenjem dva ofanzivna svetska rata, zemlje Balkana – bivše Jugoslavije, Bugarska i Turska imaju svoje mučne istorije ratova, građanskih ratova i genocida, sve zemlje članice imaju istorije diktature i grupnih progona.... Naučni pristupi u ovom dijalogu kreću se od socijalnih, psiholoških i kulturoloških istraživanja priznavanja i kulture pamćenja, preko istraživanja afektivne vezanosti i mentalizacije, do konceptualnih rezultata i istraživanja procesa u psihoterapiji.

2013–2016 Trauma, Trust and Memory

Godine 2013. formirana je transnacionalna mreža za interdisciplinarna i psihoanalitička istraživanja traume. Od samog početka rada mreže u nju su bile uključene prof. dr Tatjana Stefanović Stanojević i dr Milica Tošić Radev

sa Departmana za psihologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a nakon njih su se mreži priključili i prof. dr Vladimir Hedrih i mnogi drugi nastavnici i saradnici sa Departmana. Prvobitni cilj uspostavljanja ove mreže je bio da doprinese prevazilaženju individualnih i socijalnih iskustava traumatizacije i stvori uslove za subjektivno i kolektivno pomirenje.

U prvoj fazi rada mreže, koja je funkcionisala pod vođstvom prof. dr Andreasa Hamburgera sa Međunarodnog psihoanalitičkog univerziteta u Berlinu (International Psychoanalytic University – IPU), istraživačke inicijative iz Bosne i Hercegovine (Republike Srpske i Federacije), Srbije i Bugarske povezane su sa nemačkim i međunarodnim, istraživačkim projektima: Istraživanje psihoterapije, epidemiološke studije, osnovne studije iskustva i obrade traume i – kao posebna karakteristika mreža – studije o kulturnoj obradi kolektivne traume pomoću literature i filmskih analiza.

Tokom rada mreže organizovani su sprovođenje i evaluacija događaja u vezi sa istraživačkim projektima, više letnjih škola, konferencije koordinatora, kao i stručne edukacije čiji su delovi sprovedeni u više zemalja. U svim ovim aktivnostima su učestvovali zaposleni sa Departmana za psihologiju Filozofskog fakulteta u Nišu.

Trening iz oblasti reflektivnih funkcija Reflective functioning training course – edukacija bazični nivo (Eduktor: Svenja Taubner) održan je 2013. godine. Sa Departmana za psihologiju trening su završile prof. dr Tatjana Stefanović Stanojević i dr Milica Tošić Radev, dok su na treningu Adult Attachment Projective picture system (Eduktor: Anna Bucheim), sprovedenim u Banjaluci i Sofiji, učestvovali dr Milica Tošić Radev, ass. Aleksandra Stojilković (danas Bogdanović) i Damjana Panić.

Zaposleni na Departmanu za psihologiju su imali zapaženu ulogu u organizaciji i sprovođenju različitih delova aktivnosti u okviru letnjih škola.

Prof. dr Vladimir Hedrih je bio glavni organizator letnjih škola u Banja Luci (2014. godine) i Nišu (2016. godine), a u organizovanju letnje škole u Nišu su učestvovali i Marija Mladenov (danas Pejičić) (2016. godine).

Na letnjoj školi održanoj u Banjaluci 2014. godine, Marija Mladenov (danas Pejičić) i Ivana Pedović su održale predavanje po pozivu *Adult Attachment in Ex-Yu Countries*, a prof. dr. Vladimir Hedrih predavanje o potencijalima primene Kolmogorov-Chaitinove kompleksnosti u psihološkim istraživanjima.

Na letnjoj školi u Sarajevu „Traumatic Past – Posttraumatic Present: Mental and Social Long-Term Effects of War” održanoj 2015. su ass. Marija Pejičić, Stefan Đorić i ass. Ivana Pedović bili supervizori istraživačkih radova studenata master i doktorskih studija, a iste godine je ass. Ivana Pedović bila organizator treninga iz oblasti metodologije istraživanja koja se bave traumom „Methodology of Trauma Research“ koji je održan na Filozofskom fakultetu u Nišu, čiji je deo aktivnosti sproveden u okviru konferencije 11. Dani primenjene psihologije. Prof. dr Vladimir Hedrih (predavanja) i ass. Ivana Pedović (vežbe) učestvovali su u izvođenju nastave

delova kursa Socijalna trauma na letnjoj školi, održanoj na Filozofskom fakultetu u Nišu 2016. godine. Pomenuti kurs o kome će biti reči u kasnijim delovima teksta predstavlja združeni kurs formiran kroz saradnju različitih univerziteta uključenih u rad TTM/STICS mreže. Sam process formiranja kursa se odvijao kroz međuuniverzitetsku saradnju, a formiranje silabusa se oslanjalo na rezultate analize sadržaja već postojećih kurseva koji se bave tematikom socijalne i kulturalne traume, a koji se sprovode na različitim svetskim univerzitetima, kao i na univerzitetima učesnicima mreže kako bi se izbeglo preklapanje. Rad na ovoj analizi sadržaja je prezentovan na sastancima u Beogradu i Berlinu 2014. i 2015. godine, a na njemu je učestvovala ass. Aleksandra Stojilković (danas – Bogdanović) sa Departmana za psihologiju. Rezultati ove analize su objavljeni u publikaciji iz druge faze projekta. Veštine i kapaciteti stečeni u decentralizovanim istraživačkim aktivnostima su korišćeni u internim i eksternim procesima obuke. Uspešno su razvijeni mehanizmi primene analize problema trauma iz više uglova, različitim istraživačkim metodama. Ova faza projekta je poslužila kao osnova za pripremu budućih bilateralnih predloga saradnje. Članovi mreže su, povezani kroz mrežu, nastavili saradnju i kroz Erasmus+ program. Kroz ovu saradnju na TTM projektu je uspostavljena transregionalna i interdisciplinarna istraživačka mreža. U okviru aktivnosti na letnjoj školi u Banjaluci 2014. prof. dr Vladimir Hedrih, ass. Marija Mladenov (danas Pejičić) i ass. Ivana Pedović su sproveli studiju o afktivnoj vezanosti na prostorima bivše Jugoslavije. Ovo istraživanje je sprovedeno u Skoplju, Nišu, Zagrebu, Ljubljani, Banjaluci i Sarajevu. Ova studija je predstavljala plod saradnje TTM-a i srpskog nacionalnog istraživačkog projekta 179002 koji je bio finansiran od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja. Cilj studije bio je ispitati razlike u nivoima dimenzija afektivne vezanosti u zemljama bivše Jugoslavije i istražite da li se obrazac ovih razlika može povezati sa iskustvima jugoslovenskih ratova koje su pretrpele prethodne generacije – generacije roditelja učesnika studije. U tu svrhu sprovedena je studija u kojoj je ukupno učestvovalo 1187 učenika pomoćnih profesija (psihologija, obrazovanje, socijalni rad, obrazovanje učitelja) iz pet zemalja bivše Jugoslavije. Rezultati ovog istraživanja su predstavljeni na letnjoj školi u Sarajevu 2015. godine, u obliku apstrakta na međunarodnoj naučnoj konferenciji, a rad u celini je objavljen u vidu poglavlja u već pomenutoj publikaciji objavljenoj tokom druge faze projekta (Hedrih, Pedović, & Pejičić, 2018). Tokom rada u okviru mreže nastala je i publikacija “Academic model of trauma healing in post-war societies” (Delić et al., 2014) na kojoj je koautor prof. dr Tatjana Stefenović Stanojević.

Kurs Socijalna Trauma

Jedno od značajnijih postignuća u radu mreže predstavlja formiranje združenog kursa Socijalna trauma koji se održava na master studijama. Ovo je kurs

koji se trenutno nudi i kao samostalan kurs na više univerziteta iz mreže (Bosna i Hercegovina, Srbija, Bugarska, Grčka, Turska i Nemačka). Program kursa se izvodi tokom regularne nastave ali i tokom letnjih škola. Program kursa na Filozofskom fakultetu u Nišu može se naći u knjizi predmeta master studija psihologije, koja je dostupna na sajtu fakulteta – www.filfak.ni.ac.rs.

Prilikom nastave u toku letnjih škola, a koje su organizovane pre izbijanja COVID epidemije, za studente su bile organizovane ekskurzije do memorijalnih mesta koja su od značaja za ljude koji žive na lokaciji univerziteta “domaćina” letnje škole. Grupe za učenje godišnjih letnjih škola obično se sastoje od pojedinaca različitih nacionalnosti i etničkih grupa od kojih su neki u prošlosti bili ozbiljni neprijatelji i prošli su rat i/ili genocid. Od početka projekta 2013. godine, ove izlete učesnici neprestano citiraju kao vodeća dragocena – lična i teorijska – iskustva učenja, koja omogućavaju uvide u to da ipak postoje nesvesni tragovi socijalne traume koja se dogodila u prošlosti, čak pre njihovog rođenja.

2017–2018 Migration – Trauma in Transition

Projekat Migration – Trauma in Transition je nastavak TTM projekta. On predstavlja nastavak saradnje univerziteta u okviru mreže. Projekat se bavio povezivanjem koncepta socijalne traume i različitih aspekata izbegličke krize koja je u to vreme potresala Evropu, kada je veliki broj migranata i izbeglica sa Bliskog istoka, iz Afrike i zemalja Južne Azije počeo da pristize u zemlje u i oko EU. Mreža formirana u prethodnom ciklusu saradnje poseduje značajno iskustvo u pogledu građenja mreže zemalja kod kojih istorijski postoji etnički konflikt, a ovim projektom rukovodi prof. dr Andreas Hamburger sa IPU-a u Berlinu.

Glavni cilj bio je povezati studente i profesore sa univerziteta zapadnog Balkana sa praktičarima i drugima koji se bave pomaganjem izbeglicama, Mreža u ovoj fazi se gradila na resursima intenzivne petogodišnje saradnje u istraživačkoj mreži DAAD „Trauma, trust and memory“. Centralni događaj bila je Škola dijaloga „Migracija: trauma u tranziciji“ koja je bila organizovana na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 2017. godine. Učesnici škole bili su 16 stručnih predavača, 12 stručnjaka za istraživanje i praksu migracija i 37 studenata master studija iz Nemačke (Berlin), Bosne i Hercegovine (Banjaluka, Tuzla i Sarajevo), Srbije (Niš i Beograd), Bugarske (Sofija), Turske.

U toku trajanja ove faze iz štampe je izašla publikacija nastala u prethodnoj fazi projekta Trauma, Trust, and Memory: Social Trauma and Reconciliation in Psychoanalysis (Hamburger, 2018) u kojoj su nastavnici i saradnici Departmana za psihologiju napisali i objavili dva poglavlja, oba o studiji afektivnog vezivanja na prostoru bivše Jugoslavije (Hedrih et al., 2018; Stefanović-Stanojević & Nedeljković, 2018). Pored toga, objavljen je rad na temu koncepta socijalne traume u časopisu *Facta Universitatis* Univerziteta u Nišu (Pedović & Hedrih, 2019), a

mreža projekta izdala je i međunarodni zbornik o problemu prisilnih migracija i vezama ovog fenomena sa socijalnom traumom (Hamburger et al., 2018).

2019–2021 Social Trauma in Changing Societies – STICS

I ovaj projekat predstavlja prirodan nastavak prethodno pomenuta dva (TTM i MTT). Ciljevi mreže i dalje ostaju isti: ojačavanje transregionalne akademske saradnje na temu socijalne traume, s tim što je ovaj put naglasak na uticaju socijalne traume na razvoj društava u zemljama učesnicama.

Tokom trajanja ovog projekta došlo je i do određenih kolebanja u strukturi mreže, pa je tako po dogovoru unutar mreže, vođenje mreže (pozicija se zvanično zove *speaker* mreže) tokom 2020. godine preuzeo prof. dr Vladimir Hedrih, koji je vođenje mreže u 2021. godini ponovo predao prof. dr Andreasu Hamburger sa Međunarodnog univerziteta u Berlinu. Nezavisno od ovih promena, za administrativno vođenje, tj. koordinaciju mreže je sve vreme bio zadužen Međunarodni univerzitet za psihoanalizu u Berlinu, tj. gđa Carmen Scher ispred ovog univerziteta.

Centralni cilj STICS projekta je interdisciplinarna analiza složenih problema koji su po svojoj prirodi u vezi sa socijalnom traumom. Cilj ove faze funkcionisanja mreže je podići svest o kompleksnom pitanju socijalne traume kod budućih generacija psihologa, sociologa, socijalnih radnika i politikologa i pozvati ih da kritički promišljaju sopstvenu perspektivu i ovo istorijski kontekstualizuju. Novi izazovi poput rastućih migracionih kretanja usko povezanih sa socijalnom traumom zemalja porekla tih ljudi se ne mogu prevazići bez svesti o sopstvenoj socijalno- traumatskoj istoriji i analize te istorije. Zbog ovoga, cilj projekta u ovoj fazi je da doprinese otvorenom i konstruktivnom dijalogu između učenika, naučnika i stručnjaka iz zemalja učesnica kako bi se doprinelo boljem međusobnom razumevanju međusobno traumatične istorije. U svim fazama rada mreže odvijaju se i letnje škole, koje se organizuju jednom godišnje. Letnja škola mreže 2020. godine održana je na Filozofskom fakultetu u Nišu. U organizaciji su, pored prof. dr Vladimira Hedriha, *speaker*-a mreže u to vreme, sa Filozofskog fakulteta u Nišu učestvovali i ass. Ana Jovančević sa Departmana za psihologiju, kao i Vasilisa Cvetković i Natalija Stevanović iz Kancelarije za međunarodnu saradnju Filozofskog fakulteta. Na ovoj letnjoj školi je sa Departmana za psihologiju učestvovala i doc. dr Milica Tošić Radev koja je održala plenarno predavanje na temu prepoznavanja traume iz perspektive teorije afektivnog vezivanja, i prof. dr Vladimir Hedrih koji je, kao *speaker* mreže, održao uvodno predavanje o konceptu socijalne traume. Kako je pandemija COVID-19 virusa u velikoj meri onemogućila međunarodna putovanja, letnja škola STICS projekta 2020. godine održana je *online* preko Google Meet aplikacije. U trenutku pisanja ovog rada, STICS mreža je u postupku odlučivanja o tome da li će letnja škola 2021. godine biti održana u Sarajevu, kako je inicijalno planirano ili će biti prebačena na Filo-

zofski fakultet u Nišu, usled trenutno povoljnije epidemiološke situacije u Srbiji i jednostavnijih uslova putovanja ili će biti održana u onlajn formatu.

Tokom ovog perioda, STICS mreža je pripremila i objavila prvu sveobuhvatnu međunarodnu monografiju, predviđenu da može služiti i kao udžbenik iz socijalne traume za studente viših nivoa studija (Hamburger et al., 2021). U ovoj publikaciji, od članova Departmana za psihologiju, prof. dr Vladimir Hedrih je objavio dva poglavlja – jedno posvećeno metodologiji istraživanja socijalne traume (Hedrih, 2021) i drugo, u koautorstvu sa prof. dr Dženanom Husremovićem sa Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, posvećeno tematici socijalne traume u organizacionom kontekstu (Hedrih & Husremović, 2021).

Literatura

- Delić, A., Hasanović, M., Avdibegović, E., Dimitrijević, A., Hancheva, C., Scher, C., ... Hamburger, A. (2014). Academic model of trauma healing in post-war societies. *Acta Medica Academica*, 43(1), 76–80. <https://doi.org/10.5644/ama2006-124.103>
- Hamburger, A. (Ed.). (2018). *Trauma, Trust, and Memory: Social Trauma and Reconciliation in Psychoanalysis, Psychotherapy, and Cultural Memory*. London: Karnac Books Ltd.
- Hamburger, A., Hancheva, C., Özcürümez, S., Scher, C., Stanković, B., & Tutnjević, S. (Eds.). (2018). *Forced Migration and Social Trauma: Interdisciplinary Perspectives from Psychoanalysis, Psychology, Sociology and Politics (1st Edition)*. Routledge, Taylor&Francis Group.
- Hamburger, A., Hancheva, C., & Volkan, V. (Eds.). (2021). *Social Trauma - An Interdisciplinary Textbook*. Springer Nature Switzerland AG. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-47817-9>
- Hedrih, V. (2021). Social Trauma Research. In A. Hamburger, C. Hancheva, & V. D. Volkan (Eds.), *Social Trauma - An Interdisciplinary Textbook* (pp. 313–327). Springer Nature Switzerland AG. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-47817-9>
- Hedrih, V., & Husremović, D. (2021). Organizational Psychology: Traumatic Traces in Organizations. In A. Hamburger, C. Hancheva, & V. D. Volkan (Eds.), *Social Trauma - An Interdisciplinary Textbook* (pp. 235–243). Springer Nature Switzerland AG. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-47817-9>
- Hedrih, V., Pedović, I., & Pejičić, M. (2018). Attachment in postwar societies of Ex Yugoslavia. In A. Hamburger (Ed.), *Trauma, Trust, and Memory: Social Trauma and Reconciliation in Psychoanalysis* (pp. 141–151). London: Routledge.
- Pedović, I., & Hedrih, V. (2019). Social Trauma and Emotional Attachment. *Facta Universitatis, Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History*, 18(1), 27–37. <https://doi.org/10.22190/FUPSPH1901027P>
- Stefanović-Stanojević, T., & Nedeljković, J. (2018). Attachment in students from cities of the former Socialist Federal Republic of Yugoslavia. In A. Hamburger (Ed.), *Trauma, Trust, and Memory: Social Trauma and Reconciliation in Psychoanalysis* (pp. 131–141). Routledge, Taylor&Francis Group.

THE DEPARTMENT OF PSYCHOLOGY AS A PART OF THE SOCIAL TRAUMA NETWORK

Abstract

Since 2013, a group of Department of Psychology of the Faculty of Philosophy in Niš faculty members is a part of an international research network working on the topic of social trauma. The network was founded in cooperation with partner universities from Germany and the Balkans region and is coordinated by the International Psychoanalytic University in Berlin (IPU-Berlin) and financed by the Academic Exchange Office of the Government of the Federal Republic of Germany (DAAD). The goal of the network is research into topics in the area of social trauma, starting from a transregional and interdisciplinary perspective. Aside from an array of collective research activities and publications on the topic of social trauma, the network jointly offers an elective course "Social trauma" (CST), which is held as an elective course on the master academic studies of psychology at the Faculty of Philosophy in Niš and also at a number of partner universities. Parts of this course are delivered through the international summerschool that the network organizes annually at the network universities (each year at a different university). Through the years, many faculty members of the Department of psychology were involved in various activities of this network

Keywords: *Social trauma, psychological trauma, Department of Psychology, Niš, STICS, summerschool.*

ZBORNİK RADOVA POSVEĆEN STOGODIŠNJICI ROĐENJA PROFESORA NIKOLE ROTA¹²

Apstrakt

Ovaj kratki pregledni rad pruža sažet prikaz izdanja naslovljenog „Ličnost i socijalne situacije“ koje je Filozofski fakultet u Nišu objavio u svrhu obeležavanja 100 godina od rođenja Nikole Rota (1910 – 2007), istaknutog srpskog psihologa i univerzitetskog profesora. U radu je prikazno dvanaest originalnih i preglednih naučnih radova sedamnaest autora uključenih u ovo prigodno izdanje. Autori priloga su imali slobodu da izaberu pitanja i teme u skladu sa njihovim postojećim istraživačkim preokupacijama, deleći samo zajedničko interesovanje za razne aspekte opšteg problema osobe u socijalnom kontekstu. Rezultat je izdanje koje obuhvata, bar delom, nešto od raznovrsnosti naučnih interesovanja Nikole Rota.

Ključne reči: Nikola Rot, stogodišnjica rođenja, „Ličnosti i socijalne situacije“, socijalna psihologija, psihologija

U godini obeležavanja značajne godišnjice – 50 godina od osnivanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu – čini se vrednim osvrnuti se u ovom prigodnom izdanju na jednu posebnu publikaciju iz bogate izdavačke produkcije ovog fakulteta, u kojoj važno mesto imaju zajednička i pojedinačna izdanja njegovih nastavnika i saradnika sa Departmana za psihologiju.

Reč je o zborniku radova sa naslovom „Ličnost i socijalne situacije: 100 godina od rođenja Nikole Rota“ koji su priredili profesori Vladimir Nešić, Vladimir Hedrih i Aleksandra Kostić. Zbornik je u izdanju Filozofskog fakulteta u Nišu objavljen 2011. godine. Njegovo izdavanje potpomognuto je namenski dodeljenim sredstvima Ministarstva prosvete i nauke Republike Srbije. Zbornik sa sastoji uglavnom od radova nastavnika i saradnika Departmana za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu i radova istraživača na projektu 179002 Ministarstva prosvete i nauke Republike Srbije.

¹ Prikaz Zbornika radova *Ličnost i socijalne situacije: 100 godina od rođenja Nikole Rota*. Priredili Vladimir Nešić, Vladimir Hedrih i Aleksandra Kostić; predgovor Vladimir Nešić. Niš: Filozofski fakultet, 2011, 220 str. ISBN 978-86-7379-221-7, COBISS.SR-ID 188534028.

² Pripremljeno u okviru projekta Pedeset godina Filozofskog fakulteta u Nišu – retrospektive, praktične implikacije i vizija za buduće generacije psihologa i socijalnih radnika, koji se izvodi na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu (br. 100/1-10-6-01).

Pre sažetog prikaza objavljenih priloga u Zborniku treba spomenuti da je Nikola Rot (1910–2007) bio redovni profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu, jedan od osnivača i dugogodišnji upravnik Insistuta za psihologiju (1962–1972) i dekan ovog fakulteta (1969–1971). Svojim naučnim i pedagoškim radom, ugledom i autoritetom profesor Nikola Rot je značajno doprineo naučnom razvoju domaće psihologije, a posebno utemeljenju empirijske socijalne psihologije. Za svrhu ovog Zbornika je vredno spomenuti da je Nikola Rot bio honorarni profesor Socijalne psihologije na Filozofskom fakultetu u Nišu i zaslužan za osnivanje i početni razvoj Odeljenja za psihologiju na ovom fakultetu.

Pored brojnih naučnih radova o raznim socijalno-psihološkim problemima (stavovima, interesovanjima, socijalizaciji, opažanju drugih osoba i dr.), Nikola Rot je autor nekoliko značajnih knjiga, od kojih su neke doživele brojna ponovljena izdanja i uvrštene su u studijske programe mnogih fakulteta i akademija, posebno one koje spadaju u priručnu psihološku literaturu, kao i u školske programe viših i srednjih škola. Po tome, po jasnoći izlaganja i sposobnosti uspešne sinteze, kao i po velikom broju izdanja koja svedoče o izuzetno pozitivnoj recepciji, njegov opus je jedinstven u domaćoj psihološkoj literaturi. U svom plodnom i dugogodišnjem radu je dosledno zastupao temeljno uverenje da je empirijski pristup osnova psihologije i otuda je uvek isticao empirijski karakter socijalne psihologije kao nauke (vidi Pečjak, 1983). Smatrao je da psihologija kao nauka o ljudskom umu i ponašanju pruža znatne mogućnosti za unapređenje ljudskog života i društvenih odnosa, ali da te mogućnosti nisu potpunije iskorišćene. Kada je reč o socijalnoj psihologiji, verovao je da su mogućnosti i potrebe razvijanja socijalne psihologije velike i da nema oblasti i tema koje ne bi trebalo dalje sistematski izučavati. Dodajmo i to da je Nikola Rot uvršten u knjigu Vida Pečjaka (Pečjak, 1983) – *Veliki psiholozi o psihologiji*, nastaloj na osnovu obimne međunarodne ankete sprovedene sa najistaknutijim psiholozima onoga vremena (npr. Skinner, Ajzenk, Rodžers, Bolbi i dr.) o stanju, perspektivama i društvenoj ulozi psihologije kao nauke. A, povodom stogodišnjice rođenja Nikole Rota, u izdanju Zavoda za udžbenike objavljena su 2010. godine njegova *Izabrana dela* u pet tomova (Rot, 2010).

Vratimo se samom Zborniku. Nastao na inicijativu profesora Vladimira Nešića, nekadašnjeg Rotovog studenta, ovaj zbornik nije imao za cilj da pruži čitaocu celovit evaluativni i analitički osvrt na značaj i doprinos sveukupnog dela Nikole Rota. Umesto toga, namera priređivača bila je da se stogodišnjica rođenja ovog istaknutog srpskog psihologa i uglednog univerzitetskog profesora obeleži objavljivanjem jednog zbornika radova istraživača, čija naučna interesovanja obuhvataju različita pitanja i teme u preseku psiholoških disciplina u kojima je profesor Nikola Rot ostavio dubok trag: socijalne psihologije, pre svega, a onda i (istina, u manjoj meri) psihologije ličnosti (vidi npr. Rot, 1974, 1994). Otuda i naslov ovog zbornika: „Ličnost i socijalne situacije“. S tim u vezi, spomenimo uzgred da su, uprkos osnovnim razlikama, noviji razvoji u socijalnoj psihologiji

doveli do značajnog približavanja ove psihološke discipline pojmovima i temama psihologije ličnosti, kao i to da su i jedna i druga vremenom pretrpele snažan uticaj moderne kognitivne psihologije, tj. kognitivne paradigme u psihologiji. To je dovelo do plodnog teoretisanja i empirijskog istraživanja spoja i uzajamnog uticaja kognicije, ličnosti i socijalnog ponašanja pojedinca (vidi npr. Zlatanović, 2011, 2017).

Autori priloga uključenih u ovo prigodno izdanje imali su slobodu u izboru pitanja i tema u skladu sa njihovim sopstvenim istraživačkim preokupacijama, deleći samo zajedničko interesovanje za razne apsekte opšteg problema osobe u socijalnom kontekstu. Rezultat je izdanje koje obuhvata, bar delom, nešto od raznovrsnosti naučnih interesovanja profesora Nikole Rota. Zbornik sadrži dvanaest originalnih i preglednih naučnih radova sedamnaest autora, uz kratak *Predgovor* profesora Vladimira Nešića, jedan *Dodatak* i završni *Prilog*. U nastavku ovog prikaza sledi sažet, u glavnim crtama izložen, pregled radova objavljenih u ovom zborniku.

Zbornik otvara pregledni rad Milkice Nešić i Vladimira Nešića „Biosocijalni modeli ličnosti“, u kojem su sažeto izloženi noviji modeli ličnosti nastali sa namerom da *integrišu* dve osnovne grupe faktora ili uticaja koji uzajamnim sa dejstvom oblikuju ličnost pojedinca i individualne razlike – biološke i socijalne. Iako među njima postoje određene razlike, ono što te integrativne modele ličnosti povezuje jeste opšta pretpostavka da ne postoji ličnost, kao ni mentalna funkcija, bez recipročnog delovanja sistema u mozgu i socijalnog okruženja u kojem se ličnost nalazi i izražava kao socijalno biće. Ovaj rad predstavlja pokušaj da se pruži doprinos razumevanju te interakcije.

Rad Miroslava Komlenića i Marije Mladenov „Uverenost u sudove zasnovane na naučnom autoritetu“ inspirisan je neposredno empirijskim istraživanjima Nikole Rota o stepenu uverenosti u sudove različite prema psihološkoj strukturi. Njihov rad zahvata jednu od nekoliko oblasti naučne aktivnosti profesora Rota – oblast psihologije mišljenja i, konkretno, pitanje uverenosti u donete sudove. Baveći se ovim fenomenom, profesor Rot je ukazao na zavisnost takve uverenosti od kategorije podataka na koje se suđenje oslanja. Rezultati ovog, delimično replikativnog, eksperimentalnog istraživanja su pokazali da sudovi zasnovani na naučnom autoritetu poseduju jaku stabilnost i uverenost, što se objašnjava time da su primenjeni čvršći sudovi iz različitih naučnih oblasti u odnosu na naučne sudove korišćene u ranijem Rotovom istraživanju.

Traganje za resursima i pozitivnim faktorima življenja i odrastanja srednjoškolaca nealbanske nacionalnosti na teritoriji Kosova i Metohije, zasnovano na salutogenom modelu zdravlja ili modelu osećaja koherentnosti Arona Antonovskog, predmet je rada Jelene Minić i Tatjane Stefanović Stanojević „Osećaj koherentnosti kod srednjoškolaca u uslovima društvene krize“. Njihovo istraživanje je potvrdilo da postoji povezanost između osećaja koherentnosti i stepena ugroženosti u uslovima društvene krize i porodičnog materijalnog stanja ispita-

nika. Takođe je utvrđen srednji intenzitet osećaja koherentnosti i dominantnost komponente smisaonosti. Zaključak autora ovog rada je da su dobijeni rezultati ohrabrujući, jer pokazuju da srednjoškolci nealbanske nacionalnosti sa Kosova i Metohije raspolazu resursima za napredak i razvoj.

Nebojša Milićević, Vladimir Nešić i Biljana Pejić autori su rada „Primena Bartletovih eksperimenata serijske reprodukcije“. U radu se daje pregled istraživanja u kojima je korišćena metoda serijske reprodukcije sa posebnim fokusom pažnje na primenu ove stare metode na ispitivanje prenošenja ljudske kulture u proučavanju stilskih promena i nastanka individualnog umetničkog dela. U zaključku rada se ističe da nalazi navedenih istraživanja ukazuju na to da metoda serijske reprodukcije može naći korisnu primenu u oblasti psihologije umetnosti i empirijske estetike, kao i u ispitivanju samog kreativnog procesa.

U radu sa naslovom „Shema samstva kao organizovana struktura znanja o socijalnom svetu i nama samima“ Ljubiša Zlatanović, autor prikaza ovog zbornika, naglašava da je samstvo – tradicionalno pojam psihologije ličnosti – vremenom postalo jedno od središnjih pitanja i tema proučavanja u savremenoj socijalnoj psihologiji, što takođe govori o spomenutom približavanju ovih dveju psiholoških disciplina. U središtu pažnje ovog rada je razmatranje gledišta Hejzel Markus o samstvu kao shemi. Ističe se da ovaj socijalno-kognitivni pristup prirodi samstva i načinu organizacije našeg samosaznanja pruža korisno konceptualno sredstvo za istraživanje našeg samopoimanja ne samo u okvirima psihologije ličnosti i socijalne psihologije, nego i u oblastima kroskulture i kulturne psihologije.

U radu sa naslovom „Porodica kao sistem, porodični odnosi i doživljaj odnosa sa roditeljima“ Jelisaveta Todorović, Snežana Stojiljković i Vladimir Hedrih polaze od sistemskog pristupa porodici i pretpostavki Bovenove i Olsonove sistemske teorije porodice. Njihovo istraživanje je pokazalo da se studenti u većoj meri identifikuju sa ocem, da sa njim postoje kohezivni uzajamni odnosi i da su oni u pozitivnijoj korelaciji sa porodičnom kohezijom. Identifikacija sa majkom, kohezija u uzajamnim odnosima i autonomija su u pozitivnoj korelaciji sa fleksibilnošću u porodičnim odnosima. U zaključku se ističe da se kohezivnost pokazala kao važna dimenzija za uspešno porodično i roditeljsko funkcionisanje, a da ljubav u porodici doprinosi fleksibilnosti i prepoznavanju roditelja kao pozitivnih uzora.

U radu „Šta najpre želite da saznate o osobi koju ste tek upoznali?“ Aleksandra Kostić razmatra iz socijalno-psihološke perspektive rezultate empirijskog istraživanja sprovedenog sa ispitanicima iz Srbije, Makedonije i Bugarske. Postavljeno pitanje se odnosi na percepciju identiteta druge osobe. Zaključak ovog istraživanja je da socijalni procesi stimulišu naše opažanje drugih osoba, izbor i generalizaciju informacija, način na koji određujemo i naglašavamo vrednost traženih i dobijenih informacija o drugima i odrednicama njihovog identiteta, kao i način na koji tumačimo te informacije o nečijem identitetu.

Rad Zorice Marković „Faktori ličnosti i stil rukovođenja“ bavi se istraživanjem povezanosti faktora ličnosti i preferencije stila rukovođenja. Rezultati

njenog istraživanja su pokazali da postoji statistički značajna povezanost između faktora ličnosti (merenih Katelovim testom ličnosti PF 16) i stila rukovođenja, što govori da su faktori ličnosti – pored drugih faktora kao što su društveni, politički, kulturološki, faktori organizacije i dr. – značajna odrednica stila rukovođenja kao socijalnog procesa. U zaključku rada se apostrofiraju indikativni rezultati ovog istraživanja koji ukazuju na potrebu za daljim empirijskim istraživanjima.

Pregledni rad Ivane Simić „Teorije nastanka i održavanja predrasuda“ nastoji da sistematski prikaže socijalno-psihološke teorije koje se bave proučavanjem rasprostranjenog fenomena predrasuda, a s tim u vezi i različite teorije autoritarne ličnosti. Na osnovu prikazanih teorija izložena je lista faktora za koje se smatra da imaju udela u nastajanju i dugotrajnom održavanju predrasuda. U zaključku ovog informativnog rada se ističe da je svaka od izloženih teorija pružila određeni doprinos razumevanju predrasuda, gradeći putanju daljih traganja i razmišljanja proučavalaca u ovoj oblasti.

Vladimir Hedrih je autor rada sa naslovom „Efekti tehnika za izgradnju poverenja u web sajt“, u kojem su izloženi rezultati istraživanja sprovedenog sa ciljem da se utvrde efekti tri tehnike za izgradnju poverenja u web sajt na promenu test mera stava prema web sajtu i percepcije web sajta. Rezultati ovog empirijskog istraživanja su pokazali da sve tri primenjene tehnike utiču na stavove prema sajtu, poverenje u sajt i spremnost na kupovinu sa tog sajta, kao i na percepciju rizika od poslovanja sa kompanijom koja je vlasnik sajta. Najefikasnijim su se pokazale tehnike preokretanja tržišnog rizika, korišćenje izjava zadovoljnih kupaca, dok je davanje punih podataka o vlasniku sajta imalo manji, ali ipak statistički značajan efekat.

Rad Vesne Anđelković i Snežane Vidanović „The adaptation of elderly people to homes for the aged relative to socio-demographic parameters“ predstavlja empirijsko istraživanje koje je imalo za cilj da ispita da li određene sociodemografske specifičnosti imaju udela u nivou depresivnosti i adaptaciji starih osoba na boravak u uslovima Gerontološkog centra. Rezultati su pokazali da pol, dužina boravka u domu i motivacija ulaska u dom predstavljaju značajne faktore koji mogu biti povezani sa nivoom depresivnosti starih osoba i njihovom adaptacijom na uslove Gerontološkog centra.

Konačno, u radu „Sinergije antivrednosti“ Vladimir Nešić i Milkica Nešić razmatraju određene negativne pojave sa kojima se srećemo u svakodnevnom životu, posebno u našem današnjem društvu – na primer, siromaštvo, korupcija, nasilje u porodici i dr. Pretpostavka autora je da su te negativne društvene pojave međusobno povezane, da formiraju neku vrstu sindroma i da ih je zato teško otklanjati. Autori ovog priloga napominju da njihovo razmatranje predstavlja samo prvi korak u identifikovanju ovih pojava i da predstoji empirijsko istraživanje koje treba da odgovori na mnoga pitanja koja su u ovom radu samo nagoveštena ili su prisutna u implicitnoj formi.

Zbornik radova uokviruju *Dodatak*, koji predstavlja prikaz Milice Pavlović knjige Nikole Rota *Znakovi i značenja* (Rot, 1982) i završni *Prilog* profesora

Nenada Havelke *IN MEMORIAM – Nikola Rot (1910–2007), doajen savremene srpske psihološke misli.*

Reference

- Pečjak, V. (1983). *Veliki psiholozi o psihologiji*. Beograd: Nolit.
- Rot, N. (1974). *Psihologija ličnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Rot, N. (1994). *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Rot, N. (1982). *Znakovi i značenja*. Beograd: Nolit.
- Rot, N. (2010). *Izabrana dela*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Zlatanović, Lj. (2011). *Razumevanje kognicije: integrativni pristupi*. Niš: Filozofski fakultet.
- Zlatanović, Lj. (2017). *Teorija kao metafora samopoimanja*. Niš: Filozofski fakultet.

PROCEEDINGS DEDICATED TO PROFESSOR NIKOLA ROT'S BIRTH CENTENNIAL

Abstract

This brief survey paper offers a concise review of the volume entitled „Personality and Social Situations,, that Faculty of Philosophy in Niš has published with the purpose of marking the 100 years since the birth of Nikola Rot (1910 – 2007), the prominent Serbian psychologist and university professor. In the paper, it is reviewed the twelve original and survey scientific articles of seventeen authors included in this appropriate edition. The authors of contributions had the freedom to choose the questions and topics in accordance with their own current research preoccupations, sharing only a common interest in various aspects of the general problem of a person in a social context. The result is a volume that comprises, at least in part, something of the diversity of Nikola Rot's scientific interests.

Keywords: *Nikola Rot, century of birth, „Personality and social situations“, social psychology, psychology*

JEDNAK PRISTUP ZA SVE: OSNAŽIVANJE SOCIJALNE DIMENZIJE U CILJU JAČANJA EVROPSKOG PROSTORA VISOKOG OBRAZOVANJA¹

Apstrakt

Projekat EQUI-ed uspostavljen je za podršku strukturnoj reformi sistema visokog obrazovanja u Srbiji radi povećanja jednakosti pristupa visokom obrazovanju, kako bi se približio razvoju EU na terenu, kao i za promociju saradnje između visokoškolskih institucija, upravljačkih struktura i organizacija iz država članica EU i partnerskih zemalja. Projekat se bavio jednakim i transparentnim pristupom kroz 1) stvaranje okvira inkluzivne politike i odgovarajućeg nacerta zakonskog okvira, 2) poboljšane statistike visokog obrazovanja (prikupljanje podataka i analiza strukture studentskog tela) na osnovu kojih bi mogle biti registrovane razlike u pristupu i nadgledani trendovi i efekti politike i 3) uspostavljanje mreže službi za podršku studentima osnovanih u svakoj instituciji i koordiniranih od strane nacionalne službe. Tokom trajanja projekta 56 učenika iz stručnih škola, iz siromašnih i porodica bez univerzitetskog iskustva prošlo je Pilot program vršnjačke motivacije i podrške za upis univerziteta i uspešno studiranje, podržano individualnim mentorstvom tokom 2 godine. Većina studenata se kvalifikovala za školarine koje se finansiraju iz državnog budžeta. Za one koji to nisu učinili, program je testirao razne mere podrške, poput delimičnog ili potpunog subvencionisanja školarina od strane odgovarajućih univerziteta. Od 53 učenika koji su upisali prvu godinu, 42 je upisalo drugu godinu, što je srazmerno više od nacionalnog proseka.

Ključne reči: *EQUI-ed, podprezentovane grupe, jednakost pristupa visokom obrazovanju, centri za podršku studentima*

Uvod

Ukoliko krenemo od kratke izreke čiji je autor Frensis Bekon „Znanje je moć“, možemo reći da je obrazovanje jedan od načina dolaska do moći. Kroz obrazovanje, ljudi stiču veštine koje su im potrebne za dolazak do sredstava za život, postaju svesni slobode izbora i mogućnosti delovanja i osnaženi da uče-

¹ Pripremljeno u okviru projekta Pedeset godina Filozofskog fakulteta u Nišu – retrospektive, praktične implikacije i vizija za buduće generacije psihologa i socijalnih radnika, koji se izvodi na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu (br. 100/1-10-6-01).

stvuju u društvenom i političkom životu društva u kome žive. Dakle, obrazovanje jeste + osnaživanja ljudi da transformišu i usmere svoje živote u pravcu većeg subjektivnog blagostanja i zadovoljstva. Zaposlenost, zdravlje i obrazovanje spadaju u najvažnije indikatore blagostanja. Međutim, kada je bilo koji pojedinac ili grupa isključena iz procesa obrazovanja, može se govoriti o „marginalizaciji“ (Radović-Marković, 2015). Pojam „marginalizacija“ predstavlja pretežno sociološki termin kojim se opisuje isključivanje grupe ljudi iz dominantne kulture i distribucije moći u konkretnom društvu. Predstavlja višedimenzionalni fenomen koji danas predstavlja glavni izazov demokratskih društava, posebno onih u procesu tranzicije (Zuković & Milutinović, 2014). Marginalizacija i socijalna isključenost, kao njen krajnji oblik odnose se na uskraćivanje mogućnosti potpune participacije pojedinih grupa u društvenom životu, što kao direktnu posledicu ima osujećenje tih grupa i pripadnika grupa u razvoju vlastitih potencijala i umanjnje životnih mogućnosti. Nemogućnost socijalne integracije ovih grupa samo dalje produbljuje problem isključenosti. U poslednjoj deceniji 20. veka koncept socijalne isključenosti postaje centralni pojam prilikom razmatranja društvenog razvoja. Ljudi mogu biti isključeni iz različitih područja društvenog života – iz zaposlenja, obrazovanja, socijalnih veza, poštovanja itd., kao i isključeni iz nekih osnovnih ljudskih prava – socijalnih, kulturnih i ekonomskih. Isključenost iz jednog područja može voditi u isključenost iz drugog područja. Cilj borbe protiv socijalne isključenosti jeste povećanje socijalne integracije i participacije (Jokić & Petovar, 2002; Komaromi, 2016; Zuković & Milutinović, 2014). U marginalizovane grupe spadaju: siromašni slojevi stanovništva, osobe sa invaliditetom, osobe obbolele od teških bolesti, članovi jednoroditeljskih porodica, dugotrajno nezaposlene osobe, pripadnici rasnih i etničkih manjina, izbeglice itd. (Dadrić & Milojević, 2010).

„Društvo zasnovano na znanju“ jeste suština razvojnih strategija, ali i u određenom broju najrazvijenijih zemalja dostignut cilj (Avramović, 2004). U društvu znanja i ekonomiji koja se zasniva na znanju, opšti cilj obrazovanja je unapređenje i razvoj potencijala ljudskog kapitala na nacionalnom nivou. Ljudski kapital se definiše kao “znanje, veštine i kompetencije pojedinca koje doprinose individualnom, društvenom i ekonomskom blagostanju” (<http://www.oecd.org/dataoecd/35/51/37967294.pdf>, prema Jokić & Petovar, 2002). Obrazovanje predstavlja jedan od načina smanjenja i sprečavanja socijalne isključenosti. Pojedinci kojima iz različitih razloga obrazovanje nije dostupno, redukovana je mogućnost zadovoljenja mnogih potreba, pa samim tim i realizovanje određenih ljudskih prava (Jokić & Petovar, 2002).

Brojna istraživanja pokazuju da željeno i odgovarajuće obrazovanje doводи do unapređenja mentalnog, socijalnog i ekonomskog života (npr. Dench & Regan, 2000; Radović-Marković, 2012; Radović-Marković et al., 2012; Radović-Marković, 2015).

Tempus projekat „Jednak pristup za sve: osnaživanje socijalne dimenzije u cilju jačanja evropskog prostora visokog obrazovanja – EQIED-ED“

Imajući u vidu navedeno, od 2012. do 2015. godine realizovan je Tempus projekat „Jednak pristup za sve: osnaživanje socijalne dimenzije u cilju jačanja evropskog prostora visokog obrazovanja – EQIED-ed“. Glavni cilj projekta bio je stvaranje pretpostavki za izjednačavanje šansi za sticanje visokog obrazovanja na univerzitetima u Srbiji, tj. poboljšanje položaja podzastupljenih socijalnih grupa u okviru visokog obrazovanja. Ostvarenje glavnog cilja projekta planirano je kroz realizaciju tri posebna cilja:

- a. Unapređenje institucionalnih mera (i unapređenje zakonskog okvira za sprovođenje ovih mera) usmerenih na izjednačavanje šansi svih potencijalnih studenata i proširenje obuhvata postojećim merama onih grupa koje sada nisu u mogućnosti da se tim merama koriste.
- b. Unapređenje prakse sistematičnog prikupljanja i analize podataka u oblasti socijalne dimenzije visokog obrazovanja.
- c. Uspostavljanje mreže službi podrške potencijalnim i aktuelnim studentima na univerzitetima u Srbiji.

Planirani rezultati projekta bili su prevazilaženje dezintegracije obrazovanja u Srbiji, povećanje svesnosti o nejednakosti u visokom obrazovanju, modernizacija i reforma Zakona o standardu učenika i studenata – predlog novog zakona i pratećih propisa i učeničkom i studentskom standardu, uvođenje unapređenog sistema prikupljanja podataka o socijalnoj dimenziji visokog obrazovanja, kroz novu metodologiju, pokazatelje i procedure, uspostavljanje efikasne usluge pružanja podrške studentima kako bi se pojednostavio upis na studije i smanjio broj ljudi koji odustaje od studiranja, uvođenje i unapređenje asistivne tehnologije.

Realizacijom navedenih ciljeva bili bi stvoreni uslovi da obrazovanje zavisi isključivo od sposobnosti pojedinaca i njihovog uloženog napora, a ne od socijalnog i ekonomskog porekla studenata i okolnosti iz kojih potiču. Ciljna grupa projekta bili su: grupe sa nižim obrazovnim i socijalno-ekonomskim statusom, mladi ljudi sa sela, iz siromašnih i nerazvijenih regiona, kao i oni iz porodica sa nižim stepenom obrazovanja, Romi, studenti sa invaliditetom, studenti bez roditeljske nege.

Nosilac projekta EQUIE-ED bio je Filozofski fakultet Univeziteta u Nišu, učešćem nastavnika i saradnika sa Filozofskog fakulteta, uz sukoordinaciju nastavnika i saradnika Filozofskog fakulteta u Beogradu. U njegovu realizaciju bili su uključeni brojni partneri: partneri koji su obezbeđivali ekspertizu za obavljanje projektnih aktivnosti (pet srpskih univerziteta i Centar za obrazovne politike kao neuniverzitetska grupa eksperata), partneri sa četiri evropska univerziteta koji su obezbeđivali prenos znanja i dobrih praksi u oblasti prikupljanja i analize podataka, analize i formulacije državnih mera i u oblasti organizacije službi za podršku

studentima (University of Maribor, Universitat de Barcelona, Roehampton University, St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo), tri studentska udruženja (SKONUS, Udruženje studenata sa hendikepom i Udruženje romskih studenata), koja su predstavljala krajnje korisnike projektnih rezultata i koja su obezbeđivala procenu potreba studenata i učestvovala u formulaciji aktivnosti i organizaciji službi podrške studentima, državne institucije od kojih se očekivala podrška osnovnim ciljevima projekta (Tovilović & Đorić, 2012).

Analiza postojećeg sistema podrške studentima – prva grupa projektnih aktivnosti

Prva grupa projektnih aktivnosti podrazumevala je analizu postojećeg sistema podrške studentima. Tačnije, ova grupa aktivnosti podrazumevala je sledeće: 1) Izradu studije zatečenog stanja; 2) Analizu propisa koji regulišu sistem visokog obrazovanja; 3) Analizu postojećih mera za podršku studentima; 4) Analizu postojećeg načina prikupljanja i analiziranja podataka o visokom školstvu i studentskoj populaciji.

Studija zatečenog stanja (Baseline Study) predstavlja rezultat prve od nabrojanih aktivnosti. Predstavlja rezultate pregleda stanja koje je konstatovano u trenutku započinjanja rada na realizaciji ovog projekta.

Neki od rezultata su sledeći:

Broj studenata u Srbiji se povećava iz godine u godinu. Od 2007. do 2010. obuhvat odgovarajuće generacije visokim obrazovanjem je porastao sa oko 29% na oko 39%. Registrovano je i povećanje obuhvata ženskog dela populacije sa 31% generacije na 44% generacije. Obuhvat visokim obrazovanjem u Srbiji se razlikuje od regiona do regiona. Razlike se smanjuju, mada sporo. Mladi koji žive u univerzitetskim centrima i gradovima u kojima postoje visokoškolske ustanove češće upisuju univerzitetske fakultete i visoke škole za razliku od mladih koji žive u manjim mestima. Deca sa sela sve ređe upisuju fakultete, dok deca koja žive u univerzitetskim gradovima imaju 10% više šanse da postanu studenti. Deca visoko obrazovanih roditelja češće upisuju studije i studiraju. Studenti Romi čine manje od jednog promila studentske populacije (a polovina njih je u Vojvodini), a trend porasta ovog broja je zaustavljen. Osobe sa invaliditetom i hendikepom slabo su zastupljene u studentskoj populaciji i često imaju brojne teškoće koje se tiču pristupa objektima za učenje i smeštaj, transporta, kao i pomagala nepohodnim za uspešno savladavanje studentskih obaveza. Međutim, generalno je primećen nedostatak validnih podataka da se ocene trendovi u obuhvatu visokim obrazovanjem osoba sa invaliditetom. To je samo jedan od problema koji postoji u okviru zvanične statistike koja, uprkos značajnim poboljšanjima, još uvek ne prati visoko obrazovanje na zadovoljavajući način u smislu da se neke relevantne pojave (npr. materijalno stanje studenata) ne prate, da se neki podaci ne uzimaju

od svih studenata, da se neki podaci prikupljaju na način koji ne garantuje kompletne podatke itd.

Predlog mera za šire uključenje podzastupljenih grupa u visoko obrazovanje – druga grupa projektnih aktivnosti

Ova grupa aktivnosti obuhvatala je:

- a. Predlog novog Zakona o učeničkom i studentskom standardu i odgovarajućih pratećih propisa.

Brojni predlozi izmena i dopuna različitih propisa i Zakona o visokom obrazovanju proistekli su iz ovog dela projekta i odnosili su se na zabranu diskriminacije, obezbeđivanje pristupačnosti i pružanje dodatne podrške studentima, unapređivanje pristupa visokom obrazovanju, informisanje studenata i dr.

- b. Predlog unapređenja sistema prikupljanja, analize i diseminacije podataka o visokom obrazovanju i studentskoj populaciji kako bi se omogućilo praćenje socijalne dimenzije visokog obrazovanja, stvaranje solidne činjenične osnove za donošenje državnih mera u ovoj oblasti i omogućilo ocenjivanje tih mera zasnovano na sistematskoj evidenciji. Utvrđeno je da ne postoji jasan zakonski okvir za primenu afirmativnih mera na nivou cele republike za upis na 1. godinu studija i smeštaj u studentske domove studenata/kinja koji spadaju u „osetljive“ grupe; da ne postoji transparentan i lako dostupan informacioni centar o studiranju, kreditiranju i drugim podrškama tokom obrazovanja, da nema propisa o obezbeđivanju asistivne tehnologije. Takođe, rezultati ukazuju da postoji kašnjenje sa donošenjem podzakonskih akata (primena antidiskriminacionih zakona u školama, kategorizacija lica sa invaliditetom), kao i da su propisi o prikupljanju podataka nepotpuno uređeni i neusaglašeni.

Kao produkt ovog projekta predložena je usvojena izmena ŠV-20 obrasca – izmene su se odnosile na pojašnjenje, format i vrstu pitanja čiji je cilj bio unapređenje podataka o studentima u papirnoj i elektronskoj formi. Na osnovu vidljivijih podataka, omogućeno je ne samo bolje praćenje, već i uvođenje sistematskih izmena i novina u budućnosti.

Iskustva pilot programa

Projektom je predviđena i 2012. godine započeta realizacija aktivnosti podrške srednjoškolicima iz slabo zastupljenih grupa u visokom obrazovanju (učenici sa invaliditetom, iz siromašnih i jednoroditeljskih porodica/bez roditeljskog staranja i ruralnih naselja, Romi) da konkurišu i upišu se na fakultet u školskoj

2013/2014. godini. Predviđeno je da stručni timovi sa univerziteta (Univerzitet u Beogradu, Univerzitet umetnosti u Beogradu, Univerzitet u Nišu, Univerzitet u Novom Sadu, Univerzitet u Novom Pazaru) pružaju obuku i psihosocijalnu podršku za više od 50 učenika/studenata iz cele Srbije.

Ova faza aktivnosti započeta je procesom obaveštavanja direktora i stručnih službi srednjih škola. Krajem 2011. godine upućen je poziv stručnim srednjim školama (reč je o redovnim srednjim školama i o srednjim školama za učenike oštećenog sluha i oštećenog vida) da svoje učenike obaveste o konkursu u okviru pilot programa pripreme za upis na studije. Poziv je upućen školama u gradu koji je sedište datog univerziteta, kao i u srednje škole na udaljenosti od 100 km od tog grada. Uz poziv dostavljena je sva potrebna dokumentacija za bliže upoznavanje i informisanje o pilot programu, kao i formulari neophodni za prijavu na konkurs. Direktorima i stručnim službama sugerisano je da informišu i ohrabre učenike i pomognu im u procesu apliciranja.

Kriterijumi za izbor učesnika pilot programa formulisani su na osnovu Analize osnovnog stanja i bili su sledeći: 1) najmanje vrlo dobar, a poželjno odličan uspeh u procesu dotadašnjeg srednjoškolskog obrazovanja; 2) učenici koji potiču iz domaćinstva izuzetno niskog socioekonomskog statusa; 3) učenici koji potiču iz jednoroditeljskih porodica ili su deca bez roditeljskog staranja; 4) učenici koji potiču iz seoskih sredina; 5) učenici romske nacionalnosti i 6) učenici sa hendikepom. Dodatni kriterijum je bio da ni roditelji niti braća i sestre nemaju visoko obrazovanje, niti su u procesu studiranja.

Učenici su svoju zainteresovanost pokazivali motivacionim pismom, koje su prilagali uz ostalu dokumentaciju i u kome su obrazlagali zbog čega bi želeli da se uključe u program pripreme za upis na fakultet.

Nakon prijema prijava, svaki od pet uključenih univerziteta, obavio je proces selekcije. Komisije za selekciju činili su predstavnici 1) Lokalnog tima TEMPUS projekta; 2) Ministarstva prosvete i obrazovanja Republike Srbije; 3) Udruženja studenata univerziteta; 4) Udruženja studenata sa hendikepom i 5) SKONUS-a. Neki do fakulteta (npr. Filozofski fakultet u Nišu) izašli su u susret realizaciji projekta tako što su obezbedili besplatno pohađanje pripreme nastave na fakultetima, oslobodili učesnike pilot programa plaćanja takse za polaganje prijemnog ispita i oslobodili učesnike od plaćanja školarine.

Odabrano je 50 učenika iz podzastupljenih grupa za učešće u pilot projektu. U svakom od gradova koji su učestvovali u projektu, lokalni tim je održao sa učenicima sastanke, kako bi prikupio učeničke želje za upis određenih fakulteta. Kako bi njihov izbor bio što utemeljeniji, na Univerzitetu u Nišu, učenici su se izjasnili za jedan ili više željenih fakulteta/studijskih programa, a nakon toga je organizovano interaktivno upoznavanje učenika sa raznim profesionalnim mogućnostima koje pruža svaki od fakulteta sa liste – uključeni su nastavnici i saradnici sa fakulteta, pozvani ljudi zaposleni u praksi i profesionalci različitih profila čiji su obrazovni profili odgovarali listi odabranih fakulteta. Svi učenici

su radili i test profesionalne orijentacije, o čijim se rezultatima sa njima takođe diskutovalo u svetlu definisanosti njihovih izbora. Susreti sa učenicima bili su sadržajni i vodili ka uvažavanju ličnih preferencija, uz pomoć i podršku tamo gde je bila potrebna.

Na samom početku rada na pripremi 10 učenika u Nišu za upis na studije, određeni su im mentori – studenti Filozofskog fakulteta sa departmana za psihologiju, pedagogiju i sociologiju, koji su već u velikoj meri tokom svojih studija bili pripremljeni za pomagački rad, i učenici raspoređeni tako da je jedan mentor imao jednog ili dva učenika kome je pružao kontinuiranu podršku. Zadatak mentora bio je da u periodu pripreme prate učenike, uviđaju njihove potrebe, ograničenja i probleme, da nastoje da nastale probleme reše i da o tome izveštavaju projektni tim. Probleme koje su mentori smatrali da ne mogu da reše, preuzimali su drugi članovi projektnog tima. Kroz nedeljne kontakte i izveštaje o svakom učeniku, omogućeno je da nijedan od aktuelnih problema ne prođe neprimećen. Problemi su se kretali od problema sa učenjem, preko administrativnih problema i problema sa lokalnim prevozom, nabavke knjiga, nedostatka podrške u porodici i ličnih problema. Mentori su, kao već iskusni studenti društveno-humanističkih studija, raspolagali znanjima i dodatno obučeni da učenike podrže u rešavanju ovih problema. Njihov zadatak je bilo i signaliziranje vezano za finansijske potrebe (knjige, prevoz), kako bi se učenicima dala što bolja polazna osnova. Sa mentorima, učenici su posetili Sajam zapošljavanja i bili u prilici da steknu utiske o budućoj konkurentnosti odabranih profesija.

Odabrani učenici su uključeni u individualnu i grupnu pripremnu nastavu iz oblasti relevantnih za odabrane studije. Ukoliko fakulteti nisu omogućili da to za njih bude besplatno, pripreme su finansirane iz projekta. Učenici su upoznati da na prijemnom ispitu ulaze u redovnu konkurenciju sa svim ostalim učenicima i da, osim logističke i mentorske podrške u pripremi gradiva, moraju samostalno da se izbore za svoje mesto na rang-listama odabranih fakulteta.

Pored toga tokom pripreme učenika, održano je više radionica, koje su se odnosile na:

1) Upoznavanje sa ciljevima projekta, mogućnostima i ograničenjima projektnog plana – upoznati su pre svega da im se nudi pomoć u pripremanju za prijemni ispit, ali i pomoć za ulazak u akademsku zajednicu koja je mnogima bila strana; 2) Izražavanje očekivanja kandidata od projekta; 3) Procenu emocionalnih kapaciteta i profesionalnu orijentaciju; 4) Karijerno vođenje i upoznavanje sa željenim profesijama; 5) Učenje učenja – metode učenja i organizacije vremena; 6) Razvijanje akademskih veština; 7) Podizanje samopouzdanja.

Od juna 2013. do juna 2014. godine, projektne aktivnosti podrazumevale su sledeće:

- Sprovođenje i praćenje efekata institucionalne podrške za izabrane studente: individualno i grupno karijerno vođenje, pružanje informacija o fakultetu, ispitima, načinu studiranja i profesorima, upoznavanje sa tehnikama efektivnog učenja;

- Psihološko, informativno i kad god je potrebno fizičko praćenje kroz čitav proces pripreme i realizacije prijemnog ispita, suočavanja sa rezultatima, informisanje vezano za administrativne obaveze;
- Mentorisanje i psihološka podrška odabranim studentima posle prijemnog ispita i tokom njihove prve godine studija;
- Privikavanje na promenu sredine (novi grad, novo društvo, nove navike)... socijalna podrška kao značajan oslonac u postupku prelaska na novi način života i učenja;
- Uspostavljanje kvalitetne interpersonalne komunikacije u okviru redovnih grupnih sastanaka i supervizija;
- Povezivanje polaznika sa studentima i predavačima fakulteta koje su odabrali i upisali, radi savladavanja psihičkih prepreka, kao i razmene informacija korisnih za uspešno studiranje
- Praćenje njihovih novih studentskih obaveza i uspešnosti polaznika;
- Redefinisanje plana aktivnosti pred kraj drugog semestra – postavljanje ciljeva i koraka za njihovo dostizanje.

Radionice su realizovane od strane članova tima TEMPUS EQUI-ed projekta, sa učešćem studenata završnih godina osnovnih studija i studenata doktorskih studija univerziteta učesnika projekta.

Kada je Univerzitet u Nišu u pitanju, situacija sa izborom kandidata i upisom na željeni fakultet bila je sledeća: Od 88 prijava, odabrano je 10 kandidata koji su polagali prijemne ispite na različitim fakultetima Univerziteta u Nišu i svi su upisali željene fakultete na teret budžeta: na Filozofskom fakultetu 2 kandidata, na Medicinskom fakultetu 1 kandidat, na Elektronskom fakultetu 1 kandidat, na Ekonomskom fakultetu 5 kandidata i na Prirodno-matematičkom fakultetu 1 kandidat.

Željeni fakultet Univerziteta u Beogradu upisalo je 26 kandidata, Univerziteta u Novom Sadu 12 kandidata, Univerziteta umetnosti u Beogradu 3 kandidata i Univerziteta u Novom Pazaru 2 kandidata.

Rezultati studenata nakon prve godine studija na Univerzitetu u Nišu bili su sledeći:

Od desetero studenata koji su započeli studiranje, nakon godinu dana šestero je nastavilo redovno studiranje i svi su u tom trenutku bili na budžetu. Sedmi, koji je ostvario uslov za drugu godinu, ali na samofinansiranju, nije nastavio zbog finansijskih ograničenja. Ostalo troje nisu ostvarili uslov za nastavak druge godine – jedna kandidatkinja uzela je godinu mirovanja, drugi se priprema da upiše neki drugi fakultet, treći je potpuno odustao od studiranja i traži posao.

Nakon godinu dana studiranja ispitani su utisci studenata. Većina njih smatra da je studiranje najveća promena u životu. Generalno ocenjuju studentski život i studiranje na pozitivan način. Napominju da im se naročito dopada samostalnost u organizaciji obaveza i vremena. Značajni aspekt ličnog rasta i razvoja bio je obogaćen socijalni život koji ide kao pratilac studiranja. Studiranje je za

njih dragoceno iskustvo, velika šansa za poboljšanje kvaliteta sopstvenog života i najbolji način da se samoaktualizuju.

Teškoće koje su studenti naveli, kako u pogledu nastave, tako i u pogledu studentskog života uopšte, možemo razvrstati u nekoliko kategorija:

- nerazvijenost socijalne mreže – iskustva studenata sa različitim fakulteta razlikovalo se. Na onim sa velikim brojem studenata i brojnim grupama, manje je bilo neposredne interakcije i kolegijalne podrške od strane drugih studenata.
- novi stil nastave, učenje i drugačije gradivo – obim gradiva, mnogo veći nego u srednjim školama, predstavljao je problem za većinu praćenih studenata. Fond znanja koje je potrebno usvojiti, po mišljenju ovih studenata, značajno prevazilazi očekivanja koja su imali na početku. Nisu bili vešti u proceni vremena potrebnog za pripremu ispita niti su imali opštu strategiju studiranja.
- nedovoljna informisanost o studiranju pojačavala je nesigurnost studenata, naročito kada su u pitanju nedovoljno jasne informacije o uslovima za upis na budžet naredne godine studija i sistemu prenosa (i plaćanja) ESPB u narednu godinu.
- organizacija vremena i radne navike – iako svesni ozbiljnosti studija i visoko motivisani, nailazili su na velike teškoće u organizaciji i realizaciji predispitnih aktivnosti, a naročito u uslovima akumuliranog opterećenja tokom ispitnih rokova.
- nesigurnost i nisko samopouzdanje praćenih studenata vremenom su se smanjivali sa upoznavanjem sistema i načina studiranja, naročito kada su osećali da su od profesora uvaženi.
- porodične prilike i materijalno stanje – skoro bez izuzetka, odabrani učenici, a kasnije studenti, potekli su iz porodica veoma slabog materijalnog stanja. Cena knjiga, obaveza da se kupe nove umesto polovnih, troškovi prevoza za terenske vežbe i drugi materijalni zahtevi uglavnom su prevazilazili i očekivanja i mogućnosti porodica.

Na osnovu ovih iskustava, formulisane su preporuke za dalje praćenje studenata:

- podsticanje na socijalno umrežavanje sa različitim studentskim organizacijama i učešće u društvenom životu;
- dalja podrška i praćenje napretka u planiranju i organizovanju vremena i strategija učenja;
- blagovremeno davanje preciznijih informacija o uslovima za upis u narednu godinu studija, kao i o prenosu bodova (uopšte o sistemu ESPB);
- rad na održavanju motivacije – studentima je prijaio razgovor, te je preporuka da se sastanci ovog tipa održavaju u kontinuitetu, uz deljenje različitih ličnih iskustava u cilju psihološke podrške;
- finansijska podrška za kupovinu udžbenika i finansiranje obaveznih ekskurzija.

Sveukupno, studenti procenjuju da im je program podrške najviše bio od koristi u organizovanju vremena za učenje, informisanju o stipendijama i različitim aktivnostima namenjenim studentima, olakšavanju snalaženja u fakultetskom okruženju (koje službe postoje na fakultetu, kako se prijavljuju ispiti i slično), ohrabriranju i savetovanju (sa mentorom) u vezi studiranja uopšte, finansijskoj podršci i besplatnim časovima u okviru pripreme nastave. Procenili su da im je projekat bio od izuzetne koristi u svim fazama, počevši od odabira fakulteta, priprema za polaganje prijemnog ispita, pohađanja prve godine studija i polaganja ispita. Na osnovu učestalosti spominjanja mentora kao značajne podrške u pitanjima otvorenog tipa, možemo zaključiti da je pored informisanosti, najznačajniji aspekt podrške bila psihološko-pedagoška podrška koju su pružali mentori. Posebno značajnim u okviru ove podrške studenti ističu postojanje jedne osobe koja je uvek dostupna i kojoj se mogu obratiti za informaciju i savet. Pored toga, način na koji je podrška organizovana doveo je do stvaranja mreže podrške unutar malih mentorskih grupa, koja je posle predstavljala značajan izvor podrške i tokom prve godine studija.

Nekim od učesnika našeg pilot projekta nismo mogli pomoći da prevaziđu teškoće sa kojima smo se susreli:

- U obezbeđivanju mesta u Domu za studente, što je predstavljalo veliki problem u organizaciji njihovog života i vremena – kriterijumi za prijem u dom su fokusirani pre svega na kriterijum uspeha iz srednje škole, a sasvim nedovoljno na kriterijum socioekonomskog statusa kao i mnogih drugih kriterijuma koji odlikuju podzastupljene grupe.
- Nedostatak asistivnih tehnologija učenicima sa hendikepom otežao je praćenje nastave i polaganje ispita.
- Nedovoljna pripremljenost i senzibilitet nastavnog osoblja za prilagođavanje potrebama studenata sa hendikepom u nekim slučajevima je predstavljala otežavajući faktor za njihovo napredovanje.

U nedostatku sistemskog rešenja, ljubaznošću i razumevanjem pojedinaca u fakultetskim ili univerzitetskim administracijama, omogućeno je da određeni broj studenata bude oslobođen taksi za polaganje prijemnih ispita, pripremu nastavu i drugih administrativnih troškova, kao i nadoknade za korišćenje Univerzitetske čitaonice.

Postojanje ovakvih rešenja umnogome bi olakšalo napore studenata uključenih u slične projekte da ostvare željene rezultate.

Uspostavljanje službi studentske podrške i definisanje obima njihovog rada i načina komunikacije

Na Univerzitetu u Nišu formiran je Centar za podršku studentima. Na više fakulteta Univerziteta osnovane su službe koje su zadužene za praćenje poseb-

no vulnerabilnih studenata i pružanje pomoći studentima koji se za nju obrate. Grupna podrška od strane ovih službi organizuje se i prilikom prijemnih ispita za sve studente univerziteta, kroz radionice za prevazilaženje treme. Individualno praćenje se organizuje u slučajevima potrebe. Ovaj Centar u Nišu razvijen je po modelu Psihološkog savetovališta SKC Niš, koje je tokom trajanja projekta davalo podršku u aktivnostima i radionicama.

Osim na Univerzitetu u Nišu, koji je predstavljao model dobre prakse svim ostalim univerzitetima uključenim u projekat, Centar za podršku studentima naknadno je otvoren i pri Univerzitetu u Beogradu.

Zaključak

U okviru ovog projekta, timovi svih srpskih članova univerziteta kontaktirali su predstavnike ciljanih srednjih škola, koji su motivisali učenike da se prijave za program podrške koji pruža pomoć u pripremi za prijemne ispite za odgovarajuće fakultete. U okviru ove aktivnosti obezbeđena je podrška od gotovo svih dekana izabranih fakulteta koje su učenici nameravali da upišu. Ovi studenti su oslobođeni troškova prijemnog ispita i troškova pripreme predavača. Studenti koji su uključeni u pilot program uspešno su se upisali na univerzitet i mogu biti mentori budućim studentima sličnog porekla.

Korišćenje iskustava ovog projekta i postignutih rešenja moglo bi olakšati napore studenata uključenih u slične projekte da ostvare željene rezultate. Sprovedene aktivnosti osiguravaju institucionalnu održivost. Jedan od glavnih ciljeva projekta bio je da se nedovoljno zastupljenim grupama omogući da prisustvuju i da postanu angažovane na visokoškolskim ustanovama. Studija osnovnog stanja pokazala se dragocenom da skrene pažnju na nedostatak mogućnosti da se manje zastupljene grupe uključe u visoko obrazovanje. Zahvaljujući informacijama koje je ova studija omogućila bilo je lakše organizovati širenje informacija, skrenuti pažnju na sve zainteresovane strane i promovisati različitosti povećanjem broja studenata iz podprezentovanih grupa.

Pozitivne promene koje su se mogle primetiti već tokom trajanja projekta uključuju sledeće:

1. Pitanje jednakog pristupa visokom obrazovanju postavljeno je na viši nivo vidljivosti kroz analizu i prezentaciju rezultata širokom krugu zainteresovanih strana; prepoznate su odgovornosti i uloge različitih aktera u procesu stvaranja politike jednakog pristupa i osigurano je učešće različitih aktera u projektu.
2. Podaci o studentskoj populaciji već su prikupljeni korištenjem obnovljenog upitnika, a Ministarstvo prosvete i nauke prihvatilo je testiranje online platforme za prikupljanje studentske statistike elektronskim putem (koju je razvio Univerzitet u Beogradu kao dodatnu vrednost

- rezultatima projekta IT stručnjaka) na pilot studiji (studenti sa jednog doktorata na Univerzitetu u Beogradu).
3. Nekoliko predloga za promenu zakona o visokom obrazovanju već je ugrađeno u postojeći zakon, a nekoliko drugih predloga čeka na uvođenje novog zakona.
 4. Neke od instaliranih pomoćnih tehnologija studenti sa invaliditetom već koriste, pre svega u univerzitetskim bibliotekama (poboljšanje pristupa studentima sa oštećenim vidom), ali i za pristup zgradama fakulteta (poput senzornih staza, liftova i pristupnih rampi).
 5. Tokom trajanja projekta, 50 studenata iz nedovoljno zastupljenih grupa koji inače ne bi upisali fakultete, steklo je pristup visokom obrazovanju i visok procenat upisao je drugu godinu studija.
 6. Konkretno mere podrške nedovoljno zastupljenim grupama studenata već su uveštavane kroz pilot program i naknadno su ubačene u priručnike za službe za podršku studentima.
 7. Pod zahtevom učenika uključenih u pilot program, nastavnici su morali da inoviraju metode predavanja i ocenjivanja kako bi ih prilagodili potrebama pojedinih učenika.
 8. Usluge podrške studentima na srpskim univerzitetima su poboljšane i usmerene ka specifičnim potrebama nedovoljno zastupljenih grupa studenata, a definisani su i njihov položaj i uloga u organizacionoj strukturi univerziteta.
 9. Validacija dobrovoljne vršnjačke pomoći učenika regulisana je tako da se aktivnosti pružanja pomoći kolegama studentima kojima je potrebna dodatna podrška računaju u ukupno ECTS.
 10. Jedinicu za inkluzivno obrazovanje osnovalo je Ministarstvo prosvete i nauke, sa funkcijom koordinacije i stručne podrške svim politikama i institucijama čiji je cilj inkluzivno obrazovanje (uključujući visokoškolske ustanove i službe za podršku studentima).
 11. Pojačana je saradnja između srpskih univerziteta i drugih relevantnih aktera (javnih i nevladinih) u pogledu širenja učešća u visokom obrazovanju.

Osnivanje Centara za podršku studentima na svim srpskim univerzitetima verovatno je jedna od najvažnijih aktivnosti u okviru projekta za obezbeđivanje održivosti projekta. Ovi centri za podršku studentima koji su na univerzitetima u Nišu i Beogradu osnovani, a na ostalim su u planu, osnivaju se sa ciljem da poboljšaju učešće studenata iz nedovoljno zastupljenih grupa (studenti sa invaliditetom, manjinske grupe, niži materijalni status, oni koji nemaju prebivalište u univerzitetskom centru, oni koji potiču iz porodica u kojima nijedan od roditelja nema fakultetsku diplomu) pri ulasku i završetku visokog obrazovanja. Upravo ove službe za podršku studentima podržaću studente tokom njihovog ciklusa obrazovanja. Centri svoje ciljeve i zadatke dovršavaju pružanjem informativnih i

savetodavnih usluga, kao i praćenjem potreba studenata i koordinacijom usluga podrške studentima koje pružaju univerziteti, fakulteti i druge relevantne socijalne institucije. Informativne usluge studentima uključuju: poboljšanje studentskog standarda, početnu orijentaciju, vezu sa ostalim dostupnim uslugama, zastupanje studentskih interesa za studiranje i pitanja studentskog standarda pred nadležnim organima, pružanje informacija nastavnom osoblju o potrebama studenata iz određenih ciljnih grupa, pomoć studentima koji su strani državljanima kada treba rešiti njihova statusna pitanja. Savetodavne usluge uključuju psihološko savetovanje i podršku u učenju. Centri će takođe nadgledati i identifikovati probleme sa kojima se suočavaju ciljne grupe, kao i promene studentske populacije na univerzitetima i njihovim objektima.

Održivost rezultata projekta takođe potvrđuje instaliranje sve neophodne opreme kupljene u okviru projekta. Univerziteti su organizovali obuku kako bi omogućili univerzitetskom osoblju i studentima da je koriste. Oprema poput indukcionih petlji, Brajevih štampača, rampi za invalidska kolica i softvera za čitanje ekrana predstavlja investiciju koja će dugoročno uticati na sve studente upisane na univerzitetu.

Literatura

- Avramović, Z. M. (2004). Education for citizenship education: Ideological means of transition. *Sociološki pregled*, 38(1–2), 175–187.
- Dadić, D., i Milojević, M. (2010). *Priručnik za izveštavanje o marginalizovanim grupama*. Helsinški parlament građana Banja Luka. Banja Luka: Grafid.
- Dench, S. & Regan, J. (2000) Learning in Later Life: motivation and impact. Department for Education and Employment Research Report RR183.
- Jokić, V., & Petovar, K. (2009). Socijalna isključenost i obrazovanje. *Arhitektura i urbanizam*, (27), 46–56.
- Komaromi, B. (2015). Marginalizacija, društvene mreže i elektronska komunikacija: značaj, prednosti i ograničenja elektronskih grupa za podršku. *Agroekonomika*, 44(68), 157–168.
- Radović Marković, M. (2012). *Impact of globalization on organizational culture, behaviour and gender role*. IAP.
- Radović Marković, M., Lindgren, C., Grozdanić, R., Marković, D., & Salamzadeh, A. (2012). Freedom, individuality and women's entrepreneurship education. *Entrepreneurship Education-A Priority for the Higher Education Institutions, Forthcoming*.
- Radović-Marković, Mirjana (2015) Uticaj obrazovanja na smanjenje nezaposlenosti i rast preduzetničkih poslova marginalizovanih grupa. *Tematski zbornik radova Strukturne promene u Srbiji – dosadašnji rezultati i perspektive*, Ur. Stošić, I. Institut ekonomskih nauka, Beograd, 394–414.

- Tovilović, S. & Đorić, G. (2012). Jednak pristup za sve: osnaživanje socijalne dimenzije u cilju jačanja evropskog prostora visokog obrazovanja dostupno na http://www.equied.ni.ac.rs/doclist.php?subdir=prezentacije_vizuelni_i_tehnicki_sablioni
- Zuković, S. N., & Milutinović, J. J. (2014). Podrška socijalno marginalizovanim grupama kroz pedagoško-savetodavni rad: primer romske populacije. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 13(4). 415–431.

EQUAL ACCESS FOR ALL: STRENGTHENING THE SOCIAL DIMENSION FOR A STRONGER EUROPEAN HIGHER EDUCATION AREA

Abstract

The EQUI-ed project was established to support the structural reform of the higher education system in Serbia in order to increase equality of access to higher education, to move closer to EU development on the ground, and to promote cooperation between higher education institutions, management structures and organizations from EU Member States and partner countries. The project was addressed an equal and transparent approach through 1) creating an inclusive policy framework and an appropriate draft legal framework, 2) improved higher education statistics (data collection and analysis of student body structure) on the basis of which the differences in approach could be identified and trends monitored and policy effects, and 3) the establishment of a network of student support services established in each institution and coordinated by the national contact point.

During the project, 56 students from vocational schools, from the poor and families without university experience passed the Pilot program of peer motivation and support for university enrollment and successful study, supported by individual mentoring for 2 years. Most students qualified for state-funded tuition fees. For those who did not, the program tested various support measures, such as partial or full subsidy of tuition fees by the respective universities. Of the 53 students who enrolled in the first year, 42 enrolled in the second year, which is proportionally higher than the national average.

Keywords: *EQUI-ed, underrepresented groups, equality of access to higher education, student support centers*

DOPRINOS DEPARTMANA ZA PSIHOLOGIJU RAZUMEVANJU CIRKUMPLEKS MODELA PORODIČNOG FUNKCIONISANJA¹

Apstrakt

U ovom radu dat je pregled 13 naučnih radova nastavnika i saradnika Departmana za psihologiju i 14 master radova u kojima su ispitivane dimenzije Cirkumpleks modela porodičnog funkcionisanja i njihov odnos sa drugim varijablama. Cilj sprovedene analize je sagledavanje doprinosa Departmanu za psihologiju u razumevanja ovog modela porodičnog funkcionisanja. Prikazani rezultati istraživanja sagledani su u svetlu osnovne pretpostavke Cirkumpleks modela a to je da balansirani nivoi kohezije i fleksibilnosti jesu najpodesniji za zdravo porodično funkcionisanje, dok se nebalansirani nivoi kohezije i fleksibilnosti (vrlo nizak ili vrlo visok nivo) asociraju sa problematičnim porodičnim funkcionisanjem. Rezultati sprovedene analize pokazuju da većina analiziranih istraživanja potkrepljuje osnovne pretpostavke Cirkumpleks modela.

Ključne reči: *porodično funkcionisanje, kohezivnost, fleksibilnost, komunikacija, zadovoljstvo porodicom*

Uvod

Porodica, kao zajednica, podrazumeva interpersonalnu komunikaciju koja ne znači samo razmenu informacija, već i deljenje osećanja među članovima porodice. Funkcionalnost porodičnog sistema zavisi od sposobnosti tog sistema da odgovori na potrebe svojih članova, komunicira na adekvatan način, da prenese informacije, da razmenjuje informacije, da članovi porodice međusobno usklade ponašanje, da neguju poverenje, rešavaju probleme i konflikte, da izraze radost i tugu (Čudina, Obradović i Obradović, 2006; Olson & Gorall, 2006). Za razliku od njih, disfunkcionalne porodice su one koje ne mogu da se prilagode novona-

¹ Ovaj rad je podržalo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije [Ugovor br. 451-03-9 / 2021-14 / 200165] i projekat Pedeset godina Filozofskog fakulteta u Nišu – retrospektive, praktične implikacije i vizija za buduće generacije psihologa i socijalnih radnika, sprovedena na Univerzitetu u Nišu – Filozofski fakultet [br. 100 / 1-10-6-01]

stalim poteškoćama, stresovima i krizama, gde deca preuzimaju uloge roditelja, nema homeostaze, vlada haotičnost i najčešće daju identifikovanog pacijenta kao izraz patologije porodice (Deutsch, 1967).

Postoji veliki broj teorijskih modela porodične funkcionalnosti zasnovanih na postulatima sistemskog pristupa. Ovakvi modeli ponudili su više dimenzija proučavanja porodice, i dajući snažan podsticaj u istraživanju i bavljenju porodicom uopšte, pokazali su se kao korisno sredstvo za razumevanje porodičnih odnosa (Mitić, 1997). Jedan od najpriznatijih modela je Olsonov kružni model, koji se u literaturi najčešće označava kao Cirkumpleks model porodičnih sistema (Circumplex Model of Family Systems; Olson, Russell & Sprenkle, 1989).

Cirkumpleks model porodičnog funkcionisanja

Jedan od najpoznatijih i najčešće korišćenih modela porodice jeste Cirkumpleks model porodičnog funkcionisanja Olsona i saradnika (Olson et al., 1989). Njegovoj rasprostranjenoj primeni doprineo je sistemski pristup i multidimenzionalnost. Prva verzija navedenog porodičnog modela nastala je još 1978. godine i do sada je više puta revidirana. Poslednja verzija modela porodičnog funkcionisanja obuhvata tri dimenzije: kohezivnost, fleksibilnost i komunikaciju.

Prema Olsonu (Olson, 2000) porodična kohezivnost se odnosi na emocionalnu povezanost među članovima porodice. Kohezija je fokusirana na to kako porodica pravi balans između zajedništva i odvajanja. Prema ovom modelu postoji pet nivoa kohezije: *ekstremno nizak*, koji označava emocionalno nepovezanu, dezangažovanu porodicu; *nizak ka umerenom nivou*, koji označava donekle ili nekako povezanu porodicu; *umeren nivo* označava povezanu porodicu; *veoma povezana porodica* postiže vrednosti od umerenog do visokog nivoa kohezije; i *umrežena porodica* koja je prepoznatljiva po veoma visokoj koheziji. Postoje tri balansirana i dva nebalansirana nivoa. Osnovna pretpostavka je da tri nivoa kohezije – *nekako povezani*, *povezani* i *veoma povezani* – čine balansiranu koheziju neophodnu za optimalno porodično funkcionisanje. Ekstremne vrednosti, bilo niske bilo visoke, predstavljaju problematične nivoe za porodične odnose u dužem vremenskom periodu. Nebalansirani nivoi kohezije su upravo ekstremi: preterna umreženost i dezangažovanost. Dezangažovanost predstavlja ekstremnu emocionalnu separaciju, malu uzajamnu interakciju među članovima porodice, a veliku ličnu nezavisnost i odvojenost. S druge strane, umreženi odnosi predstavljaju ekstremnu bliskost i lojalnost, a članovi porodice su veoma zavisni jedni od drugih (Olson, 2003).

Fleksibilnost je u prošlosti bila definisana kao količina promene u porodičnom vođstvu, u odnosima među ulogama i u pravilima unutar porodice. Nova definicija porodične fleksibilnosti je: “*kvalitet i ekspresija vođstva i organizacije, odnosi među ulogama i pregovaranja*” (Olson & Gorall, 2006, p. 3). Fleksibilnost se odnosi na to kako porodica balansira stabilnost i promenu. Postoji pet nivoa fleksibilnosti: *ek-*

stremno nizak nivo, tzv. rigidnost, nefleksibilnost; *od niskog do umerenog nivoa*, tzv. izvesna fleksibilnost; *umeren nivo*, fleksibilnost; *umeren do visok nivo*, veoma fleksibilni porodični odnosi; *ekstremno visoki nivo*, haotični porodični odnosi. Funkcionalna fleksibilnost podrazumeva postojanje stabilne strukture i određenih rituala, pri čemu postoji i mogućnost promene – adaptabilnost, koja podrazumeva prilagođavanje promenjenim okolnostima i razvojnim imperativima u okviru porodičnih životnih ciklusa naročito kada su krize u pitanju. Funkcionalan porodični sistem omogućava održavanje stabilnosti, ali i otvara mogućnosti za prilagođavanje određenim životnim okolnostima i potrebama članova porodice. Neuravnoteženi porodični sistemi naginju ka tome da budu ili rigidnog ili haotičnog tipa. Rigidni odnos je onaj u kome je jedna osoba dominantna, poseduje visok stepen kontrole, dogovori su limitirani pošto je većina odluka nametnuta od strane vođe. Pravila se striktno definišu i nikada ne menjaju. Haotičan odnos je odnos u kome je liderstvo nestalno ili ograničeno. Odluke se donose impulsivno i o njima se nikada dovoljno ne razmisli. Uloge su nejasne i često se prenose sa jednog na drugog člana (Olson & Gorall, 2006).

Komunikacija predstavlja treću dimenziju ovog modela i određena je kao skup pozitivnih komunikacionih veština koje su korisne za porodični sistem. Procenjuje se kroz veštine slušanja i govora, jasnoću, koncentrisanost na temu, otvorenost, kao i kroz uvažavanje i poštovanje. Ujedno je označena i kao dimenzija koja pomaže porodici u menjanju nivoa kohezivnosti i adaptabilnosti. Funkcionisanje porodičnog sistema umnogome zavisi od porodične komunikacije. Naime, komunikacija obezbeđuje prenošenje informacija, usklađivanje ponašanja članova porodice, rešavanje problema i konflikata kao i izražavanje različitih osećanja (Olson, Gorall & Tiesel, 2007).

Glavna hipoteza ovog modela jeste da su balansirani nivoi kohezije i fleksibilnosti najpodesniji za zdravo porodično funkcionisanje, a nebalansirani nivoi kohezije i fleksibilnosti se povezuju sa problematičnim porodičnim funkcionisanjem (Olson & Gorall, 2006).

Merenje funkcionalnosti porodičnih odnosa prema Cirkumpleks modelu

Family Adapatbility and Cohesion Evaluation Scale (FACES; Olson, 2000) predstavlja upitnik razvijen radi merenja i istraživanja Cirkumpleks modela porodičnog funkcionisanja. Ovaj instrument je korišćen u istraživanjima ne samo na kliničkoj populaciji, već i u predbračnoj i bračnoj proceni.

Prva verzija FACES imala je 111 ajtema i nastala je 1978. godine, a autori su bili Olson, Bell i Portner. Nekoliko puta je modifikovana da bi se poboljšale psihometrijske karakteristike. Tako je nastao FACES II (Olson, Bell, & Portner, 1982; prema Olson et al., 2007), a ubrzo zatim i FACES III (Olson, Portner, & Lavee, 1985; prema Olson et al., 2007). Oba instrumenta su i danas u upotrebi. Prednost upotrebe FACES III je jasnija evidencija u vezi sa ortogonalnim od-

nosom dveju dimenzija, kohezivnost i adaptabilnost. Poslednja verzija, FACES IV sadrži osam skala, šest skala iz FACES III, i skale *Porodične komunikacije* i *Zadovoljstva porodicom*. FACES IV sadrži 62 ajtema, 42 ajtema iz FACES IV, 10 o Porodičnoj komunikaciji i 10 o Zadovoljstvu porodicom. FACES IV meri dimenzije porodična kohezija i porodična fleksibilnost pomoću šest skala. Postoje dve balansirane skale koje mere *balansiranu porodičnu koheziju* i *balansiranu porodičnu fleksibilnost* i one su slične sa FACES II. FACES IV sadrži takođe i četiri nebalansirane skale koje mere ekstremno visoku i ekstremno nisku koheziju i fleksibilnost. Postoje dve nebalansirane skale za koheziju – *dezangažovanost* i *zapletenost*. Postoje dve nebalansirane skale za fleksibilnost – *rigidnost* i *haotičnost* (Olson et al., 2007). *Subskala komunikacija* odnosi se na osećanja, verovanja i stavove o komunikaciji u partnerskom odnosu. Fokus je na proceni adekvatnosti partnerskog odnosa kada je reč o deljenju važnih emocija i verovanja, percepciju partnerovog davanja i primanja informacija, zadovoljstvo u vezi sa tim. *Subskala zadovoljstvo* daje globalnu meru zadovoljstva iz deset oblasti bračnog života: ličnost partnera, zadovoljstvo podelom uloga, komunikacija, rešavanje konflikata, finansijske brige, upravljanje slobodnim vremenom, seksualni odnos, roditeljska odgovornost, odnosi sa porodicom porekla i prijateljima (Olson et al., 2007).

Cilj istraživanja

Cilj ovog rada je analiza istraživanja u kojima je ispitivana porodična funkcionalnost merena pomoću instrumenata razvijenih za proveru Cirkumpleks modela – FACES III i FACES IV ili skraćeni oblici ovih skala. Specifičnije, reč je radovima koji su potekli sa Departmana za psihologiju. Kriterijumi za uključivanje u analizu bili su:

- jedna od varijabli u istraživanju je neka od dimenzija procene funkcionalnosti porodičnih odnosa prema Cirkumpleks modelu (kohezivnost, fleksibilnost, komunikacija, zadovoljstvo porodicom);
- istraživanje su sprovedeli članovi Departmana za psihologiju;
- istraživanje su sprovedeli studenti na Departmanu za psihologiju u okviru svojih master radova.

Metod Procedura prikupljanja podataka

Lista radova za analizu napravljena je prikupljanjem referenci članova Departmana i uvidom u bazu odbranjenih master radova na Departmanu za psihologiju. Na osnovu sprovedene pretrage, za analizu je prikupljeno 13 naučnih radova članova Departmana i 14 master radova studenata.

Postupak analize podataka

U prikupljenim radovima izvršena je analiza sa ciljem identifikovanja zajedničkih kategorija koje bi mogle da na sistematičan način obuhvate zajedničke teme koje se javljaju u svim radovima. Sprovedenom analizom radova utvrđeno je da se podaci u radovima mogu predstaviti u nekoliko zajedničkih kategorija: opis uzoraka istraživanja, pouzdanost instrumenata za procenu porodične funkcionalnosti, prikaz rezultata korelacija dimenzija porodičnog funkcionisanja i ostalih varijabli sistematizovanih po poduzorcima i prikaz razlika u proceni porodične funkcionalnosti između određenih grupa.

Rezultati

U tabelama koje slede dat je prikaz naučnih i master radova koji su obuhvaćeni analizom sa integrisanim podacima o poduzorcima u istraživanjima i pouzdanosti instrumenata za procenu porodične funkcionalnosti prema Cirkumpleks modelu.

Tabela 1. Spisak naučnih radova u kojima je primenjen Olssonov Cirkumplex model porodičnog funkcionisanja (FA-CES III/FACES IV)

Rbr.	Autori	Naziv rada	Publikacija	Kategorija publikacije	Uzorak	Pouzdanost	Drugi instrumenti
		Uloga porodice u formiranju emocionalnog profila studenata društvenih nauka	Teme	M24	132 studenata ($N = 120$ devojke); 18-27 godina	Fleksibilnost Kohezivnost	Plučikov indeks emocija (Kostić, 1997)
	Todorović, i Simić, 2009					.704 .854	
	Todorović, Matejević, Simić, 2012	Educational styles, communication and contentment of students with their families	Procedia - Social and Behavioral Sciences 69	M24	576 studenata ($N (M) = 314$, $N (\bar{Z}) = 264$ žena), prosečne starosti $M = 20.7$ ($SD = 1.66$)	Komunikacija Zadovoljstvo porodicom	The questionnaire of educational styles PSDO (Robinson, Mandleco, Olsen, & Hart, 2001)
	Todorović, Arsov, Stojiljković i Simić, 2012	Porodični odnosi i nasilno ponašanje učenika	Psihički razvoj, mentalno zdravlje i rad.	M45	$N = 150$ učenika sedmog i osmog razreda	/	
	Todorović, Janković, 2013	Dimenzije porodičnog funkcionisanja, subjektivno blagostanje i tip domaćinstva	Humanizacija univerziteta. Zbornik radova	M45	$N = 2053$	/	Kratka skala subjektivnog blagostanja (Jovanović, Novović, 2008)
	Janković, Todorović, Stojiljković, 2013	Doživljaji porodičnih odnosa, empatija i novčani prihodi porodice	Teme	M24	$N = 1826$ ($N (M) = 760$ i $N (\bar{Z}) = 1066$), od 18 do 65 godina	Kohezivnost Fleksibilnost Komunikacija	EQ (Empathy Quotient; Baron-Cohen & Wheelwright, 2004).
	Todorović, Janković, 2014	Tradicionalno shvatanje rodnih uloga i komunikacija u porodici	Savremene paradigme u nauci i naučnoj fantastici	M33	$N = 2283$ ($N (M) = 940$, $N (\bar{Z}) = 1248$), starost < 18 godina	/	Namenski konstruisana skala
	Todorović, Matejević, Jovanović, 2014	Patterns of Family Functioning and Dimensions of Parenting Style	4th World Conference on Learning, Teaching and Educational Leadership	M33	$N = 316$ studenata, od čega $N (\bar{Z}) = 268$	/	The questionnaire of educational styles PSDO (Robinson, Mandleco, Olsen, & Hart, 2001)

Todorović, Janković, Arnaudova, 2016	Differences in family relations between students from Skoplje and Niš	International conference on theory and practice in Psychology, <i>Skoplje, Faculty of Philosophy</i>	M33	N = 250 studenata (N = 99 iz Skoplja, N = 151 iz Niša); 18 do 25 godina	Kohezija Fleksibilnost .613 Dezangažovanost .660 Zapletenost .551 Rigidnost .596 Haoičnost .463 Komunikacija .906 Zad.porodicom .914	.827
Stevanović, Todorović, 2016	Kvalitet porodičnih odnosa kod adolescenata iz Srbije i Republike Srpske	Psihološka razmatranja i perspektive, tematski zbornik radova, Filozofski fakultet Niš	M45	N = 100, starosti od 15 do 18 godina iz Srbije i Republike Srpske, ujednačeni po uzrastu i tipu škole (gimnazija i stručna škola)	Kohezija Fleksibilnost	.835 .77
Janković, Todorović, Arnaudova, 2017	Family functioning and self-silencing of students	Facta Universitatis, Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History	M52	N = 250 (od toga N (Ž) = 190), studenti iz Srbije i Makedonije, 18-25 godina,	/	A modified Silencing the Self Scale (Nekić, Latković Grgin i Penezić, 2004)
Todorović, Janković, Arnaudova, 2019	Vaspitni stilovi roditelja kao prediktori zadovoljstva studenata porodičnim odnosima	Roditeljstvo, dar, teškoća i šansa, zbornik radova	M33	N = 247 studenata; od 18 do 24 godine; N (M) = 57 i N (Ž) = 190 devojaka; iz Srbije: N = 148, iz Makedonije N = 99	Zad. porodicom	.914 The questionnaire of educational styles PSDO (Robinson, Mandileo, Olsen, & Hart, 2001)
Todorović, Šnele, 2019,	Family factors and gender roles as predictors of positive affectivity and attitudes towards life	Психологическое здоровье человека: жизненный ресурс и жизненный потенциал, zbornik radova	M33	N (M) = 586; N (Ž) = 802, u braku/vezi, 18-82 godina (M = 42.57)	Kohezija Fleksibilnost .480 Komunikacija .883	.876 Short Scale of Subjective Well-Being (Jovanović & Novović, 2008); BEM Gender Inventory Scale (Bem, 1975, according to Hedrih et al., 2013)

Spasić Šnele, Todorović, Komlenić, 2020

Gender roles and dimensions of family functioning as predictors of subjective well-being in men and women

Teme

M24

1417 u braku/vezi; 18-82 godina ($M=42.57$)

Kohezija

Fleksibilnost

480

Komunikacija

.883

.867

Short Scale of Subjective Well-Being (Jovanović & Novović, 2008); BEM Gender Inventory Scale (Bem, 1975, according to Hedrih et al., 2013)

Tabela 2. Spisak Master radova u kojima je primenjen Olsonov Cirkumplex model porodičnog funkcionisanja

Rbr.	Naslov master rada	Student	Uzorak	Alfa pouzdanost	Instrumenti
	Funkcionalnost porodičnih odnosa i dimenzije ličnosti hranitelja	Dušan Stepanović, 2012	$N = 240$ ispitanika ($N = 120$ hranitelja, $N = 120$ nisu hranitelji)	Kohezija Fleksibilnost Dezangažovanost Zapletenost Rigidnost Haotičnost Porodična komunikacija Zadovoljstvo porodicom	.770 .518 .676 .542 .540 .745 .840 .905
	Procena porodičnih odnosa srednjoškolača i konzumiranje alkohola od strane roditelja	Jelena Petrović, 2012	$N = 240$ srednjoškolača stručnih škola	/	Upitnik za potrebe istraživanja
	Stavovi studenata prema braku i razvodu s obzirom na strukturu porodice i kvalitet porodičnih odnosa	Milica Milenković, 2012	$N = 300$ studenata starosti od 18 do 25 godina	Kohezija Fleksibilnost Dezangažovanost Zapletenost Rigidnost Haotičnost Komunikacija Zadovoljstvo porodicom	.807 .726 .717 .700 .724 .718 .892 .912
	Porodični odnosi i doživljaj smisla života kod adolescenata	Marija Jovanović, 2012	$N = 200$ srednjoškolača stručne škole i gimnazije	/	Skala smisla života (Vulić-Prtonić, Anita; Bubalo, Josipa, 2006)

Stavovi prema ravnopravnosti polova i porodični odnosi	Aleksandra Petrović, 2013	$N = 300$ ($N(M) = 150$; $N(\text{Ž}) = 150$, od 20 do 65 godina)	Kohezija Fleksibilnost Dezangažovanost Zapletenost Rigidnost Haotičnost Komunikacija Zadovoljstvo porodicom	.70 .50 .562 .651 .652 .646 .885 .926	Skala ravnopravnosti polova (Rabotež Šarić i Ravlić 1990)
Funkcionalnost porodice, osobine ličnosti i agresivnost adolescenata	Belma Talović, 2013	$N = 200$ učenika ($N = 100$ učenika osnovne škole (8. razreda) i $N = 100$ učenika srednje škole), oba pola, od 14 do 18 godina	Kohezija Fleksibilnost Dezangažovanost Zapletenost Rigidnost Haotičnost Komunikacija	.75 .89 .82 .79 .85 .81 .86	Dimenzije ličnosti prema Ajzenku (EPO); Uptinik agresivnosti (A-87; Žužul, 1987)
Zadovoljstvo životom i socijalna i emocionalna usamljenost srednjoškola u kontekstu porodične kohezivnosti	Nevzeta Murić, 2013	$N = 200$ učenika, iz tri različite srednje škole (Gimnazija, Ekonomska škola i Tekstilna škola), od 15 do 18 godina	Facee	.876	Skala socijalne i emocionalne usamljenosti (autorki Vere Čubela-Adorić i Marine Nekić, 2002); Skala zadovoljstva životom - (autor: Zvezdan Penezić, 1996)
Partnerska prilagodjenost, porodična komunikacija i zadovoljstvo porodicom roditelja dece sa i bez dijabetesa tip 1	Teodora Stamenković, 2014	$N = 120$ ispitanika ($N = 60$ bračnih parova - 30 parova su roditelji dece sa juvenilnim dijabetesom, a 30 roditelji čija deca nemaju poteškoća i odstupanja u razvoju, uzrast dece 3-5 godina)	Porodična komunikacija Zadovoljstvo porodicom	.95 .95	Skala prilagodjenosti djjade (Dyadic Adjustment Scale - DAS) (Spanner, 1976)
Transgeneracijski prenos funkcionalnosti porodičnih odnosa i povezanost sa obrascima afektivne vezanosti	Aleksandra Malenović, 2015	$N = 24$ ispitanika ($N = 62$ bračna para)	Kohezija Fleksibilnost Dezangažovanost Zapletenost Rigidnost Haotičnost Komunikacija Zadovoljstvo porodicom	.789 .815 .798 .784 .771 .774 .889 .90	Skala za procenjivanje bliskih veza (ECR, Brennan, Clark, & Shaver, 1998)

Pородični odnosi, anksioznost i samostišavanje adolescenata u potpunim i nepotpunim porodicama	Aleksandra Simčević, 2015	<i>N</i> = 100 ispitanika, 18 i 19 godina, po 50 iz potpunih i nepotpunih porodica	Kohezija Fleksibilnost Dezangažovanost Zapletenost Rigidnost Haotičnost Komunikacija Zadovoljstvo porodicom	.78 .53 .66 .46 .60 .60 .86 .92	The State-Trait Anxiety Inventory (STAI, Spielberger, 1983), Skala samostišavanja (Penezić, Lacković-Gršin, Nekić, 2002)
Funkcionalnost porodičnih odnosa i pozicija u grupi predškolaca	Emir Hodžić, 2015	<i>N</i> = 220 ispitanika, (<i>N</i> = 110 predškolaca, <i>N</i> = 110 majki tih predškolaca)	/	/	Sociometrijski upitnik
Pородično funkcionisanje, depresivnost i anksioznost mladih adolescenata	Milica Milojković, 2018	<i>N</i> = 100 učenika sedmog i osmog razreda osnovne škole 13 do 14 godina	Balansirana kohezivnost Balansirana fleksibilnost Dezangažovanost	.88 .71 .72	Skale anksioznosti za decu (AFS; Wiczerkowski et al., 1973, prema Vulić-Prtorić, Sorić, Takšić, 1998) i Skale depresivnosti za decu – (Kovač, 1980, prema Compas, 1997)
Pородični odnosi, subjektivno blagostanje i mračna trijada kod patoloških kockara	Tijana Kocić, 2018	<i>N</i> = 80 muškaraca (<i>N</i> = 40 muškaraca sa dijagnozom patološko kockanje (F63.0), i <i>N</i> = 40 ispitanika iz kontrolne grupe)	Pородična komunikacija Zadovoljstvo porodicom Balansirana kohezija Balansirana fleksibilnost Dezangažovanost	.939 .947 .848 .615 .712	Kratka skala subjektivnog blagostanja- KSB (Jovanović i Novović, 2008); Kratka skala mračne trijade (SD3-Short; Paulhus, 2013)
Povezanost porodičnog funkcionisanja, status identiteta i psihološke separacije kod studenata	Milica Simić, 2020	<i>N</i> = 300 studenata, starosti od 19 do 23 godine	Zapletenost Rigidnost Haotičnost Pородična komunikacija Zadovoljstvo porodicom	.662 .771 .768 .911 .930	Upitnik psihološke separacije (PSI, Hoffman, 1984); Modified Marcia Identity Questionnaire (Bennion & Adams, 1986)

U nastavku rada biće prikazani rezultati istraživanja u kojima su ispitivane korelacije dimenzija porodičnog funkcionisanja i drugih varijabli. Prikaz rezultata biće predstavljen po poduzorcima.

Prikaz rezultata istraživanja sprovedenih na opštoj populaciji

Dimenzije porodičnog funkcionisanja i subjektivno blagostanje

Na uzorku 2053 ispitanika starijih od 18 godina rezultati pokazuju da postoje pozitivne i statistički značajne korelacije između dimenzija porodičnog funkcionisanja (kohezivnost, fleksibilnost, komunikacija) i doživljaja subjektivnog blagostanja (Todorović i Simić, 2013).

Pokazalo se da kohezija, fleksibilnost i komunikacija ostvaruju značajnu korelaciju sa pozitivnim stavom prema životu i pozitivnim afektivitetom na uzorku 1417 ispitanika u braku/vezi starosti 18–82 godine ($M=42.57$) (Todorović & Spasić Šnele, 2019).

Kada posmatramo polne poduzroke pokazalo se da kohezija, fleksibilnost i komunikacija ostvaruje pozitivnu korelaciju sa stavom prema životu i pozitivnim afektivitetom na uzorku muškaraca ($N=586$), i na uzorku žena ($N=802$) starosti 18–82 godine ($M=42.57$) (Spasić Šnele, Todorović & Komlenić, 2020).

Na uzorku 40 muškaraca kod kojih je dijagnostikovana poremećaj kontrole impulse – patološko kockanje (F63.0) pokazalo se da kohezija, fleksibilnost, komunikacija i zadovoljstvo životom nisu povezane sa afektivnom i kognitivnom dimenzijom subjektivnog blagostanja (Kocić, 2018). Kada je reč o uzorku koji čini 40 ispitanika koji ne boluju od težih somatskih i/ili psihičkih bolesti i nemaju istoriju patološkog kockanja pokazalo se da je kohezija povezana sa kognitivnom dimenzijom subjektivnog blagostanja, fleksibilnost sa afektivnom dimenzijom, dok su komunikacija i zadovoljstvo porodicom povezane sa obe dimenzije subjektivnog blagostanja.

Dimenzije porodičnog funkcionisanja i obrasci afektivnog vezivanja

Ispitan je odnos dimenzija porodičnog funkcionisanja i obrazaca afektivne vezanosti na uzorku od 62 bračna para ($N=62$ muškarca i $N=62$ žene), odnosno 124 ispitanika (Malenović, 2014). Pokazalo se da balansirana kohezija, fleksibilnost, komunikacija i porodično zadovoljstvo ostvaruju pozitivne korelacije srednjeg intenziteta, a haotičnost i dezanagažovanost negativne korelacije srednjeg intenziteta sa *sigurnim obrascem afektivne vezanosti*. Izbegavajući, preokupirani i bojažljivi obrasci afektivne vezanosti su u negativnoj korelaciji srednjeg intenziteta sa kohezijom, fleksibilnošću, komunikacijom i zadovoljstvom porodicom, a u pozitivnoj sa dezanagažovanostu i haotičnošću, takođe srednjeg intenziteta.

Dimenzije porodičnog funkcionisanja i osobine ličnosti – velikih pet plus dva, empatija i situaciona i opšta anksioznost, mračna trijada

Odnos dimenzija ličnosti i dimenzija porodičnog funkcionisanja ispitan je na uzorku hranitelja (Stepanović, 2012). Pokazalo se da je dimenzija kohezije u pozitivnoj korelaciji sa ekstraverzijom, otvorenošću i savesnošću, a u negativnoj sa agresivnošću, neuroticizmom i negativnom valencom. Dimenzija fleksibilnosti je u korelaciji pozitivnog smera sa ekstraverzijom, otvorenošću i savesnošću, a negativnog smera sa negativnom valencom. Dimenzija dezangažovanosti ostvaruje pozitivnu korelaciju sa agresivnošću, negativnom valencom, pozitivnom valencom, a negativnu sa otvorenošću i savesnošću. Dimenzija zapletenost ostvaruje pozitivnu korelaciju samo sa neuroticizmom, dimenzija rigidnosti sa negativnom valencom, a haotičnost sa ekstraverzijom.

U istraživanju koje su sprovele Janković, Todorović i Stojjković (2013) u kome je učestvovalo 1826 ispitanika ($N=760$ muškaraca i $N=1066$ žena), starosti od 18 do 65 godina rezultati pokazuju da postoji pozitivna korelacija između svih dimenzija porodičnog funkcionisanja (kohezivnost, fleksibilnost i komunikacija) i nivoa empatije.

Dimenzije kohezije i zadovoljstvo porodicom nisu povezane ni sa jednom dimenzijom mračne trijade na uzorku 40 muškaraca kod kojih je dijagnostikovano poremećaj kontrole impulse – patološko kockanje (F63.0), dok su fleksibilnost i komunikacija povezane samo sa narcisoidnošću (Kocić, 2018). Na kontrolnom uzorku koji čini 40 ispitanika koji ne boluju od težih somatskih i/ili psihičkih bolesti i nemaju istoriju patološkog kockanja uočeno je da dimenzije porodičnog funkcionisanja nisu povezane sa dimenzijama mračne trijade (makijavelizam, narcizam i psihopatija).

Dimenzije porodičnog funkcionisanja i polne uloge (maskulinitet/femininitet), tradicionalnost rodni uloga i stavovi prema ravnopravnosti polova

Na uzorku 1417 u braku/vezi starosti 18–82 godine ($M=42.57$) pokazalo se da kohezija i komunikacija ostvaruju značajnu povezanost sa femininošću, a fleksibilnost sa femininošću i maskulinošću (Todorović & Spasić Šnele, 2019).

U istraživanju Spasić Šnele, Todorović i Komlenić (Spasić Šnele, Todorović, & Komlenić 2020) na uzorku ispitanika koji su u braku/vezi starosti 18–82 godina ($M=42.57$) pokazalo se da su dimenzije kohezija i komunikacija povezane sa femininošću kod osoba muškog pola ($N=586$), dok je kod osoba ženskog pola ($N=802$) samo kohezija povezana sa femininošću. Na uzorcima oba pola dimenzija fleksibilnosti je u pozitivnoj korelaciji sa femininošću i maskulinošću.

Statistički značajna povezanost između tradicionalnog shvatanja rodni uloga i komunikacije u porodici nije utvrđena na uzorku 2283 ispitanika ($N=940$ muškaraca i $N=1248$ žena) starijih od 18 (Todorović i Janković, 2014).

Stav prema roditeljskoj ulozi je u pozitivnoj korelaciji srednjeg inteziteta sa kohezijom i fleksibilnošću na uzorku 300 ispitanika starosti od 20 do 65 godina

($N=150$ muškaraca i $N=150$ žena) (Petrović, 2013). Skala socijalno interpersonalno heteroseksualnih uloga ostvaruje pozitivnu korelaciju sa kohezivnošću i fleksibilnošću, dok je skala profesionalnih uloga u negativnoj korelaciji sa kohezivnošću i fleksibilnošću. Skale bračnih uloga i obrazovnih uloga su u pozitivnoj korelaciji sa kohezivnošću i fleksibilnošću.

Prikaz rezultata istraživanja sprovedenih na uzorku studenata

Na uzorku studenata sprovedeno je nekoliko istraživanja koja su ispitivala odnos dimenzija porodičnog funkcionisanja prema Cirkumplex modelu i sledećih varijabli: vaspitni stilovi roditelja, Plučikov indeks emocija, samostišavanje, psihološka separacija i stavovi prema braku i razvodu.

Dimenzije porodičnog funkcionisanja i vaspitni stilovi roditelja

Jedna od istraživanih tema na uzorku studenata bio je odnos između dimenzija porodičnog funkcionisanja i vaspitnih stilova roditelja. U istraživanju Todorović, Matejević i Jovanović (2014) na uzorku 584 studenata (od 19 do 26, oko 60% su studenti od 19 i 20 godina) dobijeni su rezultati da balansirani nivoi kohezivnosti i fleksibilnosti pozitivno korelaraju sa autoritativnim vaspitnim stilom oba roditelja, a negativno sa autoritarnim vaspitnim stilom, dok su nebalansirani nivoi kohezivnosti i fleksibilnosti u pozitivnoj korelaciji sa autoritarnim vaspitnim stilom roditelja. U drugim istraživanjima (Todorović, Matejević i Simić, 2012; Todorović, Janković i Arnaudova, 2019), sprovedenim na uzorcima od 247 studenata (uzrasta od 18 do 24 godine) i 576 studenata (prosečne starosti $M=20.7$, $SD=1.66$), dobijeni su rezultati da zadovoljstvo porodicom pozitivno i statistički značajno korelira sa autoritativnim stilom i oca i majke (Todorović, Matejević i Simić, 2012; Todorović, Janković i Arnaudova, 2019), permisivnim stilom oca (Todorović i sar., 2019), a negativno i statistički značajno korelira sa autoritarnim stilom i oca i majke (Todorović i sar., 2012; Todorović i sar., 2019). Takođe, zadovoljstvo komunikacijom u porodici pozitivno korelira sa autoritativnim vaspitnim stilom oca i majke, a negativno sa autoritarnim stilom oca i majke (Todorović i sar., 2012).

Dimenzije porodičnog funkcionisanja i indeks emocija po Plučiku

U istraživanju na uzorku 132 studenta (18–27 godina) koje se bavilo odnosom kohezivnosti i fleksibilnosti i dimenzija ličnosti merenih Plučikovim indeksom emocija (Todorović i Simić, 2009), rezultati su pokazali da nema korelacije između kohezivnosti i ovih dimenzija, ali kada je u pitanju fleksibilnost, postoji značajna pozitivna korelacija sa orijentacijom i odbacivanjem, i negativna korelacija sa zaštitom, istraživanjem i lišenosti.

Dimenzije porodičnog funkcionisanja i samostišavanje

Istraživanje koje su sprovele Janković, Todorović i Arnaudova (2017), na uzorku 250 studenata (18–25 godina), pokazuje da su nebalansirani nivoi kohezivnosti (zapletenost i dezangažovanost) i nebalansirani nivoi fleksibilnosti (rigidnost i haotičnost) u pozitivnoj korelaciji sa samostišavanjem (Janković i sar., 2017).

Dimenzije porodičnog funkcionisanja i psihološka separacija

U istraživanju (Simić, 2012) na uzorku 300 studenata (19–23 godina) ispitivan je odnos između dimenzija porodične funkcionalnosti i psihološke separacije studenata, koja predstavlja proces oslobađanja zavisnosti od roditelja i razvoja osećaja samostalnog identiteta. Psihološka separacija obuhvata četiri aspekta: funkcionalnu nezavisnost, nezavisnost stavova, emocionalnu nezavisnost i konfliktnu nezavisnost. U pomenutom istraživanju ispitivan je odnos dimenzija porodične funkcionalnosti i ovih aspekata separacione anksioznosti i u odnosu sa ocem i u odnosu sa majkom. Rezultati ovog istraživanja pokazuju da su balansirana kohezija, balansirana fleksibilnost, porodična komunikacija i zadovoljstvo porodicom u negativnoj korelaciji sa funkcionalnom nezavisnosti (otac i majka), nezavisnosti stavova (otac i majka), emocionalnom nezavisnosti (otac i majka), i u pozitivnoj korelaciji sa konfliktnom nezavisnosti (otac, majka). Zapletenost i rigidnost su u negativnoj korelaciji sa svim ispitivanim aspektima psihološke separacije, i u odnosu sa ocem i u odnosu sa majkom. Dezangažovanost korelira pozitivno sa funkcionalnom nezavisnosti (otac i majka), nezavisnosti stavova (otac i majka), emocionalnom nezavisnosti (otac i majka), a negativno sa konfliktnom nezavisnosti (otac, majka). Haotičnost korelira pozitivno sa nezavisnosti stavova (majke i oca) i emocionalne nezavisnosti (od majke), a negativno sa dimenzijama konfliktne nezavisnosti (i majke i oca) i sa dimenzijom funkcionalne nezavisnosti (majke).

Dimenzije porodičnog funkcionisanja i stavovi prema braku i razvodu

Rezultati istraživanja o funkcionalnosti porodičnih odnosa i stavovima studenata prema braku i razvodu (studenti izražavaju stepen slaganja sa tvrdnjama o razvodu kako pozitivnim tako i negativnim i isto tako pozitivan i negativan stav prema instituciji braka, bračnoj odgovornosti, sreći, slobodi i prilagođavanju na brak) koje je sprovedeno na uzorku 300 studenata (18–25 godina) pokazuju da postoji pozitivna korelacija između stavova prema braku i određenih dimenzija porodičnog funkcionisanja (kohezivnost, komunikacija i zadovoljstvo porodicom u celini), a negativna korelacija između stavova prema razvodu i ovih dimenzija. Sa druge strane, fleksibilnost je u značajnoj i pozitivnoj korelaciji samo sa stavovima prema braku, ali ne u značajnoj korelaciji i sa stavovima prema razvodu (Milenković, 2012).

Rezultati istraživanja sprovedenih na uzorku učenika srednjih škola

Dimenzije porodičnog funkcionisanja, doživljaj smisla života, zadovoljstva životom i doživljaj usamljenosti

Na uzorku srednjoškolaca urađeno je nekoliko istraživanja u kojima je proveravan odnos doživljaja smisla života, zadovoljstva životom i doživljaja usamljenosti sa dimenzijama porodičnog funkcionisanja. Na uzorku od 200 srednjoškolaca uzrasta od 17 do 18 utvrđeno je da su kohezivnost i komunikacija u pozitivnoj i umerenoj korelaciji sa doživljajem smisla života, dok korelacija sa fleksibilnosti nije utvrđena (Jovanović i Todorović, 2012). U drugom istraživanju na uzorku od 200 srednjoškolaca (15–18 godina) utvrđeno je da postoji statistički značajna pozitivna korelacija između zadovoljstva životom i balansirane kohezije i balansirane fleksibilnosti (Murić, 2013). Rezultati istraživanja o usamljenosti pokazuju da su socijalna usamljenost i usamljenost u porodici u statistički značajnoj negativnoj korelaciji sa kohezivnošću i fleksibilnošću, dok su u pozitivnoj korelaciji sa zapletenošću, dezangažovanošću i haotičnosti (Murić, 2013).

Rezultati istraživanja sprovedenih na uzorku učenika osnovnih škola

Dimenzije porodičnog funkcionisanja, agresivnost, fizičko i verbalno nasilje učenika

U istraživanju je ispitano 200 učenika (100 učenika osnovne škole – osmog razreda i 100 učenika srednje škole), oba pola, starosti od 14 do 18 godina (Talović, 2013). Dimenzija kohezije ostvaruje negativnu korelaciju sa verbalnom manifestnom agresivnošću, sa fizičkom manifestnom agresivnošću i verbalnom latentnom agresivnošću. Dimenzija komunikacije ostvaruje negativnu korelaciju sa verbalnom i fizičkom manifestnom agresivnošću, verbalnom i fizičkom latentnom agresivnošću. Dimenzija fleksibilnost nije povezana ni sa jednom dimenzijom agresivnosti.

Na uzorku koji čini 150 učenika sedmog i osmog razreda pokazalo se da je dimenzija kohezivnosti u negativnoj korelaciji sa fizičkim nasiljem učenika, dok dimenzija fleksibilnosti nije povezana ni sa fizičkim i ni sa verbalnim nasiljem (Todorović, Arsov, Stojiljković i Simić, 2012).

Dimenzije porodičnog funkcionisanja i dimenzije ličnosti prema Ajzenku

Na uzorku koji čini 200 učenika (100 učenika završnog razreda osnovne škole i 100 učenika srednje škole) oba pola, starosti od 14 do 18 godina (Talović, 2013) pokazalo se da dimenzija kohezije ostvaruje negativnu korelaciju sa psiho-

ticizmom, a pozitivnu sa ekstraverzijom. Dimenzija fleksibilnosti je u pozitivnoj korelaciji sa ekstraverzijom. Dimenzija dezangažovanosti ostvaruje negativnu korelaciju sa psihoticizmom. Dimenzija haotičnost je u negativnoj korelaciji sa ekstraverzijom, a pozitivnom sa neuroticizmom. Dimenzija komunikacije ostvaruje negativnu korelaciju sa psihoticizmom i neuroticizmom, a pozitivnu sa ekstraverzijom. Dimenzije zapletenost i rigidnost nisu povezane sa dimenzijama ličnosti prema Ajzenku.

Rezultati istraživanja na uzorku dece predškolskog uzrasta

Dimenzije porodičnog funkcionisanja i položaj deteta u grupi predškolaca

Jedno istraživanje sprovedeno je na uzorku 110 predškolaca i njihovih majki o odnosu između funkcionalnosti porodičnih odnosa i položaja deteta u grupi predškolaca. Rezultati ovog istraživanja pokazuju da nema značajne povezanosti između sociometrijskog statusa dece u grupi predškolaca i dimenzija porodičnog funkcionisanja prema Cirkumpleks modelu. Upitnike o porodičnoj funkcionalnosti popunjavale su majke dece (Hodžić, 2015).

Prikaz razlika u proceni dimenzija porodične funkcionalnosti između određenih grupa

U jednom broju radova fokus je bio na ispitivanju razlika u proceni porodičnog funkcionisanja između različitih grupa. U nastavku rada biće prezentovani rezultati sprovedeni na uzorku mlađih adolescenata, adolescenata iz potpunih i nepotpunih porodica, adolescenata iz Srbije i Republike Srpske i adolescenata čiji roditelji konzumiraju alkohol. Na uzorku studenata rađeno je poređenje srpskih i makedonskih studenata. Takođe, biće prikazani rezultati poređenja roditelja deca sa i bez dijabetesa 1, osoba koje su hranitelji i onih koje to nisu, i osoba koje su sklone kockanju i onih koje se ne kockaju.

Procena porodičnog funkcionisanja adolescenata

Na uzorku od 100 učenika sedmog i osmog razreda osnovne škole, starosti 13 do 14 godina, utvrđeno je da između dečaka i devojčica jedino postoji značajna razlika na dimenziji haotičnost, pri čemu se viši skorovi uočavaju kod devojčica (Milojković, 2018).

Između ispitanika starosti od 15 do 18 godina ($N=100$) koji žive u Srbiji i Republici Srpskoj nisu utvrđene značajne razlike kada je reč o zadovoljstvu porodicom (Stevanović i Todorović, 2016).

Procena porodičnih odnosa adolescenata i konzumiranje alkohola od strane roditelja

Na uzorku 240 srednjoškolaca (adolescenata) utvrđeno je da postoje statistički značajne razlike na nivou kohezije, porodične komunikacije i zadovoljstva porodicom između adolescenata u zavisnosti od toga koliko često njihovi roditelji konzumiraju alkohol. U porodicama u kojima roditelji konzumiraju manje alkohola adolescenti procenjuju porodične odnose kohezivnijim, zadovoljniji su porodicom i komunikacijom u njoj u odnosu na procenu adolescenata čiji roditelji često konzumiraju alkohol (Petrović, 2012)

Procena porodičnog funkcionisanja adolescenata iz potpunih i nepotpunih porodica

Na uzorku od 100 adolescenata, 50 iz potpunih i 50 iz nepotpunih porodica (18–19 godina), utvrđeno je da postoje razlike između ispitanika iz potpunih i nepotpunih porodica u pogledu procene balansirane kohezivnosti, balansirane fleksibilnosti, dezangažovanosti, zapletenosti, komunikacije i zadovoljstva porodicom. Balansirana kohezivnost i balansirana fleksibilnost su veće u potpunim porodicama, dok je dezangažovanost i zapletenost veća u nepotpunim porodicama. Komunikacijom su manje zadovoljni adolescenti iz nepotpunih porodica, a oni su i manje zadovoljni svojim porodičnim odnosima u odnosu na adolescente iz potpunih porodica (Simčević, 2015).

Procena porodičnog funkcionisanja srpskih i makedonskih studenata

U istraživanju u kome su ispitivane razlike između 151 studenta iz Srbije i 99 studenata iz Makedonije (18–25 godina), utvrđeno je da makedonski studenti odnose u porodici procenjuju kohezivnijim u odnosu na procenu studenata iz Srbije. Sa druge strane, zadovoljstvo porodicom bilo je veće na srpskom uzorku studenata nego na makedonskom (Todorović, Janković i Arnaudova, 2016).

Procena porodičnog funkcionisanja hranitelja i osoba koja se ne bave hraniteljstvom

Između hranitelja i osoba koje se ne bave hraniteljstvom utvrđeno je da postoje statistički značajne razlike na balansiranoj koheziji, balansiranoj fleksibilnosti, dezangažovanosti, haotičnosti, porodičnoj komunikaciji, zadovoljstvu porodicom (Stepanović, 2012). Balansirana kohezija, balansirana fleksibilnost, komunikacija i zadovoljstvo porodicom procenjene su kao izraženije na uzorku hranitelja, a dezangažovanost, zapletenost i haotičnost na uzorku nehranitelja. Nije utvrđena razlika na dimenziji rigidnost.

Procena porodične komunikacije i zadovoljstva porodicom roditelja dece sa i bez dijabetesa tip 1

Na uzorku 120 ispitanika, tj. 60 bračnih parova, od čega je 30 parova roditelja dece sa juvenilnim dijabetesom (30 majki i 30 očeva), a 30 su parovi roditelja čija deca nemaju poteškoća i odstupanja u razvoju, Man-Vitnijev test je pokazalo da postoji razlika kada je reč o porodičnoj komunikaciji i zadovoljstvu porodice između roditelja dece sa dijabetesom i roditelja čija deca nemaju dijabetes (Stamenković, 2014). Porodična komunikacija i zadovoljstvo porodicom su procenjeni kao bolji od strane roditelja čija deca nemaju dijabetes. Slični rezultati dobijeni su i na poduzorcima majke i očeva, pri čemu su majke i očevi čija deca imaju dijabetes tip 1 manje zadovoljni porodicom i negativnije procenjuju komunikaciju.

Procena porodičnog funkcionisanja kockara i nekockara

Primenom t testa utvrđeno je da postoji značajna razlika između kockara i nekockara u proceni nivoa porodične kohezije, porodične komunikacije i zadovoljstva porodicom, dok razlika nije utvrđena na dimenziji fleksibilnosti, pri čemu ispitanici koji pripadaju kategoriji kockara svoju porodicu procenjuju kao manje kohezivnu, u manjoj meri su zadovoljni porodicom i komunikacijom u njoj (Kocić, 2018).

Diskusija

Glavni cilj ovog rada bio je predstavljanje istraživanja u kojima je ispitivan Cirkumpleks model porodičnog funkcionisanja. Specifičnije, istraživanjem su obuhvaćeni radovi u kojima su ispitivane korelacije dimenzija porodičnog funkcionisanja i drugih varijabli, kao i razlike u pogledu procene ovih dimenzija porodičnog funkcionisanja između određenih grupa. Kriterijum za odabir radova je bio da su autori radova nastavnici i saradnici na Departmanu za psihologiju ili da se radi o master radovima studenata na Departmanu za psihologiju.

U procesu analize podataka posmatrana je pouzdanost korišćenih instrumenata za procenu porodične funkcionalnosti i najvažniji rezultati istraživanja grupisani su po poduzorcima na kojima su istraživanja sprovedena.

U svim analiziranim radovima u kojima su navedeni podaci o pouzdanosti instrumenata za procenu porodične funkcionalnosti (FACES III i IV) dosledno se potvrđuje pouzdanost subskala za merenje kohezije/balansirane kohezivnosti, komunikacije i zadovoljstva porodicom. Prihvatljiv nivo pouzdanosti se smatra Kronbah alfa 0.7 ili više. Sa druge strane, pouzdanost subskale za procenu fleksibilnosti/balansirane fleksibilnosti varira od istraživanja do istraživanja, u kojima se Kronbah alfa kreće od .48 (Spasić Šnele et al., 2020; Todorović & Spasić Šnele, 2019) do .89 (Talović, 2013). Pouzdanosti subskala za procenu nebalansiranih

nivoa i kohezivnosti i fleksibilnosti (zapletenost, dezangažovanost, rigidnost i haotičnost) takođe variraju u analiziranim istraživanjima. U pojedinim radovima Kronbah alfa ovih skala je ispod 0.7 (Petrović, 2013; Simčević, 2015; Stepanović, 2012; Todorović i sar., 2016;) dok je u drugim Kronbah alfa 0.7 ili veća (Milenković, 2012; Malenović, 2014; Simić, 2020; Talović, 2013).

U radovima obuhvaćenim ovom analizom istraživana je odnos dimenzija porodične funkcionalnosti i različitih varijabli (npr. osobine ličnosti, doživljaj subjektivnog blagostanja, zadovoljstva životom, separacione anksioznosti, samostišavanja, vaspitni stilovi roditelja, obrasci afektivne vezanosti, agresivnost, stavovi prema braku, razvodu, rodnim ulogama) na različitim uzorcima (npr. bračni parovi, studenti, učenici srednjih i osnovnih škola, hranitelji). Sve dobijene rezultate pokušaćemo da sagledamo u svetlu osnovne hipoteze Cirkumpleks modela, a to je da porodice sa balansiranim nivoima kohezije i fleksibilnosti funkcionišu bolje od porodica sa ekstremnijim nivoima (Olson, 2000). U takvim porodicama su i članovi porodice zadovoljniji međusobnom komunikacijom (Olson et al., 1989).

Iako su ciljevi istraživanja u analiziranim radovima prilično raznoliki, u nekima od njih može se uočiti jasna potvrda osnovne hipoteze Cirkumpleks modela. Primeri takvih potvrda su utvrđene pozitivne korelacije na uzorku studenata između balansirane kohezivnosti, balansirane fleksibilnosti sa autoritativnim vaspitnim stilom roditelja koji se smatra najboljim vaspitnim stilom, a negativne sa autoritarnim vaspitnim stilom. Sa druge strane, nebalansirani nivoi kohezivnosti i fleksibilnosti ostvaruju pozitivnu korelaciju sa autoritarnim vaspitnim stilom roditelja, koji karakteriše krutost u definisanju porodičnih uloga, postojanje pravila i emocionalna hladnoća između članova (Todorović i sar., 2014). U skladu sa ovim su i utvrđene pozitivne korelacije između zadovoljstva porodicom u celini i zadovoljstva komunikacijom i autoritativnog vaspitnog stila, a negativne korelacije sa autoritarnim vaspitnim stilom (Todorović i sar., 2012; Todorović i sar., 2019).

Istraživanje sprovedeno na uzorku 62 bračna para (Malenović, 2014) potvrđuje da postoji povezanost između balansirane kohezije, fleksibilnosti, zadovoljstva porodicom i komunikacije i sigurnog obrasca afektivne vezanosti, odnosno pozitivnog radnog modela sebe i drugih. S druge strane, nesigurni obrasci afektivne vezanosti (izbegavajući, preokupirani i bojažljivi) u negativnoj su korelaciji sa kohezijom, fleksibilnošću, komunikacijom i zadovoljstvom porodicom, a u pozitivnoj sa dezangažovanošću i haotičnošću, ukazujući da je nesigurnost u sebe i/ili druge povezana sa nižom porodičnom funkcionalnošću.

Kada su u pitanju neke individualne osobine, istraživanje sprovedeno na uzorku ispitanika odraslog doba, koji su ujedno i hranitelji (Stepanović, 2012) pokazuje da će ekstraverzija, otvorenost i savesnost biti izraženije u kohezivnijim i fleksibilnijim porodicama, a da će u takvim porodicama biti manje izražena agresivnost, neuroticizam i negativna valenca. Takođe, na uzorku 200 učenika

osnovnih i srednjih škola potvrđuje se da će estraverzija biti izraženija kod učenika u čijim porodicama je izraženija kohezivnost, fleksibilnost, komunikacija, dok će psihoticizam negativno korelirati sa ovim dimenzijama porodičnog funkcionisanja. Neuroticizam će biti niži kod onih učenika koji su zadovoljniji komunikacijom u porodici, a izraženiji u onim porodicama u kojima je izražena haotičnost porodičnih odnosa (Talović, 2013). U istom istraživanju dobijeni su podaci da će u kohezivnijim porodicama i porodicama u kojima su članovi zadovoljni međusobnom komunikacijom biti manje izražena verbalna i fizička agresivnost. Istog smera su i rezultati istraživanja koji potvrđuju da će fizičko nasilje učenika u školi biti manje ukoliko su odnosi u porodici kohezivniji (Todorović i sar., 2012). Istraživanja u kojima je ispitivan odnos između osobina ličnosti merene Plučikovim indeksom emocija i kohezivnosti i fleksibilnosti (Todorović i Simić, 2009) pokazuje da su zaštita, orijentacija, lišenost, odbacivanje i istraživanje povezani sa fleksibilnošću porodičnih odnosa.

Dimenzija kohezivnosti, fleksibilnosti, komunikacije i zadovoljstvo porodicom su u korelaciji pozitivnog smera sa dimenzijom konfliktne nezavisnosti (od majke i oca), a negativno sa dimenzijama nezavisnosti stavova (od majke i oca), emocionalna nezavisnost i funkcionalna nezavisnost (od majke i oca) na skali psihološke separacije (Simić, 2020). Rezultati ukazuju da adolescenti koji žive u porodici u kojoj postoji emocionalna povezanost između članova, fleksibilnost uloga i pravila, dobra komunikacija i koji su zadovoljniji porodicom nisu opterećeni osećanjem krivice, niti anksioznošću, ne osećaju preveliku odgovornost, inhibiciju niti bes u odnosima sa majkom i ocem. S druge strane, zavisniji su od svojih roditelja u pogledu stavova, a imaju i izraženiju potrebu za odobravanjem, pokazivanjem bliskosti, zajedništva i za emocionalnom podrškom od strane roditelja i u manjoj meri su samostalni u obavljanju praktičnih i ličnih svakodnevnih aktivnosti i poteškoća. Dimenzija dezangažovanosti je u pozitivnoj korelaciji sa dimenzijama nezavisnosti stavova (od majke i oca), emocionalna nezavisnost (od majke i oca) i funkcionalna nezavisnost (od majke i oca), a negativno je povezana sa dimenzijom konfliktne nezavisnosti (od majke i oca) na skali Psihološke separacije, ukazujući da adolescenti koji potiču iz porodica u kojima postoji nizak nivo povezanosti među članovima imaju nezavisnije stavove od roditelja, oni su emocionalno i funkcionalno nezavisniji od oba roditelja. Dalje, adolescenti iz porodica u kojoj su odnosi umreženi, odnosno zapleteni pokazuju manju emocionalnu, funkcionalnu i konfliktnu nezavisnost od oba roditelja i imaju slične stavove sa roditeljima, dok su adolescenti iz rigidnih porodica u većoj meri emocionalno i funkcionalno zavisniji i njihovi stavovi više zavise od stavova njihovih roditelja. Adolescenti koji potiču iz porodica u kojima ne postoje tačno definisane uloge, već se one stalno menjaju i prebacuju sa jednog na drugog člana (dimenzija haotičnosti), imaju nezavisnije stavove od stavova svojih roditelja, ali i manju potrebu da dokazivanjem, bliskošću i emocionalnom podrškom od majke, ali ne i od oca. Kod njih se može uočiti i viši stepen anksioznosti, besa, krivice, nepoverenja u odnosima sa oba roditelja.

Brojna istraživanja takođe potvrđuju da postoji pozitivan odnos između kohezivnosti, fleksibilnosti, komunikacije i različitih individualnih karakteristika. Naime, u porodicima u kojima je izraženija kohezivnost i fleksibilnost, a članovi porodice zadovoljniji međusobnom komunikacijom izraženiji je i doživljaj subjektivnog blagostanja (Todorović i Simić, 2013; (Kocić, 2018), doživljaj smisla života (Jovanović i Todorović, 2012), zadovoljstvo životom (Murić, 2013), pozitivni stav prema životu i pozitivni afektivitet (Todorović & Spasić Šnele, 2019), empatija (Janković i sar., 2013), a manje izražena socijalna usamljenost i usamljenost u porodici (Murić, 2013). Takođe, samostišavnje pozitivno korelira sa nebalansiranim nivoima i kohezivnosti i fleksibilnosti (Janković i sar., 2017).

U jednom broju istraživanja pažnju autora privuklo je i pitanje o odnosu dimenzija porodičnog funkcionisanja i usvojenih polnih uloge (maskulnost/femininost), tradicionalnost rodnih uloga i stavova prema ravnopravnosti polova. Na uzorku punoletnih osoba koje su u braku ili vezi pokazalo se da kohezija i komunikacija ostvaruju značajnu povezanost sa femininošću, a fleksibilnost sa femininošću i maskulinošću (Todorović & Spasić Šnele, 2019). Sagledano na nivou pola uočava se da su dimenzije kohezija i komunikacija povezane sa femininošću kod osoba muškog pola, dok je na uzorku osoba ženskog pola samo kohezija povezana sa femininošću (Spasić Šnele et al., 2020). Na uzorcima oba pola dimenzija fleksibilnosti je u pozitivnoj korelaciji sa femininošću i maskulinošću.

Dalje, pokazalo se da je stav prema roditeljskoj ulozi u pozitivnoj korelaciji sa kohezijom i fleksibilnošću (Petrović, 2013). Skale socijalno interpersonalno heteroseksualnih uloga i skale bračnih uloga i obrazovnih uloga su u pozitivnoj korelaciji sa kohezivnošću i fleksibilnošću, dok je skala profesionalnih uloga u negativnoj korelaciji sa kohezivnošću i fleksibilnošću. Ipak pokazalo se ne postoji povezanost između tradicionalnog shvatanja rodnih uloga i komunikacije u porodici na uzorku 2283 ispitanika starijih od 18 godina (Todorović i Janković, 2014).

Svojevrsan doprinos potvrdi osnovne hipoteze Olsonovog modela daju i rezultati istraživanja u kojima su istraživane razlike u proceni dimenzija porodičnog funkcionisanja između određenih grupa. Tako na primer, adolescenti iz potpunih porodica procenjuju da je balansirana kohezivnost i balansirana fleksibilnost veća u njihovim porodicama, dok je dezangažovanost i zapletenost procenjena kao veća od strane adolescenata iz nepotpunih porodica (Simčević, 2015). Takođe, komunikacijom i porodicom u celini su manje zadovoljni adolescenti iz nepotpunih porodica. Drugo istraživanje na poduzorku adolescenata pokazuje da adolescenti čiji roditelji manje konzumiraju alkohol procenjuju porodične odnose kohezivnijim i zadovoljniji su porodicom i komunikacijom između članova u odnosu na procenu adolescenata čiji roditelji često konzumiraju alkohol (Petrović, 2012). Istraživanja na poduzorku roditelja pokazuju da su roditelji čija deca nemaju poteškoća u razvoju zadovoljniji komunikacijom u porodici i porodicom u celini u odnosu na roditelje dece sa juvenilnim dijabetesom (Stamenković, 2014).

U hraniteljskim porodicama balansirana kohezija, balansirana fleksibilnost, komunikacija i zadovoljstvo porodicom procenjene su kao izraženije u odnosu na nehraniteljske porodice, dok je dezangažovanost, zapletenost i haotičnost izraženija na uzorku nehranitelja (Stepanović, 2012). Na uzorku 40 muškaraca kod kojih je dijagnostikovana poremećaj kontrole impulsa – patološko kockanje (F63.0), i 40 muškaraca bez ovog poremećaja utvrđeno je da ispitanici koji pripadaju kategoriji kockara svoju porodicu procenjuju kao manje kohezivnu i u manjoj meri su zadovoljni porodicom i komunikacijom u njoj (Kocić, 2018).

Zaključak

U radu je dat pregled istraživanja koja se oslanjaju na Olsonov Cirkumpleks model porodičnog funkcionisanja, a u čijoj realizaciji su učestvovali članovi Departmana za psihologiju i studenti u okviru svojih master radova u periodu od 2009. do 2020. godine. Ideja rada bila je sistematizacija stečenih saznanja u kontekstu provere osnovne hipoteze Olsonovog modela da su balansirani nivoi kohezije i fleksibilnosti najpodesniji za zdravo porodično funkcionisanje.

Najpre, srpovedena analiza pokazuje da se dosledno potvrđuje pouzadnost subskala za merenje kohezije/balansirane kohezivnosti, komunikacije i zadovoljstva porodicom. Sa druge strane, pouzadnost subskale za procenu fleksibilnosti/balansirane fleksibilnosti, ali i nebalansiranih nivoa (zapletenost, dezangažovanost, rigidnost i haotičnost) varira od istraživanja do istraživanja ukazujući na potrebu za daljim poboljšanjem ovih dimenzija kako bi model mogao da se uniformno primenjuje na različitim uzorcima.

Rezultati istraživanja daju svojevrsnu potvrdu osnovne hipoteze Olsonovog modela ukazujući da su mnogi pozitivni aspekti razvoja, psihičkih osobina, doživljaja, stavova povezani sa izraženijom kohezivnošću, fleksibilnošću, većim zadovoljstvom porodicom u celini i komunikacijom između članova porodice, kada je reč o punoletnim osobama (opštoj populaciji), bračnim parovima, hraniteljskim porodicama, studentima, srednjoškolcima, osnovnoškolcima... Dalje, uočena je i razlika u proceni porodične funkcionalnosti između ispitanika čije porodice su opterećene dodatnim stresom (dijabetes 1 kod dece, dijagnoza patološko kockanje, konzumacija alkohola, nepotpune porodice) i porodica koje nisu opterećene takvom vrstom stresa, ukazujući na negativniju procenu balansiranih dimenzija u porodicama sa dodatnim stresom.

Imajući u vidu sve navedeno, može se zaključiti da Cirkumpleks model predstavlja značajan model u razumevanju funkcionisanja porodice kao sistema i da istraživanje ovog modela može dati značajne kako teorijske tako i praktične implikacije u mnogim oblastima koji su predmet interesovanja psihologa.

Literatura

- Deutsch, H. (1967). *Selected Problems of Adolescence*. New York: International Universities Press.
- Hodžić, E. (2015). *Funkcionalnost porodičnih odnosa i pozicija u grupi predškolaca*. (Master rad). Univerzitet u Nišu: Filozofski fakultet.*²
- Janković, I., Todorović, J., & Arnaudova, V. (2017). Family functioning and self-silencing of students. *Facta Universitatis, Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History*, 16(2), 151–161.*
- Janković, I., Todorović, J., i Arnaudova, V. (2019). Vaspitni stilovi roditelja kao prediktori zadovoljstva studenata porodičnim odnosima. U: Dimovski, D., Stanojević, J., Kostić, M. (ur.) Zbornik radova *Roditeljstvo, dar, teškoća i šansa*, Niš, Centar za socijalni rad i Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, str. 173–189.*
- Jovanović, M. (2012). *Porodični odnosi i doživljaj smisla života kod adolescenata*. (Master rad). Univerzitet u Nišu: Filozofski fakultet.*
- Kocić, T. (2018). *Porodični odnosi, subjektivno blagostanje i mračna trijada kod patoloških kockara*. (Master rad). Univerzitet u Nišu: Filozofski fakultet. *
- Petrović, A. (2013). *Stavovi prema ravnopravnosti polova i porodični odnosi*. (Master rad). Univerzitet u Nišu: Filozofski fakultet.*
- Milenković, M. (2012). *Stavovi studenata o braku i razvodu s obzirom na strukturu porodice i kvalitet porodičnih odnosa*. (Master rad). Univerzitet u Nišu: Filozofski fakultet.*
- Mitić, M. (1997). *Porodica i stres – između poraza i nade*. Beograd: Filozofski fakultet - Institut za psihologiju.
- Malenović, A. (2015). *Transgeneracijski prenos funkcionalnosti porodičnih odnosa i povezanost sa obrascima afektivne vezanosti*. (Master rad). Univerzitet u Nišu: Filozofski fakultet. *
- Milojković, M. (2018). *Porodično funkcionisanje, depresivnost i anksioznost mlađih adolescenata*. (Master rad). Univerzitet u Nišu: Filozofski fakultet. *
- Murić, N. (2013). *Zadovoljstvo životom i socijalna i emocionalna usamljenost srednjoškolaca u kontekstu porodične kohezivnosti*. (Master rad). Univerzitet u Nišu: Filozofski fakultet. *
- Olson, D. H. (2000). Circumplex Model of Family Systems. *Journal of Family Therapy*, 22(2), 144–167.
- Olson, D. H., & Gorall, D. M. (2006). *FACES IV and the Circumplex model*. Minneapolis, MN: Life Innovations.
- Olson, D. H., Gorall, D.M. & Tiesel, J. W. (2007). *FACES IV Manual*. Minneapolis, MN: Life Innovations.
- Olson, D. H., Russell, C. S., & Sprenkle, D. H. (1989). *Circumplex Model: Systemic assessment and treatment of families*. New York: Haworth Press.

² Zvezdicom su označeni analizirani radovi.

- Petrović, J. (2012). *Procena porodičnih odnosa srednjoškolaca i konzumiranje alkohola od strane roditelja*. (Master rad). Univerzitet u Nišu: Filozofski fakultet.*
- Simić, I., Stojiljković, S. i Todorović, J. (2013). Doživljaj porodičnih odnosa, empatija i novčani prihodi porodice. *Teme*, XXXVII, 719–734.*
- Simić, M. (2020). *Povezanost porodičnog funkcionisanja, statusa identiteta i psihološke separacije kod studenata*. (Master rad). Univerzitet u Nišu: Filozofski fakultet.*
- Simčević, A. (2015). *Porodični odnosi, anksioznost i samostišavanje adolescenata u potpunim i nepotpunim porodicama*. (Master rad). Univerzitet u Nišu: Filozofski fakultet.*
- Spasić Šnele, M., Todorović, J., & Komlenić, M. (2020). Gender roles and dimensions of family functioning as predictors of subject well-being in men and women. *Teme*, 3, 681–701. doi: 10.22190/TEME200310052S*
- Stamenković, T. (2014). *Partnerska prilagođenost, porodična komunikacija i zadovoljstvo porodicom roditelja dece sa i bez dijabetesa tip 1*. (Master rad). Univerzitet u Nišu: Filozofski fakultet.*
- Stepanović, D. (2013). *Funkcionalnost porodičnih odnosa i dimenzije ličnosti hranitelja*. (Master rad). (Master rad). Univerzitet u Nišu: Filozofski fakultet.*
- Stevanović, I. i Todorović, J. (2016). Kvalitet porodičnih odnosa kod adolescenata iz Srbije i Republike Srpske, U A. Kostić, B. Dimitrijević, T. Stefanović-Stanojević (ur.) Psihološka razmatranja i perspective (str 141-163), tematski zbornik radova sa naučno-stručnog skupa Dani primenjene psihologije u Nišu, Filozofski fakultet Niš*
- Talović, B. (2013). *Funkcionalnost porodice, osobine ličnosti i agresivnost adolescenata*. (Master rad). Univerzitet u Nišu: Filozofski fakultet.*
- Todorović, J. i Simić, I. (2009). Uloga porodice u formiranju emocionalnog profila studenata društvenih nauka, *Teme*, 33(4), 1281–1294.*
- Todorović, J. i Simić, I. (2014). Tradicionalno shvatanje rodni uloga i komunikacija u porodici. U Dimitrijević, B. (ur.) *Savremene paradigme u nauci i naučnoj fantastici* (str. 9-22). Zbornik radova naučnog skupa sa međunarodnim učešćem Nauka i savremeni univerzitet 3, Niš: Filozofski fakultet.*
- Todorović, J. i Simić, I. (2013). Dimenzije porodičnog odnosa, subjektivno blagostanje i tip domaćinstva. U Dimitrijević, B. (ur.) *Humanizacija univerziteta* (str. 298–311). Zbornik radova naučnog skupa sa međunarodnim učešćem Nauka i savremeni univerzitet 2, Niš: Filozofski fakultet.*
- Todorović, J., Arsov, J., Stojiljković, S., i Simić, I. (2012). Porodični odnosi i nasilno ponašanje učenika. U: Stefanović-Stanojević, T., Todorović, J., Dimitrijević, B. (ur.) *Psihički razvoj, mentalno zdravlje i rad* (36–51), Tematski zbornik radova sa VI Konferencije Dani primenjene psihologije (24–25.09.2010.). Niš: Filozofski fakultet.*
- Todorović, J., Janković, I., & Arnaudova, V. (2016). Differences in family relations between students from Skoplje and Niš, International conference on theory and practice in psychology. Skopje: Faculty of Philosophy.*

- Todorović, J., Matejević, M. & Jovanović, D. (2014). Pattern of Family Functioning and Dimensions of Parenting Style, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, Volume 141, 25 August 2014, Pages 431–437*
- Todorović, J., Matejević, M., & Simić, I. (2012). Educational Styles, Communication and Contentment of students with their Families. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* (Elsevier), 69, 899–907.*
- Todorović, J. & Spasić Šnele, M. (2019). Family factors and gender roles as predictors of positive affectivity and attitude towards life. In: И. О. Логинова (eds.), *Психологическое здоровье человека: жизненный ресурс и жизненный потенциал [Psychological health of the person: life resource and life potential]* (pp. 34–42). Krasnoyarsk (Russia): Красноярский государственный медицинский университет имени профессора В. Ф. Войно-Ясенецкого. *

CONTRIBUTION OF THE DEPARTMENT OF PSYCHOLOGY IN THE UNDERSTANDING OF THE FAMILY FUNCTIONING CIRCUMPLEX MODEL

Abstract

This work contains an overview of 13 scientific research, conducted by professors and colleagues from the Department of Psychology, and 14 master thesis that examine the dimensions of the Circumplex Model of family functioning and their relations with other variables. The goal of the conducted analysis is to examine the contributions of the Department of Psychology in understanding this model of family functioning. The presented research results were viewed in the light of the initial assumption of the Circumplex Model, and that is that balanced levels of cohesion and flexibility are the most suitable for healthy family functioning, whereas the unbalanced level of cohesion and flexibility (very high or very low) are associated with problematic family functioning. The results of the conducted analysis are that the majority of analyzed work supports the basic assumption of the Circumplex Model.

Keywords: *Family functioning, cohesion, flexibility, communication, satisfaction with family.*

CELOŽIVOTNI RAZVOJ: ODRASLO I STARO DOBA¹

Apstrakt

Razvojna psihologija odraslog i starog doba proučava psihološke promene koje se događaju sa starenjem i obuhvata sve domene funkcionisanja. Razvojne promene u ovom dobu neće uvek biti progresivne; tu su periodi održanja/stagnacije i periodi opadanja sposobnosti, osobina i uloga. U ovom radu biće predstavljene dve teme: ekološke teorije razvoja, kao model promena u odraslom i starom dobu; i potreba za osećajem smisla u dva osnovna životna domena – ljubavi i radu.

Ključne reči: *odraslo i staro doba; ekološke teorije razvoja; kontekst razvoja; smisao života; lična sreća*

Kada se čuje termin *razvojna psihologija*, prva asocijacija je razvoj dece. Velike i brze promene koje se odvijaju kod odojčeta i deteta zaista jesu odlična ilustracija razvoja. Koliko se samo razlikuje novorođenče od mališana koji slavi prvi rođendan! Koliki razvojni put je pređen za samo dvanaest meseci! A šta je sa odraslim i starim ljudima? Da li se oni *razvijaju*? Čak se i studenti psihologije ponekad ustežu da daju odgovor. Ključno je to što razvoj ne podrazumeva samo progresivne promene, razvoj obuhvata i periode održanja/stagnacije i periode opadanja sposobnosti, osobina i uloga – ljudi se razvijaju čitavog života.

Psihologija odraslog i starog doba uvedena je kao obavezni predmet na osnovne akademske studije psihologije Filozofskog fakulteta u Nišu u programu akreditovanom 2008. godine. Od tada do danas generacije studenata uče o razvojnim promenama odraslih i starih, na temelju savremenih naučnih saznanja i služeći se primerima iz neposredne okoline. Iz pozicije nastavnika je sjajno govoriti o nečemu što svi mogu da prepoznaju kod ljudi u sopstvenoj sredini. Učeći, studenti upoznaju i razumeju razvojne izazove sa kojima se suočavaju odrasli i stari ljudi. Stečena znanja i stavovi biće neophodni za rad sa ovim uzrasnim grupama, sa kojima se psiholozi susreću kao sa roditeljima predškolaca i učenika, sa zaposlenima, potrošačima, klijentima na savetovanju, u centrima za socijalni rad, zdravstvenim ustanovama, kroz sisteme usluga za brigu o starima ili u nekim

¹ Pripremljeno u okviru projekta Pedeset godina Filozofskog fakulteta u Nišu – retrospektive, praktične implikacije i vizija za buduće generacije psihologa i socijalnih radnika, koji se izvodi na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu (br. 100/1-10-6-01).

novim domenima rada psihologa koji će se tek otvoriti. Izdvojićemo interesantna saznanja, neka otkrivena, a neka iznova potvrđena, kroz višegodišnje izučavanje razvoja u odraslom i starom dobu, zajedničkim zalaganjima nastavnika i studenata.

Poznato, a ipak novo: razvoj u kontekstu

Jedan od modela za objašnjenje razvoja je model stadijuma – teorije koje pripadaju ovom modelu predviđaju određene faze kroz koje prolazi svaka osoba; prolazeći kroz te periode i savlađujući razvojne zadatke osoba se razvija. U vezi sa odraslim dobom, verovatno najpoznatija teorija stadijuma jeste teorija psihosocijalnog razvoja Erika Eriksona. Pristalice modela kontinuiranog razvoja bi Eriksonovu, kao i ostale teorije stadijuma, kritikovali zbog grube, veštačke podele – da li se ljudi zaista razvijaju kroz odeljene stadijume; da li unutar jednog stadijuma zaista nema drugih značajnih promena – da li se sve promene odvijaju unutar istog domena; da li su stadijumi privlačna, ali iskrivljena slika razvojnih procesa, koji su, zapravo, kontinuirani? Ovim primedbama se može dodati još jedna, podjednako ozbiljna, ako ne i najozbiljnija – da li se ljudi širom sveta, u različitim kulturama i različitim životnim okolnostima, razvijaju na isti način? Da li je realno očekivati da postoji jedan razvojni tok, jedan niz stadijuma (i razvojnih zadataka) za sve? Koliko god da su privlačne, teorije stadijuma su neizbežno etnocentrične, odraz vremena u kojem su nastale, a vrlo često odslikavaju idealan, a ne realan razvoj ljudi (pored Eriksonove, tu spada i npr. teorija Rodžera Gulda, Danijela Levinsona i teorija spisateljice Gejl Šihi, koja je imala velikog odjeka u psihologiji i široj javnosti; iako se ne radi o pravoj teoriji; ovde spadaju i čuveni razvojni zadaci Roberta Hajvighursta; Opsenica Kostić, 2017). Nije moguće govoriti o razvoju, a ne uzeti u obzir kontekst – sredinu u kojoj se razvoj odvija.

Rane ideje – Klaus Rigel

Ekološki pristup počiva na neoborivoj činjenici da se razvoj odvija u određenom kontekstu i da taj kontekst utiče na tok razvoja. Ljudi ne žive u jednakim laboratorijskim uslovima, niti se razvijaju u vakuumu. Mi živimo i razvijamo se unutar socijalne i kulturne sredine. Ekološke teorije su novije u odnosu na teorije stadijuma, ali treba reći da sama ideja o istraživanju razvoja u kontekstu nije nova. Tvrdnju da je za razumevanje evolucione vrednosti nekog ponašanja potrebno razmatranje u ekološkom području u kojem se ponašanje razvilo, izrekao je još Čarls Darvin (Vasta i sar., 2005). Prethodnikom ekoloških teorija u psihologiji može se smatrati autor nedovoljno poznat domaćoj javnosti – Klaus Rigel (Klaus Riegel, 1925–1977). Pored drugih brojnih doprinosa psihologiji, Rigel je tokom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka uobličavao svoje dijalektičko gledište upravo sa stanovišta da je psihologija u opasnosti da izgubi

svoje veze sa društveno-istorijskim kontekstom. Što se tiče same razvojne psihologije, jedan od značajnih problema je, za Rigela, bio njen aistorijski karakter (van Ijzendoorn et al., 1984). Rigelova dijalektička analiza razvoja usmerena je na razvojne procese koji se odvijaju u četiri dimenzije (Despot Lučanin, 2003). Prva je individualna biološka dimenzija, koja se odnosi na fizičku zrelost i zdravlje, na biološke procese, kao što je npr. menopauza. Druga dimenzija je individualna psihološka, a obuhvata socioemocionalni i kognitivni razvoj, procese koji rezultiraju događajima kao što je npr. postizanje nezavisnosti. Sledeća dimenzija je kulturno-sociološka i odnosi se na očekivanja koja određeno društvo ima u odnosu na određenu osobu, kao i na socijalne stavove koje je ta osoba usvojila. I na kraju dolazi dimenzija okruženja, koja obuhvata fizičku, ekonomsku i političku situaciju u kojoj osoba živi. Ove dimenzije su međuzavisne, a razvoj se odvija kada promena u jednoj dimenziji izazove potrebu za prilagođavanjem u drugoj (ili u svim ostalim) dimenzijama. Na primer, kada je osoba fizički zrela i emocionalno spremna za brak (biološka i psihološka dimenzija), ona će i stupiti u brak, *ukoliko* je dovoljno stara prema stavovima kulture i društva u kojima živi i ukoliko može da obezbedi finansijsku nezavisnost (kulturna dimenzija i dimenzija okoline). Recimo da osoba, iz različitih razloga, ne može da postigne finansijsku nezavisnost, pa je i dalje izdržavaju roditelji (nepovoljni uslovi okoline). Ovo će predstavljati izazov za održavanje/prilagođavanje osećaja sopstvene zrelosti (psihološka dimenzija), što je situacija koja će u različitim kulturama imati drugačije ishode. Npr. u razvijenim zemljama je verovatnije da će osoba odložiti brak, dok živi sa roditeljima, jer nije finansijski nezavisna, i zbog toga se ne oseća zreloom i samostalnom. U siromašnijim zemljama osoba ipak može da se odluči na brak, što će proizvesti drugačije izazove u psihološkom prilagođavanju. Zbog ove isprepletenosti dimenzija razvoja i specifičnog sklopa uslova u kojima se ljudi nalaze, neadekvatno je govoriti o stadijumima razvoja; možemo govoriti o procesima razvoja. Kritika Rigelove teorije usmerena je na njenu apstraktnost (Despot Lučanin, 2003), ali je svakako treba uvažiti kao ranu primenu analize ekoloških sistema.

Ekološke teorije razvoja

Tri istraživača kojima najviše dugujemo na polju izučavanja razvoja u kontekstu su Bronfenbrenner, Elder i Balts. Svoje ideje predstavili su gotovo u isto vreme – u ranim sedamdesetim godinama 20. veka. Koristeći drugačije termine, sva trojica pišu o sprezi između sredine i individue koja se razvija. (O njima možete pročitati i u knjizi „Novi životni stilovi i forme porodice“ Opsenica Kostić, 2017.)

Bronfenbrennerov ekološki model. Juri Bronfenbrenner (Urie Bronfenbrenner, 1917–2005) rođen je u Moskvi, a njegova porodica se preselila u SAD kada je imao šest godina. Studirao je psihologiju i muziku, doktorirao u oblasti razvojne psihologije. Od svojih najranijih radova bio je zainteresovan za

proučavanje uticaja kulture na razvoj deteta. Verovatno da deo tog interesovanja potiče i iz njegovog ličnog iskustva. Jedna od njegovih prvih knjiga, *Dva sveta detinjstva* (Bronfenbrenner, 1970), odnosi se na poređenje dva različita društvena konteksta u kojem se razvija dete – SAD i (tadašnji) Sovjetski Savez. Bronfenbrenner je prepoznao etnocentrični pristup koji su mnogi od njegovih kolega unosili u (dečiju) razvojnu psihologiju. Naročito je bio protiv eksperimentalnog pristupa i ispitivanja ponašanje dece u laboratorijskim uslovima, jer je smatrao da rezultati neće pokazivati ono što se zaista događa u stvarnom životu. U svom članku iz 1977. godine Bronfenbrenner daje čuvenu „definiciju“ takve razvojne psihologije: „nauka o čudnom ponašanju dece u nepoznatim situacijama sa nepoznatim odraslima, koje se odvija za najkraće moguće vreme“ (eng. „the science of the strange behavior of children in strange situations with strange adults for the briefest periods of time“; Bronfenbrenner, 1977, str. 513).

Bronfenbrenner je tvrdio da razvoj mora biti proučavan u kontekstu, jer on zahteva socijalno iskustvo. Tokom godina razvio je nov model objašnjenja šta se događa kada individua stupa u interakciju sa društvenim svetom oko sebe. Svoju teoriju je nazvao ekologijom ljudskog razvoja (Bronfenbrenner, 1979). Sam termin *ekologija* pozajmljen je iz biologije, gde se odnosi na različite interakcije organizama i okoline; gde je ekosistem kompleksno jedinstvo živih bića i prostora u kojem ona žive. Šta ovo znači za ljudski razvoj? Bronfenbrenner smatra da su uslovi u kojima se ljudi razvijaju vrlo slični uslovima ekosistema². Ljudi su društvena bića i njihov razvoj zavisi od odnosa koje formiraju tokom života. Neki od ovih odnosa su bliski i neposredni, a drugi su dalji i indirektni. Osobe čak i ne moraju biti svesne svih odnosa unutar kojih žive. Odnosi mogu biti opisani kao različiti sistemi, od kojih svaki nudi različite uloge (npr. vođa, sledbenik/član, negovatelj), pravila i granice (dozvoljeno i zabranjeno), kao i norme i očekivanja u odnosu na različite pojedince unutar sistema. Pojedinci su pod uticajem ovakvih odnosa, ali i oni utiču na odnose. Na primer, razvojni psiholozi su dugo bili usmereni na uticaj koji roditelji imaju na razvoj svoje dece. Prema Bronfenbrenneru, ovo je jednostrano gledište, jer ne uključuje i ne ispituje uticaj koji deca imaju na svoje roditelje i njihove dvosmerne interakcije. Odnose u kojima se nalazimo i koji se protežu kroz četiri ekološka sistema treba zamisliti kao set babuški – jedni unutar drugih. Kako ovo izgleda na primerima?

Pored neposrednog konteksta unutar kojeg jedna osoba živi, kao što je porodica ili grupa prijatelja – mikrosistem, na tu osobu utiču i drugi sistemi. Ako članovi jednog sistema (npr. roditelji) stupaju u interakcije sa članovima drugog mikrosistema (npr. sa nastavnicima, psihologom, pedagogom), to će imati indirektno efekte na razvoj deteta (recimo da se roditelj može interesovati kako da što bolje podrži interesovanja koje dete pokazuje). Ili – partner osobe (momak,

² Klasičan primer ekosistema je koralni greben, gde svi organizmi koji na njemu žive (koralni, ribe, puževi, krabe itd.) zavise jedni od drugih i od temperature, svetla i sastava vode oko njih. Promena samo jednog elementa ekosistema odraziće se na funkcionisanje sistema u celini.

devojka, supružnik...) stupa u interakcije sa roditeljima osobe; taj odnos članova dva mikrosistema snažno utiče na osobu, želela to ona ili ne. Interakcije članova mikrosistema stvaraju mezosistem – sistem međusobnih odnosa mikrosistema. Egzositem je sistem koji utiče na osobu, ali ona nije u njemu (šira društvena okolina). Na primer, majčine kolegice sa posla ili kolege partnera mogu imati (indirektan) uticaj na život osobe, iako ona sama nije u neposrednim interakcijama sa njima. Na kraju, širi kulturni kontekst, sa zakonima, pravilima, normama i verovanjima specifičnim za konkretno društvo, ima snažan uticaj na sve sisteme. To je makrosistem i generalno se menja teže od ostalih sistema. Npr. uverenja o tome šta je važno (za uspeh) u životu ili čemu treba težiti, uticaće na sve – decu, adolescente, mlade odrasle, sredovečne, stare; na sve članove sistema i njihove interakcije. Najvažnije za Bronfenbrennerovu teoriju je posmatranje interakcija i uticaja kao višesmernih. Osobe utiču na okolne sisteme, a ujedno su pod uticajem istih tih sistema, tj. „karakteristike osobe funkcionišu i kao indirektni proizvođač i kao produkt razvoja” (Bronfenbrenner & Morris, 2006; prema Hendry & Kloep, 2012).

Teorija životnog toka Glena Eldera. Sa izuzetkom Bronfenbrennera, psiholozi i psihijatri su, do druge polovine prošlog veka, predlagali teorije razvoja usmerene na pojedinca. Sociolozi tradicionalno imaju drugačije usmerenje, oni proučavaju „makrosistem“, kako društvo i društvene grupe funkcionišu. Glen Elder (Glen Elder, 1934) koji se obično označava kao sociolog, mada je doktorirao i psihologiju i sociologiju i ima zvanje naučnog savetnika u obe oblasti. Njegov pristup životnog toka je interdisciplinarni pristup razvoju odraslih, kod nas više poznat sociolozima, nego psiholozima.

Elder je rođen u SAD, u toku Velike depresije (eng. *Great Depression*), globalnog ekonomskog kraha koji je počeo padom berze u jesen 1929. godine, na dan poznat kao Crni utorak, a trajao je do 1939. godine. Posledice depresije bile su ogroman rast nezaposlenosti (do 25% u SAD, a čak i više u drugim industrijalizovanim zemljama), pad cena useva (farmeri su bili naročito pogođeni) i opšti pad ličnih prihoda. Društvene promene tih razmera (sociološki aspekt) vrlo verovatno će proizvesti trajne efekte na ljude koji su njima bili zahvaćeni (psihološki aspekt). Elder je želeo da proučava upravo taj problem: kakve efekte je Velika depresija imala na ljude? Srećom, postojali su longitudinalni podaci koji su sadržali mnoštvo mera, od socioekonomskih do mera psihološkog blagostanja. Rezultati njegovih detaljnih analiza predstavljeni su u poznatoj knjizi *Deca Velike depresije: društvene promene životnog iskustva* (Elder, 1972; prema Hendry & Kloep, 2012). Ljudi su bili različito pogođeni ekonomskim krahom, neki su bili oterani u siromaštvo, a neki su se bogatili kupujući jeftino od onih koji su bili prisiljeni da prodaju svoju imovinu. Osobe koje su iskusile ekonomske probleme imale su različite reakcije u ponašanju i doživljavanju. Ekonomsko prilagođavanje koje je uključivalo gubitak (npr. prodaja imovine, korišćenje uštedevine, značajno smanjivanje kupovine) imalo je negativniji psihološki uticaj na porodice nego drugi

aranžmani prilagođavanja, kao što je uzgajanje sopstvenog povrća, zapošljavanje majki, prekovremeni rad očeva (Elder et al., 1992). Deca koja su tada odgajana obično nisu bila direktno pod uticajem ekonomskih nepovoljnosti, već indirektno, preko reakcija roditelja. Generalno, na nepovoljnu ekonomsku situaciju otac je reagovao povišenom hostilnošću i negativnim odnosom prema supruzi. Napetost u bračnim odnosima, zajedno sa finansijskim problemima, u mnogim slučajevima vodila je ka kažnjavajućim, nedoslednim ili odbacujućim stilovima roditeljstva. Ovakve promene u roditeljskom ponašanju povećale su verovatnoću temper tantruma i drugog problematičnog ponašanja mlađe dece, a povećavala su i rizik od agresivnog ponašanja i depresivnih osećanja kod adolescentne dece. Međutim, ako odnos roditelja nije bio narušen ili je čak ojačan ekonomskim teškoćama (ovo je naročito bio slučaj kod parova koji su imali snažnu vezu pre krize), onda nije ni pokretan opisani sled negativnih ponašanja i posledica.

Ovo je bio primer kompleksnih odnosa između određenih događaja i specifičnih životnih ishoda. Ista nepovoljnost, ekonomska kriza, mogla je da donese pozitivne, neutralne ili negativne posledice za osobe obuhvaćene njome. Razlike su proizvele strategije prevladavanja, uzrast i pol, kvalitet braka roditelja, pa čak i izgled osobe (Hendry & Kloep, 2012). Ovi rezultati su doveli Eldera do formulisanja nove teorije razvoja, koju je nazvao *teorijom životnog toka* (eng. *life course theory*). Razvoj je u ovoj teoriji određen pomoći sledeća četiri principa:

Princip vremena i mesta u istoriji (*The principle of historical time and place*). Život osobe je utkan i oblikovan istorijskim vremenom i mestom u okviru kojega osoba živi svoj život. Isti događaj može imati potpuno različite posledice za osobu, u zavisnosti od toga kada i gde u svetu se dešava. Na primer, dete rođeno van braka može da bude vrlo srećan događaj za majku iz skandinavskih zemalja u ovom veku, ali je taj događaj bio ravan katastrofi pre sto godina, i još uvek je jako negativan za mnoge žene u nekim zemljama.

Princip uvremenjenosti (*The principle of timing in lives*). Razvojni uticaj prelaska iz jedne životne faze u drugu ili uticaj jednog događaja je u skladu sa uvremenjenošću tog prelaska ili događaja. Ovaj princip sadrži istu ideju kao i koncept socijalnog sata Bernis Nejjgarten – to je društveno određena percepcija da li se neki događaj dogodio na vreme ili ne. Ako se opet poslužimo prethodnim primerom, rođenje deteta van braka bi čak i u Švedskoj, koja podržava nove životne stilove i forme porodice, bio problematičan ukoliko se majka nalazi u srednjoj adolescenciji, tj. ukoliko socijalni sat govori da je rano za roditeljstvo.

Principi povezanih života (*The principle of linked lives*). Životi koje živimo su međusobno povezani, a društveni i istorijski uticaji su izraženi kroz tu mrežu odnosa. Ovaj princip je sličan Bronfenbrennerovim idejama o povezanim sistemima. Kada ljudi govore da je neka (problematična) odluka samo njihova i da drugi ne treba da se mešaju, oni ne vide širu sliku. Šta god mi radimo, šta god da nam se dogodi, to ima efekat i na druge, iako ga mi, možda, nismo svesni. Na primer, zaljubljivanje i ljubavna veza se obično sagledavaju kao privatna stvar dvoje ljudi.

Međutim, sve odluke povezane sa tim – održavanje duge, stabilne veze, brz ili buran raskid, ulazak u roditeljstvo – sve to ima efekat koncentričnih krugova (eng. *ripple effect*) na mnoge druge. Roditelji će možda morati da se suoče sa odlaskom (odraslog) deteta od kuće, ili da naprave mesta za odraslo dete koje se vraća kući nakon razvoda, ili da se priviknu na dodeljenu ulogu babe i dede koji čuvaju unuka.

Princip lične aktivnosti (The principle of human agency). Osobe konstruišu svoj životni tok kroz seriju odluka i akcija koje preduzimaju, unutar mogućnosti i ograničenja koja im nameću istorijske i društvene okolnosti. Dakle, ljudi nisu pasivni produkti svoje okoline; svojim odabirom puteva oni tu okolinu menjaju, što će imati posledice po njih. Na primer, odluka o napuštanju ili završetku fakulteta je pod uticajem prethodnih iskustava sa sistemom obrazovanja, inteligencije, pod uticajem roditelja i vršnjaka, a opet je to individualna odluka koja će imati posledice u budućnosti (dovešće osobu u specifične okolnosti, koje bi bile drugačije da je odabran drugačiji put u tom trenutku razvoja).

Psihologija celoživotnog razvoja Pola Baltsa. Otprilike u isto vreme kada je Glen Elder formulisao svoju teoriju životnog toka u SAD, u Nemačkoj je Pol Balts (Paul Baltes, 1939–2006) sa svojim kolegama razvijao specifičan pristup razvojnoj psihologiji celokupnog životnog toka. U časopisu *American Psychologist* (Nesselroade, 2006) Balts je opisan kao naučnik koji je bio predan ustanovljavanju i promovisanju razvojne psihologije kao discipline koja proučava celokupan život čoveka; a tu disciplinu su, u moderno vreme, oblikovala njegova shvatanja više nego bilo čija druga. Načela psihologije celoživotnog razvoja autori danas navode kao osnovne postavke savremene razvojne psihologije (Lacković-Grgin, 2006). Sledi kratak pregled načela psihologije celoživotnog razvoja³ (prema Baltes et al., 2006).

Razvoj se odvija tokom čitavog života. Osim određenog privremenog prioriteta ranijih životnih događaja, i svi drugi događaji mogu imati snažan uticaj na životni razvoj. Razvoj teče i polako i kontinuirano (kumulativno), ali se događaju i iznenadne, diskontinuirane razvojne promene.

Razvoj je utkan u širi istorijski i kulturni kontekst. Ovo je zajedničko svim ekološkim teorijama i najjasnije objašnjava zašto razvoj nema jedan, univerzalan put, već više puteva. Balts i saradnici razlikuju tri vrste uticaja konteksta na razvoj: normativne uzrasne uticaje, normativne istorijske uticaje i nenormativne uticaje.

Normativni uzrasni uticaji su svi oni biološki i sredinski činiooci koji visoko koreliraju sa uzrastom. Te varijable su tradicionalno proučavali razvojni psiholozi. Primeri bioloških uzrasnih uticaja koji su normativni (događaju se svima) jesu pubertet ili menopauza. Sredinski normativni uzrasni uticaji su vezani za socijalizaciju i prihvatanje normativnih uzrasnih uloga, kao što je polazak u školu ili odlazak u penziju.

³ U početku je korišćen puni naziv - *Life span developmental psychology*, danas se najčešće koristi skraćeni naziv - *life span psychology*.

Normativni istorijski uticaji su događaji koji su deo iskustva mnogih ljudi u određenoj kulturi u određenom vremenu. Oni mogu biti sredinski, kao što je ekonomska kriza, rat ili politička nestabilnost, a mogu biti i biološki, kao što je zagađenje sredine (npr. nuklearna katastrofa) ili epidemije širokih razmera (još uvek aktuelan primer pandemije virusa Covid-19). Sredinski i biološki događaji su često međuzavisni. Ako ovakvi događaji pogode samo jednu generaciju, onda se u istraživanjima najčešće nazivaju efektima generacije; a ako pogode celu populaciju koja im je izložena, onda je reč o efektima vremena merenja, odnosno razdoblja (Schaie i Willis, 2001). Velika depresija je čest primer efekta razdoblja; a vijetnamski rat efekat generacije. Takve primere možemo naći i kod nas: inflacija u Srbiji početkom devedesetih predstavlja efekat razdoblja; ta ista inflacija je imala i specifičan generacijski efekat – primetnu pojavu tzv. sponzoruša⁴. Moji sadašnji studenti su rođeni nakon tog perioda i kao efekat razdoblja su ranije najčešće navodili bombardovanje Srbije 1999. godine, a sada je svima, razumljivo, prva asocijacija pandemija. Fenomen odliva mozgova mlađe generacije doživljavaju kao ograničen, kao efekat generacije, mada taj fenomen zapravo predstavlja efekat razdoblja – on pogađa celu populaciju. Normativni istorijski uticaji koji pogađaju generacije očigledni su i u nekim široko prihvaćenim terminima: generacija X, Y i Z. Generacija X je „izgubljena generacija” i prva generacija „dece sa ključem oko vrata”, što je jedan od važnih faktora u izdvajanju novog životnog stila „namerno sami” (Opsenica Kostić, 2017).

Nenormativni uticaji su oni činioci koji mogu da budu vrlo značajni za razvoj određene osobe, ali to nisu događaji koje doživljavaju svi ljudi. Primer bi mogle biti česte selidbe porodice dok je osoba bila dete, teža povreda ili bolest, značajan dobitak na lutriji i slično.

Istraživači razvoja dece su obično usmereni na uzrasne uticaje, a istraživači razvoja odraslih na istorijske i nenormativne uticaje na razvoj.

Razvoj ima više pravaca i više ishoda (multi-directionality i multi-finality). To znači da jedan isti događaj može imati različite posledice (tj. više pravaca; kao različiti efekti Velike depresije na porodice u razmatranju Eldera), ali i da vrlo različiti događaji u životima osoba mogu imati slične ishode (npr. osoba koja ne pije može biti i dete alkoholičara i dete roditelja koji su bili vrlo umereni u piću).

Razvoj uvek uključuje i gubitke, kao i dobitke. Ponekad osoba mora da izgubi na fleksibilnosti da bi postigla specijalizaciju – izgradnju veština u jednoj obla-

⁴ Sponzoruša je, u pravilu, pejorativan izraz koji opisuje ženu koja kao ljubavnica ili djevojka održava vezu sa nekim, obično starijim, muškarcem, a pri čemu joj je glavni motiv novac, materijalna sigurnost i/li luksuz koji joj pruža muškarac. Muškarac se u takvom odnosu naziva sponzor. Ponekad se u širem smislu koristi i za mlade žene koje se iz istih motiva nalaze u braku sa starijim muškarcima. Izraz se prvi put pojavio 1990-ih u beogradskom žargonu kako bi opisao žene koje su se u javnosti pojavljivale kao pratilje pripadnika nove skorojevićevske elite naglo obogaćene u haosu ratova i postkomunističke tranzicije. Izraz je vrlo brzo stekao popularnost i izvan granica Srbije te se danas naširoko koristi u većini zemalja bivše Jugoslavije (preuzeto sa <https://sh.wikipedia.org/wiki/Sponzoruša>).

sti; ponekad su dobici u jednom domenu praćeni gubicima u drugom. Na primer, penzionisanje otvara mogućnost za bavljenje novim aktivnostima, ali taj dobitak može biti praćen gubitkom samopoštovanja koje je bilo vezano za posao. Gubici, nedostaci i ograničenja mogu da služe kao katalizatori pozitivnih promena, zato što primoravaju osobu i/ili okolinu da na njih odgovori. Oni mogu da izazovu razvoj adaptivnih strategija, tako da, iz jednog ugla gledano, pomažu osobi da se generalno bolje prilagođava promenama u svom životu. Uspešan razvoj je „maksimizacija dobitaka i minimizacija gubitaka” (Baltes et al., 2006).

Plastičnost. Ovaj poslednji razvojni princip odnosi se na mogućnosti prilagođavanja osobe, to je „varijabilnost unutar osobe” (Baltes et al., 2006). Jedan od osnovnih zadataka je istraživanje raspona plastičnosti, kao i promene plastičnosti koje su povezane sa uzrastom. Balts je intenzivno proučavao stare ljude i plastičnost je tu posebno značajn termin u objašnjavanju razlike između onoga što osoba može da uradi i što bi mogla da uradi kada bi imala obuku ili pomoć.

Dakle, za Baltsa razvoj je rezultat uspešnog savladavanja kontekstualnih životnih izazova i/ili gubitaka i deficita. Šta su konkretno ti izazovi i kako će se oni odraziti na osobu variraće sa kontekstom, uzrastom i kulturom. Da li će biti uspešno savladani zavisi od brojnih faktora, između ostalog i od toga koliko lako osoba može da se adaptira na promene. Kao i drugi teoretičari, Balts i njegovi saradnici smatraju da su izazovi neophodni pokretači razvoja. Izazovi ne moraju uvek da dolaze iz društvenog okruženja; to može biti i gubitak ili deficit neke funkcije koji poziva na aktivno prilagođavanje i samim tim otvara mogućnost za rast i razvoj. Kao i Bronfenbrenner i Elder, Balts sagledava razvoj kao proces koji traje celog života i koji podrazumeva dinamične interakcije elemenata unutar osobe, kao i između osobe i okoline.

Frojd (ili Erikson?) su bili u pravu: voleti i raditi

U svom interesantnom i duhovitom članku „Apokrifni Frojd: Najpoznatiji „citati“ Sigmunda Frojda i njihovi pravi izvori“, Elms (2001) se bavi, kako sam kaže, Frojdovim „najvećim hitovima“, među kojima je i izjava o tome za šta psihološki zdrava osoba treba da bude sposobna: „Da voli i da radi“. Ova popularna krilatica često nalazi svoj put do različitih tekstova o mentalnom zdravlju (Elms, 2001), gde su ljubav i rad temelji funkcionalnosti, normalnosti ili mentalnog zdravlja, kako god vam zvuči bolje. U Frojdovim radovima nema traga ovakvoj izjavi; nju Frojdu pripisuje Erik Erikson u svojoj knjizi „Detinjstvo i društvo“, objavljenoj 1950. godine (Elms, 2001). Bez obzira na to koji je Eriksonov udeo u ovoj jednostavnoj formuli zdravog života, to što je ona preživela do danas govori mnogo.

Savremeni autori se slažu da su na ulasku u odraslo doba za formiranje identiteta osobe fundamentalna dva životna domena: ljubav i rad (Arnett & Tanner,

2006; Schwartz et al., 2005). U ovim oblastima mlade odrasle osobe definišu i/ili usvajaju svoje životne ciljeve. Drugim rečima, normativni razvojni zadaci odraslih osoba su, i u savremenim društvima, vezani za ove oblasti. Od mlade odrasle osobe se očekuje proširivanje mreže bliskih odnosa i dalje razvijanje kapaciteta za intimnost, kako u prijateljstvima, tako i u ljubavnim odnosima (Doherty & Feeney, 2004; Keren & Mayseless, 2013). Sa druge strane, područje rada je važan izvor osećaja kompetentnosti: rad pruža značajne mogućnosti za istraživanje, ovladavanje veštinama i gratifikaciju kod odraslih osoba (Hazan & Shaver, 1990; Shirmer & Lopez, 2001).

Dopuna zadataka i kulturne varijacije: smisao života

Osećaj svrhe i smisla života su izuzetno važni za razvoj i blagostanje osobe. Međutim, definisanje svrhe i smisla postaje izazov u postmodernim (razvijenim) društvima. Pored toga, kako smatraju Mejsles i Keren (2013), suštinska ljudska potreba za smislenim životom postaje intenzivnija nego ikada ranije. Otvorenost i kompleksnost savremenog sveta dovodi u pitanje prenošenje (i kontinuitet) tradicionalnih obrazaca. Na primer, za osobu koja je rođena početkom prošlog veka u našoj zemlji, pitanje ljubavi i rada, a i smisla života, bili su, vrlo često, snažno i jasno definisani. U odabiru pogodnog životnog (uz malo sreće i ljubavnog) partnera učestvovala je porodica; to je, sa određenim izuzecima, bio partner za ceo život; sa njim je trebalo imati dece; a osoba bi, najverovatnije, nastavila da radi ono čime se porodica inače bavi. Ukoliko su ovi zadaci ostvareni, život osobe je ispunjen smislom. Možda nam ovo, iz današnje perspektive, zvuči grubo. Međutim, naša perspektiva nije postojala u to vreme (setite se principa vremena i mesta u istoriji!). Naše prababe i pradede su mogli da budu istinski srećni živeći život u skladu sa jasnim kulturno određenim pravilima i vrednostima. Šta se promenilo? Ili, bolje rečeno, zakomplikovalo? Danas mlade odrasle osobe žive u otvorenom i eklektičnom razvojnom kontekstu (Mayseless & Keren, 2013), koji poziva na istraživanja i isprobavanja širokog spektra verovanja, stavova i uloga. U ovom mnoštvu mogućnosti, u društvenom kontekstu bez jasnih i koherentnih odgovora, ljudi moraju da nađu i da definišu (specifično) značenje svog života. U tom smislu je ostvarivanje razvojnih zadataka mladih ljudi danas složeniji i duži proces od ostvarivanja razvojnih zadataka ranijih generacija. Više nema jasnih „receptata“ za ljubav i rad. Ovi domeni su i dalje važni, ali sada svako unutar njih treba da pronade „svoju sreću“ – svoj put koji daje osećaj smisla životu. I dalje je značajno imati bliske, intimne odnose, ali sa koliko partnera, kog pola, sa ili bez dece tokom (eventualnog) života u nekoj vrsti zajednice – to više nije jasno definisano. I dalje je značajno raditi, jer to obezbeđuje finansijsku nezavisnost, a time i samostalnost, ali biranje, pronalaženje i menjanje zanimanja mogu ostati otvorena pitanja kroz dobar deo života odrasle osobe, možda i do kraja života. Sa druge strane, treba još jednom istaći da ovo važi za postmoderna, industrijalizovana, ekonomski razvijena društva; u mnogim delovima sveta ljubav i rad, a uz

njih i smisao života, i dalje su definisani kroz tradicionalne obrasce i vrednosti. U vezi sa pronalaženjem smisla u ljubavi i radu, Mejsles i Keren (2013) izdvajaju dva važna pitanja koja treba uzeti u obzir. Prvo – koliki značaj određeno društvo pridaje domenu ljubavi, odnosno domenu rada? Da li je jedan domen primarni izvor smisla života ili su domeni sagledani kao podjednako važni? Ovo je izuzetno značajno za osećaj ispunjenosti osobe. Na primer, ukoliko društvo više vrednuje domen ljubavi (partner, deca), a osoba ima visoka postignuća u domenu rada, ali se nije ostvarila u domenu bliskih veza – njen osećaj smisla života može biti ugrožen. U društvu drugačijih vrednosti, opisana osoba može imati, i u svojim očima i u očima okoline, život ispunjen smislom. Drugo važno pitanje se odnosi na autonomiju – koliku slobodu osoba zaista ima za donošenje odluka unutar domena, naspram povinovanja društvenim normama. Iako su domeni ljubavi i rada fundamentalni za razvoj odraslih, osoba može odabrati da investira značajno više u jedan, nego u drugi domen – pogotovo ako je jedan domen manje društveno vrednovan, te samim tim pruža manje mogućnosti za osećaj smislenog življenja. Mejsles i Keren formulišu četiri pretpostavke u vezi sa ulogom društva i kulture u omogućavanju mladim odraslim osobama da pronađu smisao života u ljubavi i radu:

- U društvima, odnosno u kulturama u kojima se određeni domen sagledava (vrednuje) kao manje značajan, mlade odrasle osobe će imati tendenciju da manje ulažu u taj domen, nego njihovi vršnjaci u drugim društvima.
- U društvima gde određeni domen ne dopušta slobodu izbora i autonomiju, koje su, po ovim autorima, neophodne za osećaj smisla, mlade odrasle osobe će manje ulagati u taj domen, u odnosu na svoje vršnjake u drugim društvima.
- Domen u koji je uloženo najviše, onaj koji je primarni izvor smisla života, biće i domen koji najviše doprinosi opštem blagostanju.
- U društvima u kojima osobe mogu naći smisao u oba, odnosno u više domena, zadovoljstvo svakim biće pod izvesnim uticajem zadovoljstva drugim domenima (ali će i dalje biti razlika, npr. zadovoljstvo ljubavnom vezom može imati efekta na zadovoljstvo poslom, ali to neće biti „preslikano“ zadovoljstvo sa jednog domena na drugi) (Maysesless & Keren, 2013; p. 68–69).

Druga pretpostavka zaslužuje malo razmatranja. Kulture se razlikuju u stepenu autonomije, u slobodi odlučivanja, koje mlade odrasle osobe imaju u određenim oblastima. U tradicionalnim, kolektivističkim kulturama stepen slobode u biranju ljubavnog partnera i isprobavanje različitih statusa veze (npr. zajednički život tokom „zabavljanja“) mogu biti izrazito ograničeni i pod uticajem porodice porekla. U tom kontekstu, mladi ne grade ista očekivanja u pogledu ljubavne/bračne veze kao mladi iz kultura gde je slobodno biranje (i traženje „pravog“ partnera) moguće. Drugim rečima, uz prihvatanje da autonomije nema, idu i niža

očekivanja, u ovom slučaju od veze. U dokumentarnim emisijama koje se bave ugovorenim brakovima često možete čuti izjave „Zavoliš kasnije“, „Ljubav ne mora da postoji na početku, dođe posle“. Odnosno, manje ulaganje u domen znači niža očekivanja u pogledu osećaja ispunjenosti koji će domen dati. Nasuprot tome, mladi odrasli koji imaju dosta slobode u biranju partnera često grade idealizovane ideje o ljubavi, partneru i onome što veza treba da pruži – mnogo ulažu u domen, što može voditi većem osećaju smisla ukoliko se pronađe partner koji odgovara, ali može odvesti i u krizu, jer se partner teže bira i prihvata – mnogo je očekivanja koje on treba da ispuni. Doduše, cela ova pretpostavka se lako može dovesti u sumnju. Ona podrazumeva da će osećaj samoostvarenja i smisla života biti niži ukoliko osoba nema autonomiju (pogotovo ako je nema ni u jednom domenu), tj. da domen bez slobodnog izbora ne može biti domen iz kojeg se crpi smisao života. U prethodnom primeru, sa ugovorenim brakom, odnosno partnerom kojeg bira cela porodica, gotovo sigurno neće biti ni autonomije u pogledu izbora zanimanja. Iz toga proizilazi da će odrasle osobe u tim situacijama svoj život doživljavati kao, manje ili više, besmislen. Međutim, to se ne događa. I očekivani stepen autonomije je kulturno određen, kao i shvatanje o tome šta je uspeh u domenu bliske veze, odnosno uspeh u domenu rada. Prilikom razmatranja razvoja u odraslom i starom dobu zaista se treba čuvati etnocentričnosti.

Lična sreća kao smisao života i životni tok. U sklopu razmatranja o pronalazanju smisla u životnim domenima, ipak ćemo se zadržati na jednom kulturno specifičnom fenomenu – težnji ka ličnoj sreći. Potraga za ličnom srećom, kao osnovni cilj mnogih ljudi u današnjim razvijenim društvima, je jedan od važnih faktora povezan sa promenama u razvojnom toku odraslog doba. Jedna od upečatljivijih ilustracija je stopa razvoda, koja je u razvijenim zemljama počela da raste od sedamdesetih godina prošlog veka. U Evropi je pre pandemije prosek bio 42.8 razvoda na 100 brakova (podaci iz 2019. godine, izveštaji iz 22 zemlje; Statista, 2021⁵). Na osnovu ovakvih podataka je moguće tvrditi da razvod postaje normativni životni događaj. Visoke stope razvoda, između ostalog, povećavaju broj ponovo sklopljenih porodica (eng. *stepfamilies*, porodice nastale od odraslih ljudi i njihove dece iz prethodnih brakova), ali i samohranih roditelja i ljudi koji će ostatak života provesti živeći sami. Potraga za ličnom srećom dovodi i do drugih novih životnih stilova i formi porodice: na primer, namerno sami ili namerno bez dece. Drugim rečima, otvoreni su novi životni i razvojni putevi odraslih. (Pored lične sreće i ličnog rasta kao primarne životne vrednosti, za sve pomenute promene važni su i drugi faktori, kao što je povećavanje nivoa obrazovanja i zapošljavanja žena.) Kada je primećena ova promena?

U svojoj interesantnoj knjizi o pojavi životnog stila *namerno sami*, Klinenberg (2012) osvrće se i na revoluciju razvoda tokom sedamdesetih godina u SAD.

⁵ U Republici Srbiji je, prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, 2019. godine zaključeno 35.570 brakova; iste godine razvedeno je 10.899 brakova – dakle, trećina broja sklopljenih. Prosečna starost muškaraca pri razvodu braka je 44,2 godine, a žena 40,6 godina. <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/vesti/20200710-zakljuceni-i-razvedeni-brakovi-2019/?s=1804>

Za nas je trenutno važno njegovo zapažanje da se ova transformacija nije dogodila samo zbog povećane finansijske nezavisnosti žena. Rođeno je novo moralno načelo koje postavlja dužnost osobe da se brine o sebi kao podjednako važnu, ako ne i važniju, od dužnosti da se brine o porodici (Klinenberg, 2012, str. 46). On citira autorku knjige „Kultura razvoda“, Barbaru Dafo Vajthead, koja zapaža da su još tokom pedesetih godina prošlog veka Amerikanci počeli da osvešćuju svoju novu odgovornost – zadovoljenje sopstvenih potreba i interesa. Ljudi su počeli da procenjuju vrednost porodičnih veza u odnosu na mogućnost za osećaj lične ispunjenosti, lične sreće i rasta, umesto da se oslanjaju na tradicionalne mere vrednosti, kao što je prihod, sigurnost ili napredovanje na društvenoj lestvici (Klinenberg, 2012, str. 46). Verujem da vam ovo zvuči poznato, a Klinenberg zaključuje da su vrlo slične promene primećene i u Evropi. Britanski sociolog Entoni Gidens smatra da parovi, nakon postizanja ekonomske nezavisnosti žena, počinju da traže tzv. „čistu vezu“, koja je otvorena za transformacije, a ne čvrsto vezana za tradicionalna finansijska i društvena ograničenja (Gidens, 1991; prema Klinenberg, 2012; Zlatar, 2006). On smatra da moderni brakovi sve više postaju veze koje se iniciraju i održavaju (samo) dok postoji emocionalna satisfakcija iz bliskog kontakta para. Jedna od osobina čiste veze je pretpostavljeno vremensko ograničenje njenog trajanja – u vezu se više ne ulazi sa pretpostavkom da će ona trajati do kraja života (Zlatar, 2006). Sličan trend može se uočiti i na polju rada – postaje sve verovatnije da će jedna osoba promeniti više zanimanja tokom svog života. Doduše, u nekim društvima iz nužde, a u nekim zbog potrage za ličnom srećom.

Iako se možda ne čini tako na prvi pogled, polje proučavanja razvoja u odraslom i starom dobu je vrlo složeno i dinamično. U ovoj oblasti nije moguće pronaći univerzalne razvojne zadatke i njihov konstantni redosled, ali je moguće formulisati važna načela. Ljudi se razvijaju u kontekstu, sa kojim imaju dvosmerne veze. Iako kontekst nudi različite razvojne izazove odraslim ljudima, oni su u najvećem broju vezani za domen ljubavi, odnosno bliskih veza, i domen rada, produktivnosti. Svim ljudima je potrebno da osete da njihov život ima smisla, iako će konkretni sadržaji iz kojih se crpi smisao biti pomalo različiti u različitim društvima. Iz složenog tkanja istorijskih i kulturnih konteksta naše vrste proizlaze važne razlike i značajne sličnosti razvojnih puteva kojima koračamo u odraslom dobu.

Literatura

- Arnett, J. J., & Tanner, J. L. (2006). *Emerging adults in America: Coming to age in the 21st century*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Baltes, P.B., Lindenberger, U., & Staudinger, U.M. (2006). Life-span theory in developmental psychology. U Damon D. & Lerner M. (eds.), *Handbook of child psychology: Theoretical models of human development* (6th ed., Vol. 1). New York: Wiley. (http://lib.mpib-berlin.mpg.de/ft/pb/PB_Life_2006.pdf)

- Berk, L. E. (2008). *Psihologija cjeloživotnog razvoja*. Naklada Slap.
- Bronfenbrenner, U. (1970). *Two worlds of childhood*. New York: Russell Sage.
- Bronfenbrenner, U. (1977). Toward an experimental ecology of human development. *American Psychologist*, 32, 513–530.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Despot Lučanin, J. (2003). *Iskustvo starenja: doprinos teoriji starenja*. Naklada Slap.
- Doherty, N. A., & Feeney, J. A. (2004). The composition of attachment networks throughout the adult years. *Personal Relationships*, 11, 479–488
- Elder, G. H. Jr., Conger, R.D., Foster, E.M., & Ardelit, M. (1992). Families under pressure. *Journal of Family Issues*, 13, 5–37.
- Elms, A. C. (2001). Apocryphal Freud: Sigmund Freud's Most Famous "Quotations" and Their Actual Sources. *The Annual of Psychoanalysis*, 29, 83–104.
- Hazan, C., & Shaver, P. R. (1990). Love and work: An attachmenttheoretical perspective. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 270–280
- Hendry, L.B., & Kloep, M. (2012). *Adolescence and Adulthood: Transitions and Transformations*. New York: Palgrave Macmillan.
- Keren, E., & Mayseless, O. (2013). The freedom to choose secureattachment relationships in adulthood. *The Journal of Genetic Psychology*, 174, 271–290.
- Klinenberg, E. (2012). *Going Solo – The Extraordinary Rise and Surprising Appeal of Living Alone*. The Penguin Group (USA) Inc.
- Lacković-Grgin, K. (2006). Psihologija životnog vijeka: Kratki osvrt na njezinu povijest i probleme. U Lacković-Grgin, K. i Čubela-Adorić V. (ur.) *Odabrane teme iz psihologije odraslih*. Naklada Slap, Jestrebarsko.
- Mayseless, O., & Keren, E. (2013). Finding a Meaningful Life as a Developmental Task in Emerging Adulthood. *Emerging Adulthood*, 2(1), 63–73. doi:10.1177/2167696813515446
- McCabe, S., & Daly, M. (2018). *Work, love, and death-thought accessibility: A terror management investigation*. *British Journal of Social Psychology*. doi:10.1111/bjso.12258
- Nesselroade, J. (2006). Paul B. Baltes (1939-2006). *American Psychologist*, 62(7), 696.
- Opsenica Kostić, J. (2017). *Novi životni stilovi i forme porodice*. Filozofski fakultet Niš.
- Schaie, K. W. i Willis, S. L. (2001). *Psihologija odrasle dobi i starenja*. Naklada Slap.
- Schwartz, S. J., Côté, J. E., & Arnett, J. J. (2005). Identity and agency in emerging adulthood: Two developmental routes in the individualization process. *Youth and Society*, 37, 201–229. doi:10.1177/0044118X05275965
- Shirmer, L. L., & Lopez, F. G. (2001). Probing the social support andwork strain relationship among adult workers: Contributions of adultattachment orientations. *Journal of Vocational Behavior*, 59, 17–33.

- Statista (2021). Divorce rates in Europe in 2019, by country. Preuzeto sa <https://www.statista.com/statistics/612207/divorce-rates-in-european-countries-per-100-marriages/>
- van Ijzendoorn, M. H., Goossens, F. A. & van der Veer, R. (1984). Klaus F. Riegel and dialectical psychology: in search for changing individual in a changing society. *Storia e Critica della Psicologia*, 5(1): 5–28. PMID: 11611542
- Vasta, R., Haith, M., i Miller, S. (2005). *Dječja psihologija*. Naklada Slap.
- Zlatar, J. (2006). Anthony Giddens: Značenje i transformacija intimnosti. *Filozofska istraživanja*, 27(2), 441–451.

LIFESPAN DEVELOPMENT: ADULTHOOD AND AGING

Abstract

Developmental psychology of adulthood and old age studies the psychological changes that occur with aging and encompasses all domains of functioning. Developmental changes at this age will not always be progressive; there are periods of maintenance / stagnation and periods of decline in abilities, traits and social roles. This paper will present two topics: ecological theories of development, as a model of change in adulthood and old age; and the need for a sense of meaning in the two basic domains of life - love and work.

Keywords: *adulthood and old age; ecological theories of development; context of development; meaningful life; personal happiness*

Tematski zbornik radova
PEDESET GODINA PSIHOLOGIJE NA
FILOZOFSKOM FAKULTETU U NIŠU

– retrospektive, praktične implikacije i vizija za buduće generacije psihologa i socijalnih radnika

Izdavač

FILOZOFSKI FAKULTET
UNIVERZITETA U NIŠU

Za izdavača

Prof. dr Natalija Jovanović,
dekan Filozofskog fakulteta u Nišu

Lektura

Maja D. Stojković

Korice

Darko Jovanović

Prelom

Milan D. Randelović

Format

CD-R (17 x 24 cm)

Izrada CD-a

Filozofski fakultet u Nišu

Tiraž

50 CD-a

ISBN 978-86-7379-580-5

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

378.6:[1:159.9(497.11)''1971/2021''(082)(0.034.2)
159.9(082)(0.034.2)

PEDESET godina psihologije na Filozofskom fakultetu u Nišu [Elektronski izvor] : retrospektive, praktične implikacije i vizija za buduće generacije psihologa i socijalnih radnika : tematski zbornik radova / urednik Dušan Todorović. - Niš : Filozofski fakultet Univerziteta, 2021 (Niš : Filozofski fakultet). - 1 elektronski optički disk (CD-ROM) ; 12 cm

Sistemska zahtevi: Nisu navedeni. - Nasl. sa naslovne strane dokumenta. - "... u okviru projekta Pedeset godina Filozofskog fakulteta u Nišu – retrospektive, praktične implikacije i vizija za buduće generacije psihologa i socijalnih radnika, koji se izvodi na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu (br. 100/1-10-6-01)." --> prelim. str. - Tiraž 50. - Predgovor / Urednik. - Bibliografija uz svaki rad. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Summaries.

ISBN 978-86-7379-580-5

а) Филозофски факултет (Ниш). Департман
за психологију -- 1971-2021 -- Зборници б)
Психологија -- Зборници

COBISS.SR-ID 55282185